Anotace

Cílem této bakalářské práce je předložit čtenáři překlad a analýzu německého odborného politologického textu, který pojednává o poválečném vývoji německého stranického systému. Jedná se o třetí kapitolu z knihy „Das Parteiensystem der Bundesrepublik Deutschland" (Stranický systém Spolkové republiky Německo), jejímž autorem je renomovaný politolog profesor Ulrich von Alemann. Výchozí text v německém jazyce je součástí přílohy. Samotnému překladu předchází detailní popis teoretické analýzy textově interních a externích faktorů. Třetí část pak tvoří praktická analýza překládaného textu. Hlavní důraz je kladen na syntaktickou a lexikální stránku textu. Pozornost byla také věnována znakům, které jsou charakteristické pro odborný styl, přičemž jsou teoretické teze vždy doplněny několika konkrétními příklady.

Summary

The principal undertaking of this bachelor thesis is the translation and analysis of the politological text „Ausdifferenzierung: Wie haben sich die Parteien der Bundesrepublik entwickelt?" written in German by Prof. Dr. Ulrich von Alemann and currently unavailable as a Czech translation. The examination of the original text is comprised of two parts: in the first section the theoretical analysis of both internal and external factors is accurately described whilst the second section considers the practical analysis of the translated text. The focal point of the practical analysis contemplates the syntactic and lexical features of the text. The main concentration of this paper is directed towards the specific problems which are characteristically found in political science texts. The original and translated texts are essential parts of this bachelor thesis.

Poděkování:

Za vedení bakalářské práce děkuji paní PaedDr. Vladimíře Květounové.

Prohlášení:

Prohlašuji, že jsem bakalářskou práci na téma „Překlad a analýza odborného textu" vypracovala samostatně a použila pouze pramenů, které cituji a uvádím v přiloženém seznamu literatury.

V Českých Budějovicích dne 26. 4. 2006

Tereza Šlampachová

Obsah

Úvod **6**

1. Analýza výchozího textu - vymezení pojmů **7**

1.1 Textově externí faktory 7

1.1.1 Pragmatika autora 7

1.1.2 Záměr autora 8

1.1.3 Pragmatika příjemce 9

1.1.4 Médium 9

1.1.5 Pragmatika místa, resp. prostředí vzniku textu 10

1.1.6 Pragmatika doby vzniku textu 11

1.1.7 Komunikační podnět 11

1.1.8 Funkce a druh textu 12

1.2 Textově interní faktory 13

1.2.1 Téma textu 14

1.2.2 Obsah textu 14

1.2.3 Presupozice 15

1.2.4 Stavba a dělení textu 15

1.2.5 Neverbální prvky textu 16

1.2.6 Lexikální stránka textu 16

1.2.7 Syntaktická stránka textu 17

2. Překlad **18**

2.1 Seznam zkratek 57

3. Praktická analýza textu **60**

3.1 Textově externí faktory 60

3.2 Textově interní faktory 60

3.2.1 Analýza lexikální stránky textu 61

a) Slova cizího původu 61

b) Zkratky 62

c) Složeniny 62

3.2.2 Analýza syntaktické stránky textu 68

a) Věty 68

b) Vybočení z větného rámce 71
c) Příčestí přítomné a minulé 71
d) Nominalizace 72
e) Použití časů 73
f) Přímá řeč 75
Závěr **76**
Německé resumé/Zusammenfassung **78**
Seznam použité literatury a ostatní zdroje **81**
Příloha **82**

Úvod

Hlavním úkolem této bakalářské práce je překlad a analýza německého odborného politologického textu, který zatím ještě nebyl do češtiny ještě přeložen. Při vyhledávání vhodného textu jsem se nejprve obrátila na internet. Zde jsem však k mému velkému překvapení neuspěla, neboť žádný text nevzbudil dostatečně můj zájem, nebo nesplňoval požadavek minimálního třicetistránkového rozsahu. Zajímavý text jsem nakonec objevila v publikaci „Stranický systém Spolkové republiky Německo", kterou napsal renomovaný profesor politologie na Univerzitě Heinricha Heineho v Düsseldorfu Prof. Dr. Ulrich von Alemann. Z této publikace, jež vydala německá instituce Bundeszentrale für politische Bildung (Spolkové ústředí pro politické vzdělávání) v roce 2003 jako svazek číslo 395, jsem si pro překlad zvolila třetí kapitolu „Ausdifferenzierung: Wie haben sich die Parteien der Bundesrepublik entwickelt?" (Vydělení: Jak se vyvinuly politické strany Spolkové republiky?). Tato kapitola obsáhle pojednává o vývoji německého stranického systému od roku 1945, přičemž její nedílnou součástí jsou nejen přehledné tabulky s výsledky parlamentních voleb, ale i zajímavé diagramy znázorňující genealogii německého stranického systému. Překlad textu samozřejmě o tyto části není ochuzen.

Vzhledem k obsahu a použité terminologii je patrné, že se autor sice obrací na širokou veřejnost, avšak předpokladem pro správné pochopení textu je předchozí seznámení se s danou problematikou. Proto jsem považovala za vhodné vysvětlit některé v textu zmiňované události v poznámkách pod čarou.

Český překlad vybraného výchozího textu tvoří těžiště celé bakalářské práce. Aby však byl takový překlad co nejkvalitnější, je nezbytné disponovat alespoň minimální znalostí teorie překladu. Touto problematikou se zabývám v první části bakalářské práce. Na základě vymezených pojmů je pak možno provést detailní analýzu výchozího textu a poukázat na některé problémy při překladu odborných textů, což je obsahem třetí kapitoly mé práce.

Nedílnou součástí této práce je také závěr a shrnutí v němčině. V příloze je pak čtenářům k dispozici výchozí německý text.

1. Analýza výchozího textu – vymezení pojmů

Od překladu se všeobecně očekává jeho věrnost textu originálnímu. Tuto věrnost má čtenáři zprostředkovat překladatel, který má v procesu transformace textu z jednoho jazyka do jiného nezastupitelnou roli. Úkolem překladatele je totiž vyjmout text z jednoho kulturního kontextu, převést jej do jiné řeči a vložit jej do jejího kulturního kontextu tak, aby byl konečný text srozumitelný pro čtenáře v daném cílovém kulturním prostředí. V průběhu tohoto procesu překladatel usiluje o ekvivalentnost, čímž se rozumí co největší možná shoda mezi výchozím a cílovým textem. Výsledný překlad je tak vždy souhrnem mnoha vnějších i vnitřních vlivů, neboť závisí na druhu textu a jeho struktuře (vnitřní vlivy), ale i na vlastních preferencích překladatele a cílovém kulturním prostředí (vnější vlivy). Nikdy se však nejedná o překlad doslovný, ten by totiž čtenáři nebyl vůbec srozumitelný.

1.1 Textově externí faktory

Každý text plní určitou komunikativní funkci, respektive reflektuje faktory komunikativní situace, ve které tuto funkci plní. To znamená, že jde o faktory konkrétní situace, ve které text plní funkci nástroje komunikace. Tyto faktory jsou označovány jako „textově externí faktory" a vztahují se zejména na autora textu, jeho záměru, příjemce textu, médium/kanál přenosu, místo a čas vzniku textu. Tyto faktory vytváří komunikativní situace, čímž výrazným způsobem formují komunikativní funkci daného textu. Právě tato funkce má rozhodující význam pro textovou analýzu, a proto se budeme v dalším textu podrobněji věnovat textově externím faktorům.

1.1.1 Pragmatika autora

Pragmatika je lingvistická disciplína, která se zabývá studiem jazykových znaků a jejich vztahem k autorovi, popř. k vysílateli, nikoliv však k předmětům.

Autorem rozumíme osobu, která text za určitých okolností a s jistým záměrem vytvořila. Pokud je to právě autor, kdo předává svůj text příjemci, plní i funkci vysílatele. Často se můžeme setkat i s texty, u kterých autor není vůbec uveden. V takových případech buď autor jako konkrétní osoba nehraje žádnou roli, nebo chce zůstat záměrně utajen. Neznamená to však, že by tím ztratil svou funkci jako tvůrce daného textu.

Jako vysílatele textu označujeme osobu (nebo instituci atd.), která se prostřednictvím daného textu obrací na někoho jiného, resp. chce pomocí daného textu něčeho dosáhnout.

V takovém případě pak autor vytváří text na žádost a podle přání a potřeb vysílatele, čímž je jeho role značně omezena. Informace, zda se osoba autora a vysílatele shoduje, lze většinou získat z údajů o zdroji či vydavateli. Pokud je uvedeno jméno autora, lze z toho usuzovat, že autor je i vysílatelem. Nemusí tomu tak však být vždy.

Pokud považujeme autora z hlediska analýzy za důležitého, zaměříme se zejména na jeho roli při psaní, vztah mezi ním a příjemcem (tzv. sociální prostředí) a případné specifické společenské okolí.

Při získávání relevantních informací v rámci analýzy pragmatiky autora si můžeme pomoci následujícími otázkami:

1) Kdo je autorem?
2) Je autor zároveň i vysílatelem? Jak tato skutečnost může ovlivnit interpretaci textu?
3) Jaké informace o autorovi lze vyčíst z pozadí textu?

1.1.2 Záměr autora

Základní otázka na záměr autora s ohledem na konkrétní předložený text je jednoznačná: Čeho chce autor svým textem (u příjemce) dosáhnout? Avšak je velmi obtížné rozeznat přesnou hranici mezi pojmy záměr, funkce a účinek.[1] V ideálním případě mohou být všechny tyto faktory kongruentní.

Zabýváme-li se však textovou analýzou při překladu zvoleného textu, je nezbytné tyto tři pojmy rozlišovat, protože se nám tak nabízí tři různé analytické pohledy na daný text. Záměr autora má pro překladatele rozhodující význam, neboť ovlivňuje vytvoření překladu, a to zejména vzhledem k obsahu (tématu) a formě (stylistické prostředky, citace), čímž dává i určitý signál o druhu textu.

Úmysl autora většinou nebývá příjemci hned na první pohled zřejmý, neboť text vnímá jako výsledek autorova záměru. Při analýze záměru autora je vhodné zkoumat situační faktory jako jsou vysílatel, příjemce, médium, čas, místo, funkce textu apod.

Pomoci nám mohou také následující otázky:

1) Vyskytují se v předloženém textu detailní zmínky autora o jeho záměru?
2) Naznačuje druh textu možný záměr autora?
3) Můžeme z analýzy pragmatiky autora získat informace o autorově záměru?
4) Jaké odkazy na autorův záměr se nechají vyvodit z faktorů jako vysílatel

[1] Například Bühler staví záměr autora, funkci a účinek sobě na roveň. (srovnej Bühler, K.: Textlinguistische Aspekte der Übersetzungsdidaktik, 1984; In: Nord, Ch.: Textanalyse und Übersetzen, Julius Groos Verlag, Heidelberg, 1995, s. 54).

(především jeho role), příjemce, médium, místo a čas?

1.1.3 Pragmatika příjemce

Příjemce výchozího textu je při všech analýzách považován za nejdůležitější faktor, ať již co se týče jeho role či jeho očekávání vůči vysílateli nebo předpokladu jeho znalostí či dokonce jeho společenského okolí. Podrobná specifikace příjemce může s druhem textu souviset, nebo být zcela nezávislá. Pragmatika příjemce bývá při překladech často podceňována, někdy dokonce přehlížena, proto se jí budeme podrobněji zabývat.

Překladateli se do rukou vždy dostává text, který vznikl v určitém kulturním prostředí, jež se však neshoduje s kulturním prostředím příjemců přeloženého textu. Úkolem překladatele je oddělit při textové analýze takové elementy, které jsou determinovány specifikací příjemců výchozího textu. Právě proto, že se příjemci výchozího a přeloženého textu liší, je „přepólování" těchto elementů obzvláště důležité. Pokud by k tomuto „přepólování" nedošlo, mohl by být výsledný text pro čtenáře nesrozumitelný.

Příjemce překladu se od příjemce výchozího textu liší především tím, že je příslušníkem jiné kulturní a jazykové oblasti. Překlad se tudíž nikdy nemůže obracet ke „stejným" příjemcům jako originál. Proto překladatelé text často doplňují poznámkami pod čarou, jejichž prostřednictvím čtenáři vysvětlí kontext, který je zřejmý pouze v původním textu (např. jedná-li se o slovní hříčky či fenomén, který se vyskytuje v dané kulturní oblasti apod.). Rozdílnost kulturního prostředí ovšem není jedinou odlišností mezi oběma příjemci, která hraje významnou roli při procesu translace.

Při analýze pragmatiky příjemce hledáme odpovědi na tyto otázky:

1) Jaké informace o příjemci výchozího textu vyplývají z pozadí textu?
2) Jaké údaje o příjemci lze odvodit z informací o autorovi a jeho záměru?
3) Jaké odkazy na příjemce, jeho očekávání, jeho předchozí vědomosti atd. se nechají vyvodit ze situačních faktorů (médium, místo, čas, funkce textu)?
4) Existují informace o reakci příjemců výchozího textu, které by mohly překlad nějak ovlivnit?

1.1.4 Médium

Médium je pojem označující něco, co něco někomu zprostředkovává. Podstatou jednání médií je zprostředkování, resp. mediace. S pomocí média je tedy text zprostředkován

příjemci. Jde především o to, zda se text vyskytuje v písemné či ústní komunikační situaci.

Faktor média hraje důležitou roli, protože se z něho dají odvodit informace o rozsahu a vymezení okruhu příjemců a jejich jazykových nárocích. Např. regionální deník oslovuje jiné čtenáře než odborný motoristický časopis nebo bulvární tisk. Tyto faktory překladatel při své práci nesmí opomenout, neboť médium určuje očekávání příjemce co se týče komunikační funkce textu.

Při analýze média je vhodné soustředit se na následující otázky:

1) Pochází text z písemné či ústní komunikace? Prostřednictvím jakého komunikačního kanálu je prezentován?
2) Jak byl text příjemci zprostředkován? Použil se moderní či tradiční prostředek komunikace?
3) Lze některé informace o médiu získat z údajů o autorovi, jeho záměru nebo funkci textu?
4) Jaká očekávání vyplývají z charakteristiky média, resp. kanálu co se týče příjemce a jeho recepčního úmyslu?

1.1.5 Pragmatika místa, resp. prostředí vzniku textu

Právě při translaci stojí ve středu zájmu vložení výchozího textu do kulturního prostředí jeho vzniku. Je nezbytné vzít v potaz skutečnost, že v překládaném textu se zrcadlí zeměpisné, historické a sociokulturní charakteristiky místa jeho vzniku. Pragmatika místa se vztahuje k místu vzniku textu, resp. k okolí autora.

Určení pragmatiky místa je důležité především u textů, které se vyskytují v různých geografických variantách (např. evropská vs. latinskoamerická španělština; britská vs. americká angličtina; rakouská vs. německá němčina). V některých případech je dokonce nezbytné zohlednit regionální variantu jazyka, nářečí či žargon, aby byl zachován charakter výchozího textu.

Některé údaje o prostředí lze vyčíst z pozadí textu (např. místo vydání, údaje o vydavatelství), jindy je nezbytné vyhledat si sekundární literaturu. Při analýze pragmatiky místa vzniku textu se snažíme najít odpovědi pomocí následujících otázek:

1) Kde byl text vytvořen?
2) Lze některé údaje týkající se pragmatiky místa odvodit z pozadí textu?
3) Jaké informace o místu poskytují situační faktory (např. autor, příjemce, médium)?
4) Jaká očekávání vyplývají z informací o pragmatice místa co se týče vysílatele, příjemce a média?

1.1.6 Pragmatika doby vzniku textu

Každý jazyk se v průběhu času vyvíjí a mění (např. se mění slovosled, pravopis atd.), proto je pro překladatele doba vzniku textu důležitým signálem pro historické zařazení použitého jazyka. Pragmatika doby vzniku textu se netýká jenom jazykových zvyklostí, ale také historicky vštípené interpretace či porozumění, neboť každá jazyková změna je výsledkem určité sociálně kulturní proměny společnosti.

Pokud překladatel pracuje pouze s částí většího celku, měl by (pokud se o tom samotný text nezmiňuje) uvést informace o časovém zařazení. Překladatel si totiž musí uvědomit, že příjemce nebude disponovat stejnými informacemi o kontextu, ze kterého byl výchozí text vyňat.

Pragmatika doby má tedy přímý nebo nepřímý vliv na ostatní textově externí faktory, jakými jsou autor (Je autor vrstevníkem příjemce/překladatele či není?), záměr, příjemce (Existuje časová prodleva mezi interpretací výchozího a cílového textu?), médium (Byl text přenášen historickými nebo moderními prostředky?).

Pragmatika času se přirozeně vztahuje nejen na dobu vzniku výchozího textu, ale také na dobu překladu a jeho zprostředkování příjemcům. Neopominutelnou roli hraje zejména při translaci historických textů např. Shakespearových či Homérových apod. Zde může překladatel zvolit dvojí způsob přístupu: buď svým překladem výchozí text aktualizuje, nebo jej ponechá v jeho původní historické podobě.

Pragmatika času může vyplývat z doby vydání textu nebo jiných údajů nacházejících se v textu. Někdy je přínosné zjistit si alespoň základní informace o samotném autorovi. V každém případě nám mohou být nápomocny následující otázky:

1) Kdy byl text napsán, zveřejněn, interpretován?
2) Lze z pozadí textu zjistit údaje o časové pragmatice?
3) Jaké odkazy na pragmatiku času lze vyčíst z analýzy ostatních faktorů (vysílatel, médium, příjemce, funkce textu)?
4) Jaká očekávání se nechají odvodit z pragmatiky času co se týče autora a jeho záměru, komunikativního okolí příjemce, média a funkce textu?
5) Jaké základní problémy vyplývají z případné rozdílné pragmatiky času výchozího a cílového textu?

1.1.7 Komunikační podnět

Otázky typu „z jakého důvodu" či „proč" text vznikl se vztahují ke komunikačnímu

podnětu. U některých druhů textů – např. inzerát, oznámení, recenze, komentář, divadelní kritika atd. – je komunikační podnět zcela zřejmý hned na první pohled. V každém případě je třeba rozlišovat mezi podnětem, na jehož základě je nějaký text vytvořen, a podnětem/příležitostí, pro kterou je nějaký text vytvořen,[2] neboť se v těchto dvou případech liší pozice autora a příjemce.

Komunikační podnět hraje tak důležitou roli proto, že je z něj možno získat informace o autorovi/vysílateli textu (např. o smrti zahraničního premiéra podává zprávu do novin většinou příslušný zahraniční korespondent), o záměru autora/vysílatele (např. informuje-li někdo o radostné rodinné události, bývá jeho záměr pozvat dotyčné na oslavu), o příjemci a jeho očekávání, o médiu a v menší míře i o čase a místě komunikace. Komunikační podnět úzce souvisí s pragmatikou doby, respektive se jedná opět o kategorii, která je silně ovlivněna daným kulturním prostředím.

Informace o komunikačním podnětu získáme, když si zodpovíme následující otázky:

1) Proč byl text vytvořen?
2) Je možné najít informace o komunikačním podnětu v pozadí textu?
3) Byl text vytvořen z určitého podnětu? Lze interpretaci textu opakovat?
4) Jaké odkazy na komunikační podnět je možné odvodit z charakteristiky autora/vysílatele a jeho záměru, příjemce, média, pragmatiky času a místa, popř. funkce textu?
5) Jaká očekávání vyplývají z komunikačního podnětu co se týče příjemcova očekávání, autora a jeho záměru?

1.1.8 Funkce a druh textu

Pod pojmem funkce textu rozumíme komunikační funkci, resp. kombinaci komunikačních funkcí textu v určitých situacích (tvorba/prezentace). Druh textu je pak výsledkem určitého komunikačního procesu, resp. určitých vzájemných konstelací komunikativních funkcí. Pojem funkce textu se tedy primárně vztahuje na situační komponenty, zatímco pojem druh textu se týká strukturálních komponentů textu.

Funkce textu je při translaci ústředním faktorem, i když mnohokrát nelze zcela jednoznačně rozlišit druh, typ a funkci textu. Texty určitého druhu (např. novinové zprávy) uskutečňují jen jeden typ komunikačního procesu, ovšem seskupení různých druhů textů

[2] Např. při vytvoření básně k dědečkových 70. narozeninám se jedná o produkci textu z podnětu autora a jeho motivace, zatímco příprava textu pro vánoční píseň, která se zpívá vždy o Vánocích stojí v popředí příjemce textu a jeho motivace.

patří k jednomu typu vyšší abstraktní úrovně (např. informační texty).

Základním principem funkčně zaměřené translace je koncentrace na funkci cílového textu. Často se však setkáváme s texty, jejichž komunikační funkce se mění. V takových případech můžeme podrobnou analýzu funkce výchozího textu považovat za zbytečnou.

Pokud se kromě souladu s funkcí cílového textu pro překlad vyžaduje loajální svázanost s výchozím textem, může překladatel pouze na základě analýzy funkce (nebo kombinací funkcí) výchozího textu rozhodnout, které funkce cílového textu jsou kompatibilní s výchozím textem.

Při analýze funkce textu slouží jako pomoc zvláště tyto otázky:

1) Jakou funkci má text podle autora plnit?
2) Existují jednoznačné odkazy na zamýšlenou funkci textu v pozadí textu?
3) Jaké odkazy na funkci textu vyplývají z informací o faktorech jako jsou podnět, médium, příjemce a záměr autora?
4) Liší se názor na funkci dle autora a příjemců?
5) Jaká očekávání vyplývají z funkce textu ohledně autora a jeho záměru, příjemce a jeho očekávání, média, místa, času a podnětu?

1.2 Textově interní faktory

Vysílatel zahajuje proces komunikace, protože chce příjemci něco sdělit. Tímto sdělením se vysílatel odvolává na nějakou část mimojazykové reality, která tvoří téma jeho sdělení. K tomuto tématu vybírá určité informace, o kterých se domnívá, že jsou pro příjemce nové či zajímavé. Tyto informace tvoří obsah vytvořeného textu/sdělení, přičemž vysílatel předpokládá, že příjemce disponuje určitými informacemi o daném tématu, že má jisté věcné znalosti, které tudíž nemusí být verbalizovány. Tyto předpokládané a neverbalizované informace nazýváme presupozice.

Všechny tyto faktory ovlivňují stavbu a dělení textu, tak aby vznikl pro příjemce zajímavý a srozumitelný celek, který mu přinese informace, jež mu chtěl vysílatel sdělit. Stavba textu je na první pohled patrná zejména svou vnější neverbální strukturou. Každý text bývá rozdělen prostřednictvím nadpisů do kapitol a odstavců, má nějaký začátek a konec. Kromě těchto neverbálních znaků slouží přenosu sdělení především verbální (jazykové) prvky: jednotky slovní zásoby (lexika), které jsou spojeny podle daných pravidel do vyšších celků, do vět (syntax).

Všechny tyto verbální a neverbální prvky jsou textově interními faktory. Textově

interní faktory se tedy vztahují pouze na komunikativní instrument textu a patří k nim téma, obsah, presupozice, stavba, slovní zásoba, syntax, neverbální prvky. Při analýze těchto faktorů odpovídáme na otázky: Jaké je téma?, Jaký je obsah?, dále pak na otázky týkající se stavby textu, neverbálních elementů, lexikální a syntaktické stránky.

1.2.1 Téma textu

Téma textu hraje při textové analýze zásadní roli, a to hned z několika důvodů. Prvním úkolem překladatele je zjistit, zda se jedná o koherentní text, tedy text zabývající pouze jedním tématem, či o kombinaci několika textů s různým tematickým zaměřením, neboť s tématem úzce souvisí cílová situace, pro kterou je text, resp. překlad určen. Zařazení tématiky textu do určitého kulturního kontextu poskytuje důležité informace o možné presupozici a její relevantnosti pro překlad. Zjištění tématu textu navíc překladateli pomáhá určit obor či oblast, ze které text pochází, což je důležité pro správnou volbu slovní zásoby v konečném překladu.

U některých druhů textů lze téma odvodit již např. z názvu či titulku. Pokud tomu tak není, mohou nám pomoci následující otázky:

1) Jedná se o tematicky koherentní text nebo o kombinaci různých textů?
2) Jaké je téma textu, resp. jaká jsou témata jednotlivých částí?
3) Odpovídá zjištěné téma očekáváním vyplývajícím z externí analýzy textu?
4) Je téma explicitně zmíněno v textu nebo vyplývá z titulku textu?

1.2.2 Obsah textu

Obsah textu se vyjadřuje ve své věcnosti, referenci o situaci nebo dané skutečnosti mimojazykové reality, která ovšem může být i fiktivní. Věcnost se projevuje především v sémantice použitých slov a struktur, které se navzájem doplňují a vytváří jakýsi souvislý celek. Zjištění verbalizovaných informací z textu musí proto nejprve vycházet z elementárních obsahů, které jsou pomocí koherentních prostředků spojeny na povrchu textu: logické řetězce, vztahy téma-réma, parafráze, funkční větné perspektivy atd.

Analyzujeme-li obsah textu, soustředíme se zejména na lexikální stránku textu, přičemž si pokládáme následující otázky:

1) Jaké uplatnění nacházejí externí faktory v obsahu textu?
2) Jaké informační jednotky text obsahuje?
3) Vykazuje text nedostatky v kohezi?

1.2.3 Presupozice

Presupozice představuje to, co se při výpovědním použití věty musí předpokládat za platné, má-li jí být použito smysluplně nebo úspěšně z hlediska komunikativního.[3] Jinými slovy presupozice jsou předpoklady, které mluvčí činí při svém projevu ohledně horizontu posluchačů.

Podle této definice se u presupozice jedná o neverbalizované (tedy nevyřčené) znaky, a proto je jejich zprostředkování poměrně obtížné. Je to právě presupozice, která činí roli překladatele jako prostředníka tak nepostradatelnou. Překladatel, který je v roli příjemce výchozího textu, je dobře obeznámen s kulturou výchozího textu, a může proto sám (jako „ideální" překladatel) rozumět implicitním informacím, které musí upravit do formy srozumitelné pro cílové publikum.

Ke snazšímu určení presupozice mohou přispět následující otázky:

1) K jaké skutečnosti se vztahují v textu verbalizované informace?
2) Jak přesně je v textu vyjádřena blízkost k realitě?
3) Jaké nevyjádřené informace se musí pro příjemce cílového textu verbalizovat?
4) Vyskytují se v textu informace, které jsou pro cílového příjemce textu redundantní?

1.2.4 Stavba a dělení textu

Dělení textu vychází z obsahové makrostruktury (tj. z tématické struktury a pořadí tematických celků), která je složena z mikrostruktur. Jak makrostruktura, tak mikrostruktura jsou pro překladatele nesmírně důležité z několika důvodů. Pokud se například text skládá z více částí, může překladatel při jejich translaci postupovat odlišným způsobem. Vzhledem ke zvláštnímu významu začátku a konce textu pro jeho pochopení a interpretaci musí být tyto části při analýze pozorně zkoumány s ohledem na jejich funkci ovlivňující účinek a vnímání daného textu. Určení obsahových mikrostruktur v rozsáhlých nebo nekoherentních textech může překladateli pomoci zachytit základní informace (tématiku) textu.

Text, který je překladateli předložen, může být vyňat z většího komplexu. Např. povídka nebo vědecký článek mohou být součástí rozsáhlejší sbírky, ve které zbylé texty tvoří jakýsi rámec; román může být součástí trilogie či dokonce tetralogie. V takovém případě je povinností překladatele se s tímto rámcem seznámit, protože výsledný překlad musí tuto skutečnost také odrážet.

[3] Akademický slovník cizích slov, s. 617.

Podobná situace může nastat u rozsáhlých děl, která se rozdělí mezi více překladatelů. Při následném spojování všech odděleně přeložených částí se pak musí postupovat obzvláště citlivě, aby vznikl koherentní celek.

Při analýze stavby a dělení textu je nezbytné položit si následující otázky:

1) Jedná se o samostatný text nebo součást většího celku?
2) Je makrostruktura rozpoznatelná podle optického dělení nebo jiných dělících znaků?
3) Je pro daný druh textu stanovené určité tradiční dělení?

1.2.5 Neverbální prvky textu

Pod pojem neverbální prvky textu zahrnujeme znaky nejazykového kódu, které slouží k doplnění, objasnění nebo zintenzivnění výpovědi. Neverbální prvky mohou mít jak funkci doprovodnou (např. vzhled stránky, gestikulace), tak také doplňující (např. tabulky, grafy) nebo zastupující (např. obrázky v komiksu).

Použití neverbálních prvků závisí na druhu textu, jeho funkci a médiu. Nejvíce jich můžeme vidět při komunikaci tváří v tvář (face-to-face), kdy jedinec svému okolí předává informace prostřednictvím např. výrazu tváře, postoje a pohybu těla, změny hlasu atd.

Nejdůležitější charakteristikou neverbálních prvků pro translaci je jejich kulturní podmíněnost. Překladatel proto musí v textu tyto kulturně podmíněné neverbální prvky najít, aby je mohl také „převést" do řeči srozumitelné příjemcům v cílové kulturní oblasti. Dokonce se někdy může ukázat nezbytné nahradit neverbální části textu za verbální či naopak. Překladatel však nikdy při své práci nemůže neverbální prvky textu zcela ignorovat a nechat bez povšimnutí.

Při analýze neverbálních prvků textu bychom si měli položit následující otázky:

1) Jaké neverbální prvky patří k danému textu?
2) Jakou funkci mají neverbální prvky textu s ohledem na prvky verbální?
3) Patří nějaké tradiční neverbální prvky k danému druhu textu?
4) Jsou neverbální prvky podmíněny zvoleným médiem?
5) Jsou neverbální prvky v daném textu podmíněny kulturně?

1.2.6 Lexikální stránka textu

Faktory, které určují výběr slov autora textu, můžeme najít jak v textově externí, tak i v textově interní oblasti analýzy. Atributy výběru slov v textu poskytují odkazy na zbylé

textově interní faktory: Sémantická a stylistická charakteristika slovní zásoby (např. konotace, slovní pole) odkazují na obsah, téma a presupozici, gramaticko-formální charakteristika (druhy slov, slovotvorba atd.) naproti tomu na očekávané syntaktické struktury a nedělitelné znaky. Výběr použitých lexikálních jednotek závisí přinejmenším na obsahu a tématu.

Lexikální stránku textu analyzujeme především proto, že se v ní odráží vzájemná závislost textově interních a externích faktorů, přičemž je vhodné hledat odpovědi na tyto otázky:

1) Jaké oblasti slovní zásoby (terminologie, metajazyk) jsou v textu zahrnuty?
2) Jsou v textu některé druhy slov nebo schémata slovotvorby obzvláště nápadně zastoupeny?
3) Jaké stylistické úrovni přísluší slova použitá v textu?

1.2.7 Syntaktická stránka textu

Pod pojem syntax můžeme zahrnout stavbu a kompatibilitu vět, rozdělení vět hlavních a vedlejších, délku vět a pořádek slov ve větě. Syntax poskytuje především objasnění obsahu, tématu a stavby textu, jakož i suprasegmentálních znaků (přízvuk, tempo atd.). Kromě textově interních faktorů charakterizuje syntax i některé textově externí faktory, zejména záměr autora, médium a funkci textu.

Prvním krokem při analýze syntaktické stránky textu je určení průměrné délky vět, druhů vět (věty oznamovací, tázací, zvolací, eliptické), větných konstrukcí (infinitivní, participiální, gerundiální), rozdělení vět na hlavní a vedlejší (paraxe, hypotaxe) a větných spojení pomocí konektorů (např. spojek, časových příslovcí) atd. s cílem poznat uspořádání informací a poukázat na funkčnost textu.

Při analýze syntaktické stránky textu bychom měli vzít v potaz skutečnost, že struktura vět je ovlivněna některými textově externími faktory jakými jsou např. druh a funkce textu. Nápomocné nám mohou být následující otázky:

1) Vyskytují se v textu spíše krátké nebo dlouhé věty, souřadná či podřadná souvětí?
2) Jak jsou věty spojené (bez spojek, nebo pomocí spojek)?
3) Jaké druhy vět v textu převažují?
4) Odpovídá postavení větných členů schématu téma-réma?
5) Jsou v textu použity nějaké zvláštní syntaktické stylistické prostředky (rétorické otázky, vsuvky atd.)?

JIHOČESKÁ UNIVERZITA
V ČESKÝCH BUDĚJOVICÍCH
PEDAGOGICKÁ FAKULTA
ÚSTŘEDNÍ KNIHOVNA -8-
Husova 458, 370 05 České Budějovice

2. Překlad textu

von Alemann, U.: *Ausdifferenzierung: Wie haben sich die Parteien der Bundesrepublik entwickelt*, In: von Alemann, U.: *Das Parteiensystem der Bundesrepublik Deutschland*, Bundeszentrale für politische Bildung, Bonn 2003, s. 41-79.

3 Vydělení: Jak se vyvinuly politické strany Spolkové republiky?

Představování každé historické látky – tedy také vývoje německého systému politických stran od roku 1945 – musí být události rozděleny do epoch či kratších fází, aby se materiál nerozplynul jako nepřetržitá chronologická řeka. Dobrá periodizace jenom jednoduše nevybírá vnější události nebo data, nýbrž se rozhoduje pro mezníky, jež souvisejí se smysluplným kladením otázek orientujících se na teorii.

Jak se má potom periodizovat vývoj politických stran od roku 1945? Existuje zde více možností. Sled šesti desetiletí od roku 1945 by bylo jistě neuspokojivým rozdělením, protože není obsahově výmluvné. Také pořadí 14 voleb do Spolkového sněmu by podalo chronologii ještě příliš malými kroky, i když jsou politické strany a jejich vývoj změnou volebních výsledků přímo zasaženy.

Periodizace podle kancléřů a koalic

Další periodizace používá sled kancléřů. Takto vznikne sedm fází: (1) Konrad Adenauer 1949-1963, (2) Ludwig Erhard 1963-1966, (3) Kurt Georg Kiesinger 1966-1969, (4) Willy Brandt 1969-1974, (5) Helmut Schmidt 1974-1982, (6) Helmut Kohl 1982-1998 a nakonec (7) Gerhard Schröder od roku 1998 (srovnej tabulka 10). Ale kancléři jsou šéfové vlády a nemají bezpodmínečně vliv na vývoj politických stran. Jedno z nejčastějších rozdělení se řídí podle vládních spojenectví politických stran, podle koalic. Po (1) fázi založení od 1945-1949 následují (2) vlády vedené CDU/CSU s menšími občanskými koaličními partnery, nejčastěji FDP, od 1949-1966; (3) pak mezihra velkých koalic CDU/CSU a SPD 1966-1969; po nich (4) sociálně liberální koaliční vláda SPD a FDP 1969-1982, hned po tom (5) obnovená občanská koalice CDU/CSU a FDP od 1982-1998 a nakonec (6) červeno-zelená koalice od 1998. Ale také tato periodizace nebere centrálně v potaz stranický systém, nýbrž stranické vlády v naší stranické demokracii – k tomuto pojmu později něco více.

Periodizace podle dynamiky vývoje politických stran

Proto navrhuji alternativu, která činí přesně toto, staví totiž do popředí dynamiku politických stran:

1) Fáze formování od 1945-1953:

Zde jsou politické strany opětovně či nově zakládány ještě pod dohledem Spojenců, je schválena ústava (tzv. základní zákon), v roce 1949 je zvolen Spolkový sněm a nakonec je v roce 1950 založena celoněmecká CDU. Také se zde můžeme dotknout zvláštního vývoje sovětské okupační zóny, popř. NDR.

2) Fáze koncentrace od 1953-1976:

Během padesátých a šedesátých let si čtyři politické strany CDU, CSU, SPD a FDP vybudují dominanci, prokážou vzájemnou schopnost koalice, schopnost adaptace politického systému na změnu moci a ovládnou nakonec se společnými pozoruhodnými 99,1 % hlasů volby do Spolkového sněmu v roce 1972 a 1976, všechny ostatní politické srany se musí spokojit se zbylými 0,9 %.

Tabulka 10: Vlády a koalice

září	1949	Adenauer	CDU/CSU, FDP, DP
říjen	1953	Adenauer	CDU/CSU, FDP, DP, GB/BHE
červenec	1955	Adenauer	CDU/CSU, FDP, DP
únor	1956	Adenauer	CDU/CSU, DP
březen	1956	Adenauer	CDU/CSU, DP, DA (FVP)
březen	1957	Adenauer	CDU/CSU, DP (FVP)
říjen	1957	Adenauer	CDU/CSU, DP
listopad	1961	Adenauer	CDU/CSU, FDP
říjen	1963	Erhard	CDU/CSU, FDP
říjen	1965	Erhard	CDU/CSU, FDP
říjen	1966	Erhard	CDU/CSU (menšinová vláda)
prosinec	1966	Kiesinger	CDU/CSU, SPD (Velká koalice)
říjen	1969	Brandt	SPD, FDP
prosinec	1972	Brandt	SPD, FDP
květen	1974	Schmidt	SPD, FDP
prosinec	1976	Schmidt	SDP, FDP
listopad	1980	Schmidt	SPD, FDP
září	1982	Schmidt	SPD, FDP (menšinová vláda)
říjen	1982	Kohl	CDU/CSU, FDP
březen	1983	Kohl	CDU/CSU, FDP
březen	1987	Kohl	CDU/CSU, FDP
říjen	1990	Kohl	CDU/CSU, FDP (DSU, bez koaliční smlouvy)
leden	1991	Kohl	CDU/CSU, FDP
říjen	1994	Kohl	CDU/CSU, FDP
září	1998	Schröder	SPD, Bündnis 90/Die Grünen
září	2002	Schröder	SPD, Bündnis 90/Die Grünen

Zohledněno bylo: sestavení vlády po volbách do Spolkového sněmu, změny koaličního složení a přechodné menšinové vlády, změny kancléře.

3) Fáze transformace od 1976-1990:

Od roku 1976 plynule ochabuje dominantnost: v roce 1980 se nejdříve marginálně, ale přece jen zdvojnásobí podíl zbylých politických stran na 2 %, v roce 1983 již na 6 %, neboť Zelení se dostávají do Spolkového sněmu. Od roku 1990 je také zastoupena PDS, a tím stoupl podíl zbylých politických stran na úctyhodných 15,2 %. Stará dominantnost již neexistuje, nová a budoucí podoba stranického systému je ještě otevřena.

4) Centripetální fáze 1990 až 2002:

Devadesátá léta jsou ovlivněna integrací politických struktur v nových spolkových zemích. Formálně se rozšiřuje tradiční západoněmecký stranický systém do východního Německa, i když vnitřní struktura politických stran zůstává rozdílná. Jako nový faktor přibyla PDS. Všeobecně je ale možné zaznamenat trend do středu politického spektra téměř u všech politických stran.

Odkaz na další literaturu

Co se týče literatury k historii německých politických stran po roce 1945 můžeme se nejprve obrátit na celkovou analýzu, která již byla zmíněna, tzn. Heino KAACK (1971) a obě analýzy od Roberta HOFMANNA (1993) a Petera LÖSCHE (1994). Velmi poučné jsou také jednotlivé portréty v Příručce politických stran od Richarda STÖSSE (1983/84), která ovšem sahá jen do roku 1980, stejně jako přehledy a jednotlivé analýzy v MINTZEL/OBERREUTER (1982), resp. k parlamentním volbám z roku 1998 NIEDERMAYER (1999). Ve všech těchto publikacích je možné najít navazující literaturu k jednotlivým politickým stranám, která zde proto nemusí být zvlášť dokumentována.

3.1 Fáze formování 1945-1953

„Německá pozemní, námořní a vzdušná vojska jsou zcela poražena a bezpodmínečně kapitulovala (...). Vlády (čtyř spojených mocností) tak přejímají nejvyšší vládní moc v Německu, včetně všech pravomocí německé vlády, vrchního velení wehrmachtu a vlád, správy či úřadů spolkových zemí, měst a obcí" (citováno podle KAACK 1971, s. 155).

Hodina nula německých politických stran

Tak znělo prohlášení vítězných spojeneckých mocností z 5. července 1945. Nacionální socialismus byl poražen, rozdělení politické strany a nástupnické organizace zakázány, veškerá vládní moc se nacházela v rukou vítězných mocností. Byla toto hodina nula německé poválečné historie? V průběhu doby se stalo otřepaným citátem, že žádná hodina nula neexistovala, nýbrž mnoho, až příliš mnoho kontinuity jistých, a nikoliv těch nejlepších německých, totiž autoritativně státních tradic. Ale ve stranické historii skutečně existovala hodina nula mezi květnem a červnem 1945: Neboť zde již nebyly žádné politické strany.

Čtyři okupační zóny byly Spojenci řízeny nejprve relativně autonomně bez zvláštní vzájemné koordinace. Byli si jednotni jenom v negativním, jak jsme viděli na výše citovaném prohlášení z 5. června. Ale již o něco později se ukvapili sovětští vojenští úředníci a ještě před Postupimskou konferencí dovolili založení čtyř politických stran ve své zóně a ve svém sektoru ve Velkém Berlíně.

„Spojenci vycházeli při povolování politických stran z velmi šablonovitých představ německých dějin" (Kaack 1971, s. 157).

Novému nedůvěřovali, staré známé politické strany byly vítané, dokud jim nemohla být prokázána spoluvina na nacionálním socialismu. Inovace, které hrály roli v německé emigraci a v politických kruzích prvních poválečných měsíců, neměly proto nejprve žádnou šanci na uznání, tak např. jednotná Dělnická strana složená z SPD a KPD, sběrná strana všech nesocialistických sil občanů a také „Strana práce" složená ze sociálně demokratických a křesťanskosociálních skupin.

Založení KPD, SPD, CDU a LPD v Berlíně

Na rozkaz sovětské okupační moci byly proto nejprve založeny čtyři politické strany: komunisté a sociální demokraté v duchu staré tradice, liberálové ve spojení s oběma dřívějšími křídly a křesťanští konzervativci jako sloučení konfesí a dalších nezkompromitovaných konzervativců. KPD byla založena jako první 11. června 1945, o tři dny později SPD, 25. června CDU a počátkem července liberálně demokratická strana (LDP) – všechny nejprve v Berlíně.

S časovým zpožděním následovaly během roku 1945 ostatní tři okupační mocnosti, nejvíce otáleli Francouzi, kteří povzbudili německé

politické síly k vlastní iniciativě jako poslední. Tak byly politické strany v okupačních zónách založeny jednotlivými aktivisty odděleně a musely částečně složitě a s mnoha konflikty do konce čtyřicátých let/počátku padesátých let společně fúzovat.

Nezbytnost licence (uznání) pro politické strany – ale také pro ostatní organizace, jako byly odbory a svazy – zachovali Spojenci do roku 1950, takže se v Německu mohl autonomní stranický systém rozvinout teprve po prvním pětiletém období výstavby. Náskok zakládajících seskupení byl ale tak veliký, že nově založené politické strany pak mohly dosáhnout jenom malé a obvykle pouze regionální úspěchy.

Materiální nouze je důležitější než politika

Politický prostor prvních politických stran byl prozatím malý, nejenom protože se pole působnosti v parlamentu a ve vládě teprve pomalu znovu formovalo, nýbrž také proto, že svoboda pohybu mezi okupačními zónami byla omezena. Ostatně stejně to byla doba nouze a chaosu. Starost o teplé jídlo a byt, hledání příbuzných a práce zaměstnávaly většinu lidí mnohem intenzivněji než politická angažovanost. Naopak existoval rozšířený postoj „beze mě", který byl vysvětlitelný přepolitizováním v nacionálním socialismu.

Založením bizóny z americké a britské okupační zóny na počátku roku 1947 se komunikace zjednodušila. Vytvoření trizóny („My jsme domorodci z Trizonska ..." – tak zněl jeden kolínský karnevalový hit) na jaře 1948 zahrnutím francouzské zóny ovlivnilo pozdější podobu Spolkové republiky. Velký Berlín zůstal nadále pod správou čtyř mocností; i když tato byla kvůli rozštěpení na Západní a Východní Berlín a tím spíše od stavby zdi 1961 jenom chimérou, formálně zůstala zachována do „Smlouvy 2 plus 4" z roku 1990[1], která byla mezinárodněprávním předpokladem německého sjednocení. Sovětská zóna vytvořila od roku 1949 NDR.

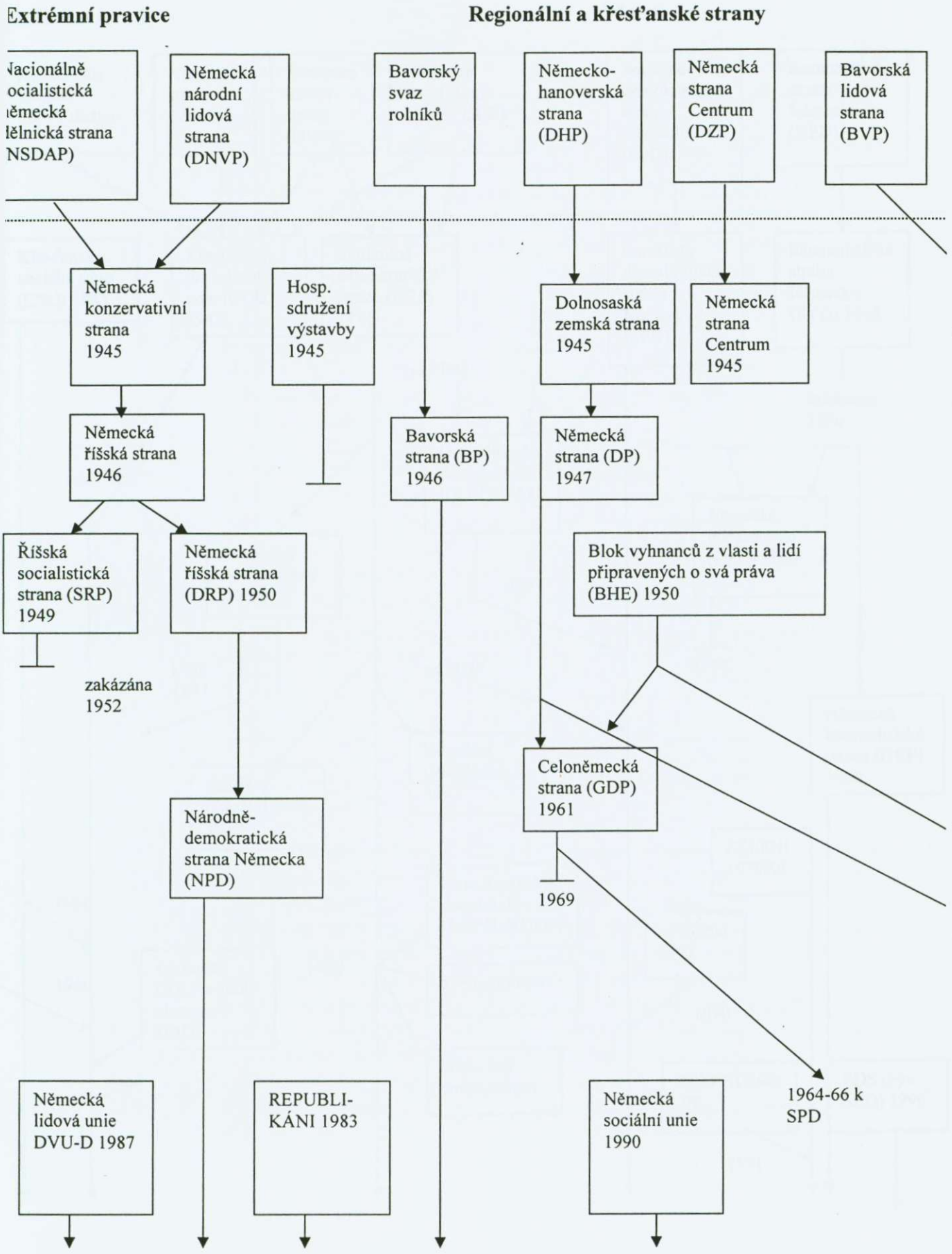
SPD – první celoněmecká politická strana

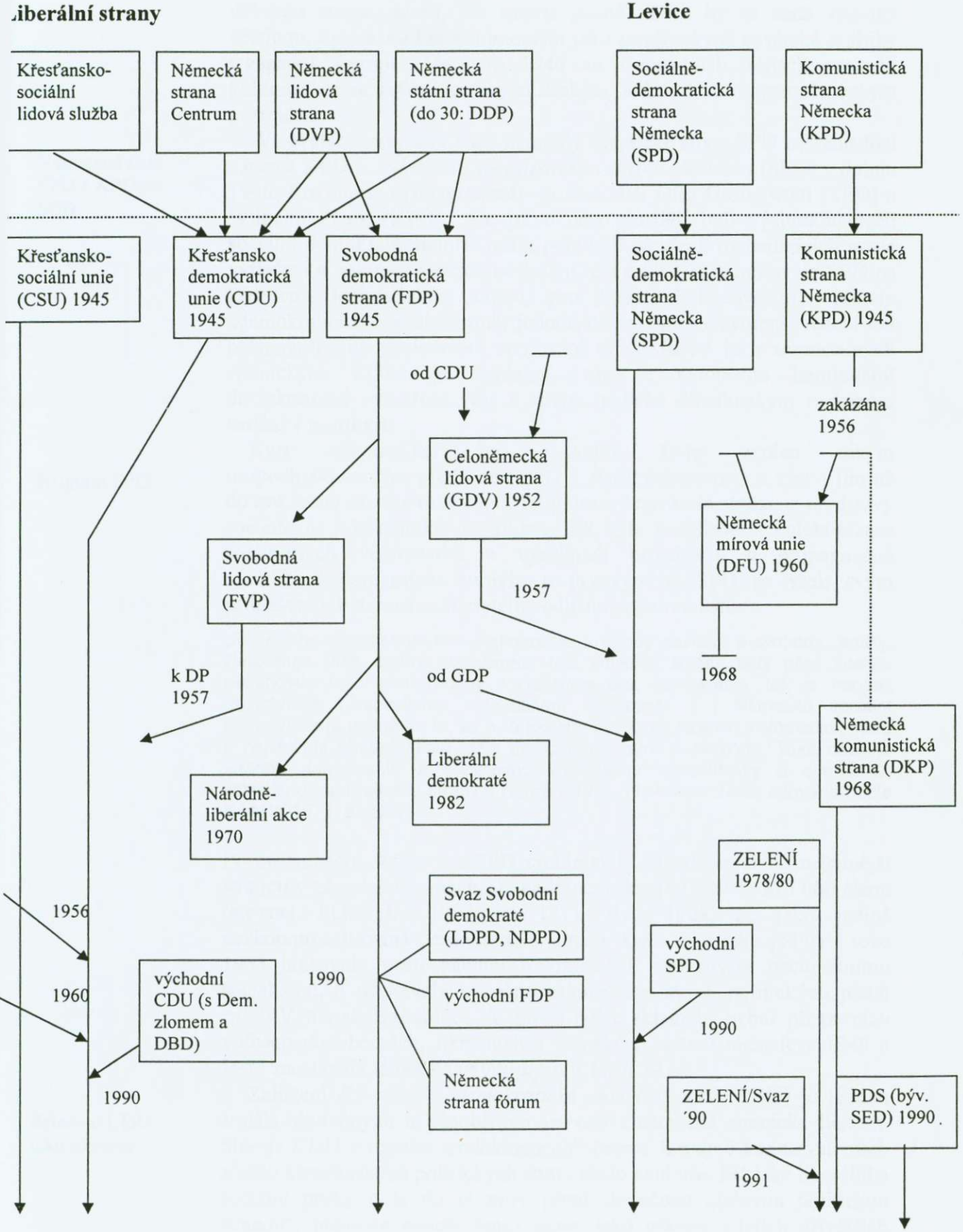
První politická strana, která se opět mohla organizovat po celém Německu, byla SPD. Mnoho členů a funkcionářů, kteří po roce 1933 zmizeli nebo vnitřně emigrovali, vyhrabali opět své členské knížky a navázali kontakt. Někteří se dokonce pokusili doplatit členské příspěvky. Již v květnu 1945 otevřel Kurt Schumacher, který po svém propuštění z koncentračního tábora v roce 1943 koordinoval ilegální práci, v Hannoveru „Kancelář Dr. Schumachera" jako provizorní stranickou centrálu.

„Ústřední výbor" SPD, kterému dominoval Východní Berlín, vytvářel s Ottou Grothewohlem od léta 1945 konkurenční centrum. Hlavním problémem – vedle osobních politických ambicí – byla otázka „jednoty dělnické třídy" prostřednictvím společné socialistické politické strany společně s komunisty. Tato koncepce nebyla podporována jenom sovětskou okupační mocností a jí podporovanou „skupinou kolem Ulbrichta" politické strany KPD, aby byla zlepšena menšinová pozice komunistů. Také mnoho členů SPD sympatizovalo s takovým řešením, aby se odvážili nového společného začátku oproti výmarské stranické rozstříštěnosti. Schumacher, který komunisty ostře odmítl jako „načerveno nalakované nacisty", byl striktně proti – z ideologických, ale

[1] Smlouva 2 plus 4 byla uzavřena mezi oběma německými státy a čtyřmi vítěznými mocnostmi. Tato smlouva znovu obnovuje definitivní vnitřní a vnější suverenitu sjednoceného Německa. (pozn. překl.)

Zobrazení 11: Genealogie politických stran (RUDZIO 1996, s. 130 a následující)

Liberální strany
Levice
Křesťansko-sociální lidová služba
Německá strana Centrum
Německá lidová strana (DVP)
Německá státní strana (do 30: DDP)
Sociálně-demokratická strana Německa (SPD)
Komunistická strana Německa (KPD)
Křesťansko-sociální unie (CSU) 1945
Křesťansko demokratická unie (CDU) 1945
Svobodná demokratická strana (FDP) 1945
Sociálně-demokratická strana Německa (SPD)
Komunistická strana Německa (KPD) 1945
od CDU
zakázána 1956
Celoněmecká lidová strana (GDV) 1952
Německá mírová unie (DFU) 1960
Svobodná lidová strana (FVP)
1957
1968
k DP 1957
od GDP
Liberální demokraté 1982
Německá komunistická strana (DKP) 1968
Národně-liberální akce 1970
ZELENÍ 1978/80
Svaz Svobodní demokraté (LDPD, NDPD)
1956
východní SPD
1960
východní CDU (s Dem. zlomem a DBD)
1990
východní FDP
1990
Německá strana fórum
ZELENÍ/Svaz '90
PDS (býv. SED) 1990
1990
1991

také ze zahraničněpolitických důvodů, neboť za komunisty správně tušil jenom prodlouženou ruku sovětské okupační mocnosti. Sjednocená dělnická strana, která, jak mnozí pevně věřili, by se stala vedoucí většinou, by tak mohla být zneužita jako pověřenkyně sovětské politiky v západní Evropě. Do jara 1946 se v západních zónách prosadil Schumacher se svým sice socialistickým, avšak důrazně celoněmeckým postojem.

Vynucená fúze SPD a KPD na SED

V sovětské okupační zóně nemohly skeptické síly v SPD zabránit fúzi s menší KPD v *Jednotnou socialistickou stranu Německa* (SED) v dubnu 1946. Rovnoprávnými předsedy se sice stali Otto Grothewohl (SPD) a Wilhelm Pieck (KPD). Ale již o něco později byli východoněmečtí sociální demokraté majorizováni, poté byli ze všech rozhodujících pozic vytlačeni a nakonec veřejně potlačeni. Od roku 1947 zmutovala SED na kádrovou leninistickou stranu, pro kterou byl zavazující princip „demokratického socialismu": jednou demokraticky zvolené vedení má bezpodmínečně poslouchat, spojování se do frakcí jako samostatných stranických křídel je zakázané, tím je vyloučeno kontinuální demokratické vytváření vůle a strana podléhá diktátorským rozkazům vedení v politbyru.

Program SPD

Kurt Schumacher byl v květnu 1946 zvolen nikým nezpochybňovaným předsedou SPD v západních zónách a zůstal jím až do své časné smrti v roce 1952. Programově navázala strana na představy socialismu z Výmarské republiky. Tak byla požadována kolektivizace soukromých velkostatků a výrobních prostředků a propagována socializace nerostných surovin a prvovýroby. SPD se však svým přihlášením k demokracii zřetelně odlišila od komunistů:

„Neexistuje socialismus bez demokracie, svobody poznání a svobody kritiky. Neexistuje také žádný socialismus bez lidskosti a bez úcty před lidskou osobností. Jako není možný socialismus bez demokracie, tak je naopak demokracie v kapitalismu v neustálém nebezpečí. (...) Německá sociální demokracie je pyšná na to, že byla jedinou politickou stranou v Německu, která s největšími obětmi hájila ideje demokracie, míru a svobody. Také dnes je stranou demokracie a socialismu v Německu" (Požadavky a cíle SPD, schváleno na 1. sjezdu strany v Hannoveru 9.-11. května 1946; citováno podle KAACK 1971, s. 165).

Po organizační stránce se SPD rychle stala z hlediska členů nejsilnější stranou v západních zónách, již na konci roku 1947 čítala 875 000 členů (srovnej LÖSCHE 1993, s. 127). Byla hrdá, že jako jediná nezkompromitovaná demokratická strana, která také jako jediná v roce 1933 hlasovala proti zákonu o zmocnění, vzdorovala nacionálnímu socialismu, a očekávala konečné uskutečnění svých politických plánů z dob Výmarské republiky. A tím se hořce zklamala, neboť při prvních volbách do obecních, okresních a zemských sněmů mezi lety 1946 a 1947 zaostávala téměř bez výjimky za CDU/CSU.

Založení CDU jako inovace

Založení *Křesťansko demokratické unie Německa* (CDU) je jednou z mála skutečných a působivých inovací v německé stranické historii. Sice je CDU v mnoha „rodokmenech" řazena k rodině konzervativních a/nebo křesťanských politických stran, ale to není vše. Má také liberální a sociální prvky a je do té míry první skutečnou „lidovou politickou stranou", přestože nenese tento název jako některé z jejích dřívějších

víceméně blízkých příbuzných ze stranické historie, a stejně tak tento název nenesou první zakladatelské organizace v poválečné době.

V kruzích zakladatelů ovšem nejprve jednoznačně dominovala katolická tradice z linie Centra. Ale již v době Výmarské republiky existovalo mnoho sil, které chtěly pryč z „věže" katolické konfese a klerikální pout Centra. Katolický prvek měl až do šedesátých let převahu, právě také pod vlivem porýnské CDU s Konradem Adenauerem na čele.

V jednotlivých zónách, spolkových zemích a regionech byly kruhy zakladatelů mezi létem 1945 a jarem 1946 velmi rozdílně uspořádány:

- V Berlíně založili dřívější politikové Centra a zastánci křesťanského socialismu okolo bývalého odboráře Jakoba Kaisera první svaz CDU.
- V jižním Německu se vytvořily Bádenská křesťansko-sociální lidová strana ve Freiburku, Křesťansko-demokratická strana v Karlsruhe a Křesťanská lidová strana v jižním Württembersku-Hohenzollernu.
- V severním Německu se zakladatelé opřeli o protestanské, konzervativní a liberální síly měšťanstva.
- V Porýní byla jako předchůdkyně již 17. června 1945 založena Křesťansko-demokratická lidová strana, přičemž se nejprve uvažovalo o Shromáždění křesťanských a socialistických sil, nakonec se našel kompromisní výraz „Socialismus z křesťanské odpovědnosti" (srovnej KAACK 1971, s. 172).

Heterogenita kruhu zakladatelů

Jeden tehdejší francouzský novinář ironicky komentoval heterogenitu kruhu zakladatelů CDU:

„Tato politická strana je socialistická a radikální v Berlíně, klerikální a konzervativní v Kolíně, kapitalistická a reakční v Hamburku a protirevoluční a partikularistická v Mnichově" (citováno podle SCHMIDTA 1983, s. 493).

Tento zdánlivý politický chaos přitom zakrývá, že se přece jenom projevily velké podobnosti, které držely pospolu všechny dílčí iniciativy: usilovalo se o hromadné nadkonfesní hnutí, které překoná staré štěpení a sloučí všechny síly z měšťanského, sociálního, liberálního a konzervativního prostředí napravo od sociální demokracie. Tento motiv nového společenství a hromadného hnutí byl také spoluodpovědný za nový název „unie" místo politická strana. Svou roli však jistě také sehrály některé tradiční německé stranické antipatie po traumatických zkušenostech s NSDAP a po selhání výmarského stranického systému.

„Ahlenský program" CDU

Programově byla raná CDU obdobně rozštěpená jako v původu svých zakládajících uskupení. Nejznámnější dokument z dob zakládání CDU je „Ahlenský program" z února 1947. V Ahlenu, malém městě ve Vestfálsku, byl ovšem přijat jenom dílčí program od „zónového výboru CDU pro britskou zónu". Podíváme-li se do samotného textu, vidíme, že se v něm odráží celá rozporuplnost a nepřehlednost politické situace. Odborářské křídlo se sociálními výbory se mohlo spokojit s preambulí a s požadavky na kolektivizaci. Rostoucí občansko-konzervativní část politické strany se spokojila s garancí vlastnictví a soukromých podnikatelských iniciativ. Na úvod textu zazní hlasitá fanfára, která je dodnes nejvíce citována:

„Kapitalistický hospodářský systém nesplňuje státní a sociální životní požadavky německého národa. Po strašném politickém, hospodářském a sociálním kolapsu jako následku zločinecké mocenské politiky může následovat jenom od základu nové uspořádání. (...) Obsah a cíl tohoto nového sociálního a hospodářského uspořádání již nemůže být kapitalistické úsilí o zisk a moc, nýbrž pouze blahobyt našeho národa. Pomocí společného hospodářského uspořádání má německý národ obdržet hospodářskou a sociální ústavu, která odpovídá právu a důstojnosti člověka, slouží duchovní a materiální struktuře našeho národa a zajišťuje vnitřní a vnější mír" (citováno podle VON ALLEMANN 1986, s. 5).

Ahlenský program se však stále drží v rovině nezávaznosti tam, kde by bývalo muselo být konkrétněji popsáno zespolečenštení a sociální uspořádání. Celkově to nebyl žádný průlom „křesťanského socialismu", nýbrž známka útlumu. Je to jedno důležité etapové vítězství Konrada Adenauera a jeho antisocialistických spojenců proti sociálním silám Karla Arnolda, düsseldorfského ministerského předsedy CDU, nebo Jakoba Kaisera, berlínského předsedy CDU. Koneckonců byly na rok 1947 stanoveny první volby do zemského sněmu v Severním Porýní-Vestfálsku, pro které musel být nalezen konsensus – i když jenom formální kompromis - v politické straně, jež hledala svou pozici.

„Düsseldorfské zásady"

Již o dva roky později, s „Düsseldorfskými zásadami" z roku 1949, se definitivně prosadila Adenauerova cesta. Zásada „sociálního tržního hospodářství" zvítězila. O „novém uspořádání od základu" již nebylo ani řeči. Měnová reforma již stabilizovala stávající majetkové vztahy. Systém tržního hospodářství měl být učiněn akceptovatelným s pomocí sociálně politických oprav. To znamenalo definitivní rozchod s integrovanou sociální a hospodářskou politikou.

Konrad Adenauer prosazuje vedení

Po organizační stránce vznikl od února 1947 na „říšském setkání" v Königsteinu *Pracovní spolek CDU a CSU Německa*. Konrad Adenauer, tenkrát již více než sedmdesátiletý zkušený politik Centra z Výmarské republiky a tehdejší úspěšný primátor Kolína, převzal v roce 1946 vedení CDU v britské zóně a v roce 1948 se stal předsedou parlamentní rady, která měla vypracovat ústavu pro západní zóny. Navzdory konkurenci ze strany sociálních a celoněmeckých protihráčů, jako byli Arnold nebo Kaiser, se nakonec dokázal Adenauer s velkou šikovností a autoritou a také lstivými ambicemi prosadit jako nikým nezpochybňovaná vedoucí osobnost. Těsnou většinou byl v roce 1949 zvolen prvním kancléřem občanské koaliční vlády složené z CDU/CSU, FDP a Německé strany (DP).

CDU jako honorační strana a spolek pro volbu kancléře

U příležitosti prvních parlamentních voleb v roce 1949 byl vytvořen centrální volební výbor. V říjnu 1950 se přistoupilo k formálnímu založení spolkové strany CDU na prvním sjezdu strany v Goslaru s Adenauerem jako předsedou. Avšak Adenauer zůstal více kancléřem než předsedou strany, údajně prý nikdy nepřekročil práh vlastní stranické centrály. CDU proto organizačně zůstala honorační politickou stranou a spolkem pro volbu kancléře nejprve jenom s necelými 200 000 členy – což je čtvrtina ve srovnání s SPD.

Mezi aktivními členy a funkcionáři převažoval nadále katolický prvek, i když již nebyl natolik podmíněn prostředím jako dříve. Vliv katolického církevního úřednictva byl v každém případě nadále znát, mimo jiné také prostřednictvím biskupů v předvolebních pastýřských listech. V tomto ohledu měla CDU ještě daleko do toho, aby mohla platit

za „moderní lidovou stranu“ (SCHÖNBOHM 1985). Její voličstvo bylo stále početnější a „mnohovrstevnatější“ než aktivní členstvo.

„Jak velkou integrační efektivnost prokázala CDU, ukazuje mezinárodní srovnání:- v žádné jiné zemi se nepodařilo spojit po delší časové období dohromady tak rozmanité a mnohotvárné segmenty a proudy do jedné politické strany, ani ve Francii u gaullistů nebo ve Velké Británii u konzervativců (navzdory tamějším daleko výhodnějším podmínkám většinového volebního práva)“ (LÖSCHE 1994, s. 113).

Zvláštní vývoj CSU

Zvláštní vývoj *Křesťansko-sociální unie Německa* (CSU) v Bavorsku byl nejprve určen vnitřními konflikty několika směrů a proudů podobně jako v jiných unijních zemských tvarech. Avšak předchozí působení separátní „Bavorské lidové strany“ jako spolku Strany Centrum ve Výmarské republice umožnilo opět takovýto oddělený vývoj, jak se skutečně stalo.

Nejprve se to však nijak neprojevovalo. Boje mezi politickými křídly okolo Josefa Müllera (nazýván „volový Sep“) z Horních Franků, který chtěl založit mezikonfesní sběrnou politickou stranu všech kruhů, a tradicionalistů kolem Aloise Hundhammera, kteří chtěli etablovat separatistickou, bavorsko-katolickou stranu bez unijního členstva, byly rozhořčené. Situace se zkomplikovala, když v roce 1948 obdržela na zemské úrovni *Bavorská strana* (BP) licenci vojenské vlády, a tím vznikla separatistická konkurence.

Tento problém se vyřešil kompromisem. Josef Müller byl sice zbaven moci, ale přesto byla založena mezikonfesní sběrná strana, která nepřistoupila k Unii jako zemský svaz, nýbrž zůstala samostatnou bavorskou politickou stranou, také aby omezila *Bavorskou stranu* (BP). Obě unijní strany se ovšem zavázaly, že si nebudou v ostatních spolkových zemích konkurovat. Ve Spolkovém sněmu vytvořily od roku 1949 jednu společnou frakci – pro některé pozorovatele ideální, pro jiné manipulativní řešení, protože tak jednou mohou vystupovat jako jedna politická strana, např. při volbách předsedy Spolkového sněmu, na druhou stranu se mohou voličům prezentovat rozdílným politickým profilem jako dvě politické strany.

Program CSU

Programově zůstala sice CSU zřetelněji konzervativnější a katoličtější než zbylá CDU, ale organizačně se modernizovala dříve a energičtěji. Například se jí podařilo integrovat různé regiony Bavorska, současně podporovat města, vesnice, průmysl, střední vrstvu a zemědělství, a tak získat dominanci v politice, společnosti a ekonomice Bavorska jako žádná jiná politická strana Spolkové republiky (srovnej k CSU MINTZEL 1977 a 1978).

Liberální iniciativy

Liberálové byli ke konci Výmarské republiky téměř úplně oslabeni a roztříštěni do malých zbytků. Také zde se po válce projevily sjednocující snahy, aby se překonalo staré odloučení od levicově liberálního pokroku a národních liberálů, od staré měšťanské střední vrstvy a velkoprůmyslové klientely a levicového měšťanstva. Ale také u liberálů bylo sjednocení zakladatelských iniciativ vzniklých v jednotlivých zónách obtížné. Na východě se utvořila *Liberálně demokratická politická strana* (LDP), na západě se ve *Svobodné demokratické straně* (FDP) dostaly do popředí národně liberální síly. V severoněmeckých hanzovních městech a v Bádensku a Württembersku (zde nazývána *Demokratická lidová strana*, DVD) dominovaly na špici pokrokově

liberální síly s pozdějším prvním spolkovým prezidentem Theodorem Heussem.

Pokus v letech 1947 a 1948 založit jednu celoněmeckou liberální stranu rychle ztroskotal kvůli prohloubení konfliktu mezi východní a západní částí Německa. Zakládací setkání FDP v západních zónách se konalo v prosinci 1948 v Heppenheimu v ulici Bergstrasse. Základní program byl formulován až mnohem později, totiž v roce 1957. FDP zůstala občanskou honorační stranou bez velkého počtu členů, kteří se profilovali jako důrazně antisocialistická síla. V Porýní se dokonce vyvinula ve sběrnou jímku bývalých nacionálních socialistů, takže britská okupační mocnost v roce 1953 zakročila a někteří funkcionáři byli zatčeni.

Navzdory nebo kvůli této orientaci obdržela FDP při prvních spolkových volbách 1949 téměř pozoruhodných 12 % hlasů a mohla vytvořit s CDU/CSU koalici „občanský blok". Zůstala „věčným" mladším společníkem CDU/CSU ve spolkové vládě do roku 1966 jen s malými přestávkami.

Vznik menších politických stran

Menší politické strany se mohly kvůli nutnosti licence okupačních mocností utvářet nejprve ojediněle a často regionálně. Některé jsme již poznali. *Centrum* (Z) se opět nově etablovalo navzdory zakládání CDU v některých částech země, zejména v britské zóně, a bylo zastoupeno v prvním Spolkovém sněmu pozoruhodnými 10 poslanci. Zde jsou zmíněny jen politické strany se zastoupením ve Spolkovém sněmu, protože samozřejmě celkově panovala zakládací horečka u menších, částečně bizarních uskupení – tak jako také později před každými spolkovými volbami.

Také KPD se s 5,7 % a alespoň 15 poslanci dostala do prvního Spolkového sněmu, ale již při druhých parlamentních volbách v roce 1953 ztroskotala s 1,2 % a 1956 byla od Spolkového ústavního soudu jako protiústavní strana zakázána. Obě německé spolkové strany, *Centrum* a KPD, se minuly s dobou. Přitom byly ony v prvních zemských sněmech nejenom zastoupeny, ale dokonce v obvyklých všestranických vládách poválečné doby u moci, pokud se tenkrát dalo vůbec o moci v rukou německých politiků mluvit.

Regionální pravicové strany

Ostatní v prvním Spolkovém sněmu úspěšné politické strany byly regionální provenience. *Německá strana* (DP) byla nejprve založena jako *Dolnosaská zemská politická strana* (NLP) a pocházela z tradice *Německo-hannoverské strany* (DHP) z dob Výmarské republiky a císařství. Tato strana usilovala původně o obnovení Hannoveru jako suverénního království a o opětovné dosazení welfského rodu podle jeho suverénního práva. DP zakryla sice monarchistické tradice a zůstala konzervativní, protestantská, antisocialistická a regionální politickou stranou střední vrstvy obyvatelstva, která byla v prvním Spolkovém sněmu zastoupena alespoň 17 poslanci a v druhém 15 a měla také zastoupení v příslušných vládách. Poté ji pohltila CDU.

Tabulka 12: Výsledky voleb do prvního a druhého Spolkového sněmu (podle: MINTZEL/OBERREUTER 1992, s. 510)

	1. Spolkový sněm (14.8.1949)	2. Spolkový sněm (6.9.1953)
Volební účast	78,5 %	86,0 %

	Podíl hlasů v % 100	Mandáty 402	Podíl hlasů v % 100	Mandáty 487
CDU/CSU	31,0	139[1)]	45,2	243[2)]
SPD	29,2	131[1)]	28,8	151
FDP/DVP	11,9	52	9,5	48
DP	4,0	17	3,3	15[1)]
BP	4,2	17	1,7	-
KPD	5,7	15	2,2	-
BHE/GB	-	-	5,9	27
WAV	2,9	12	-	-
ZP	3,1	10	0,8	3[3)]
DKP/DRP	1,8	5	-	-
DRP	-	-	1,1	-
GVP	-	-	1,2	-
SSW	0,3	1	0,2	-
bezpartajní	4,8	3	-	-
ostatní	1,1	-	0,3	-

1) Z toho 1 převislý mandát[2]
2) Z toho 2 převislé mandáty
3) Z toho jeden člen CDU, který byl zvolen ze zemské kandidátní listiny Německé strany Centrum

Bavorská strana, zastoupena v prvním Spolkovém sněmu taktéž 17 poslanci, byla jako konkurence CSU již zmíněna; později ji CSU zatlačila do pozadí a z větší části ji pohltila. Nakonec byly v prvním Spolkovém sněmu zastoupeny ještě trochu zvláštní politické strany, tak třeba *Hospodářské sdružení výstavby* (WAV), které bylo založeno Mnichovanem Alfredem Loritzem toužícím po uplatnění (srovnej WOLLER 1983, s. 2458) a získalo pozoruhodných 12 mandátů, avšak poté rychle zaniklo. Pravicově extrémní *Německá říšská strana* (DRP) měla své středisko v severním Německu a získala 5 mandátů. Později se oddělila *Socialistická říšská strana* (SRP), která byla v roce 1952 zakázána Spolkovým ústavním soudem jako první strana vůbec. Do dalšího Spolkového sněmu nedokázala žádná z těchto stran proniknout. Nakonec zbyl v roce 1949 ještě jeden Mandát pro *Jihošlesvický volební spolek* (SSW) a jeden pro *Společenství lidí v nouzi* stejně jako dva mandáty pro nezávislé, takže celkem sedělo v tomto prvním svobodně zvoleném německém poválečném parlamentu 11 politických stran.

1949 – poslední volby z „Výmaru"?

Někteří proto tyto volby označili za „poslední z Výmaru" (FALTER 1981), což bylo kvůli struktuře roztříštěného stranického systému zcela oprávněné. Neoprávněné je toto označení ovšem z pohledu první stranické vlády Spolkové republiky. Ta byla jako občanský blok z CDU/CSU, FDP a DP stabilní a tak úspěšná, že z následujících voleb v roce 1953 vyšla posílena, přestože od roku 1950 pozbylo platnosti licencování politických stran a nastala skutečná konjuktura jejich zakládání. V krátké době vzniklo asi 30 nových politických stran, které kandidovaly alespoň v zemských volbách. Ale žádná nedokázala přednést nový ideologický základ, který by již nebyl pokryt, s výjimkou

[2] Überhangmandat bývá také překládán jako přesahující mandát. Jsou to přímé mandáty, které politická strana získá na základě prvního hlasu a které svým počtem přesahují počet křesel, jež dané straně náleží podle proporčního volebního systému. (pozn. překl.)

extrémních pravičáků, kteří měli krátkodobě úspěchy v zemském sněmu, avšak nedokázali se prosadit celoněmecky.

Jedinou novinku představovala strana uprchlíků *Blok vyhnanců z vlasti a lidí připravených o svá práva* (BHE), kterému se podařilo dosáhnout grandiózního počátečního úspěchu v Šlesvicku-Holštýnsku v roce 1950 s 23,5 % hlasů a dokonce předstihl CDU (srovnej KAACK 1971, s. 207). V roce 1953 dostal v celém Německu ještě 5,9 % a byl Adenauerem přijat do spolkové vlády, krátce nato jej CDU pohltila.

Teze o formovování politických stran

Fáze formování politických stran v západních zónách mezi lety 1945 a 1953 je tedy souhrně charakterizována následujícími momenty:

1. Navzdory četným kořenům ve výmarském stranickém systému vznikla nová stranická konfigurace. Všude vyjadřované nutkání k velkým řešením a konsensům vedlo na západě k tomu, že mezi lety 1946 a 1947 připadlo ve volbách do zemských sněmů 72,7 % hlasů oběma nejsilnějším politickým stranám.
2. Na západě sice nevznikla žádná jednotná „Strana práce", ale přesto zde byla s 35 % hlasy silnější SPD než v letech 1920 až 1933.
3. Nová byla křesťansko-liberální konzervativní konfesijní sběrná strana CDU, do jisté míry také CSU, přestože se tato úžeji orientovala na starou *Bavorskou lidovou stranu* (BVP). CDU obdržela jako překvapivě nejsilnější strana 37,7 % všech hlasů ve všech zemích, a tím velmi přispěla k politické stabilizaci. Otázkou tenkrát bylo jen to, zda se tato vnitřně labilní a rozhádaná federace udrží pohromadě.
4. Také liberálové se spojili v politickou stranu, která v sobě ovšem nadále nesla staré napětí. Přesto se dokázali z dlouhodobého hlediska etablovat jako třetí nejsilnější síla.
5. Další menší strany, KPD a Centrum, pravicově extrémní a regionální strany, dokázaly sice do roku 1949 dosáhnout počátečních úspěchů, ale nedokázaly si vytvořit žádnou stabilní pozici. Levicové voliče pohltila z větší části SPD, regionální a pravicové voliče CDU.
6. Ve volbách do Spolkového sněmu v roce 1949 utrpěly obě velké strany ztrátu hlasů oproti předcházejícím volbám do zemského sněmu o 6,7 % (CDU) a 5,8 % (SPD) ve prospěch menších politických stran, takže se někteří pozorovatelé opětovně obávali výmarských poměrů.
7. Tyto obavy se ukázaly jako bezdůvodné. V druhých volbách do Spolkového sněmu z roku 1953 dosáhla CDU/CSU s 45,2 % hlasů dokonce absolutní většiny v počtu 244 křesel z 478 ve Spolkovém sněmu – jako první strana v německé historii vůbec. CDU/CSU dokázala plně využít svůj bonus jako „strana, která založila stát" i jako vládní a kancléřská strana. Vedla částečně demagogický volební boj proti SPD a využila poprvé nového amerického nástroje průzkumu mínění. Menší regionální strany byly, také díky zostřené 5ti procentní klauzuli, která byla nyní ze zemské úrovně rozšířena na spolkovou rovinu, odraženy.

Pokud vše shrneme: V roce 1953 byla ukončena fáze formování německého stranického systému. Pozice byly rozděleny a role mezi vládou a opozicí stabilizovány.

Exkurs: Politické strany sovětské okupační zóny/NDR

Po poměrně krátkém rozkvětu vytváření prvních ještě relativně nezávislých politických stran mezi lety 1945 a 1947 panovala od té doby v sovětské okupační zóně a v následné NDR od roku 1949 do roku 1989 „monocentristická zájmová politika" (FEHR 1989, s. 309). V centru politicko-ekonomicko-společenském zprostředkování zájmů stála špička státní strany SED. Článek 1 Ústavy NDR nařizoval:

Primát SED

„NDR je socialistickým státem dělníků a rolníků. Je politickou organizací pracujících ve městě a na venkově pod vedením dělnické třídy a její marxisticko-leninské strany."

Jinak však než v Sovětském svazu, ve kterém vládla jako jediná KSSS, existoval v NDR, jako ve většině ostatních východoevropských státech, komplikovaný systém dalších (blokových) politických stran, lidových front a masových organizací.

Ideologicky bylo toto propojení odůvodněno pojmem „politika spojenectví", protože se nacházíme ještě ve stádiu relativně silně diferencované, i když již nikoliv antagonistické třídní a rozvrstvené společnosti. Politika spojenectví měla zohlednit zvláštní zájmy vrstev spojených s dělnickou třídou (rolníci, řemeslníci, živnostníci, inteligence) a integrovat spojenecké partnery do socialistické společnosti skrz postupné přivádění na socialistické výrobní a životní poměry (srovnej LUDZ 1979, s. 235).

Od antifašistického bloku k Národní frontě

Původně byla politika spojenectví započata v bezprostřední poválečné době jako spolupůsobení na první fázi výstavby. Po nuceném spojení SPD a KPD do SED byly seskupeny i CDU a LDPD (*Liberálně demokratická strana Německa*) od roku 1945 v *Antifašistický blok*, aby od roku 1948 v *Demokratickém bloku stranických a masových organizací* integrovaly také ještě DBD (*Demokratická dělnická strana Německa*). *Demokratický blok* přežíval jako jádro spojenectví stran a masových organizací, byl však od roku 1949 překlenut *Národní frontou* NDR. Tato byla původně inciována s celoněmeckým závazkem na „záchranu německého národa" (LUDZ 1979, s. 751), což však bylo již brzy, nejpozději po 17. červnu 1953, bezpředmětné. *Národní fronta* je v ústavě z roku 1974 zakotvena takto:

„(1) Spojenectví všech sil lidu nachází výraz své organizovanosti v Národní frontě Německé demokratické republiky.

(2) V Národní frontě Německé demokratické republiky sjednocují politické strany a masové organizace všechny síly lidu za účelem společného jednání pro rozvoj socialistické společnosti. (...)"

Role politických stran z bloku

Národní fronta sestávala na jedné straně z pěti politických stran, samozřejmě „pod vedením dělnické třídy a její strany". Politické strany z bloku měly vedle SED za úkol zastupovat v omezeném rozsahu zvláštní zájmy určitých sociálních skupin, jako zájmy soukromníků a „inteligence" (LDPD), řemeslníků a živnostníků (NDPD), rolníků (DBD)

nebo křesťanů (CDU). Udržovaly vlastní nákladné stranické aparáty, časopisy, nakladatelství a školící místa. Sice nabízely jistý prostor pro politickou kariéru, ale celkový počet členů byl malý oproti mohutné SED, a politický vliv byl zcela marginální. Neboť otevřená nebo vůbec konkurující artikulace zájmů, také prostřednictvím vlastních stranických médií, byla díky vládnímu monopolu SED vyloučena.

Národní fronta zahrnovala na druhé straně velké masové organizace, t.j. FDGB (*Svobodný německý odborový svaz*), KB (*Kulturní svaz*) a VdgB (*Sdružení vzájemné rolnické pomoci*). Za pomoci masových organizací se SED pokusila plošně a totálně organizovat všechny sociální skupiny a vrstvy společnosti a jejich zájmy a aktivity. Masové organizace se sice na jedné straně považovaly za zájmové organizace, na druhé straně však byly zcela podrobeny mocenským nárokům státní strany, neboť všem vedoucím pozicím dominovaly kádry SED, které byly zase podle principu demokratického centralismu odpovědné stranickému vedení.

Celkově byla *Národní fronta* vystavěna hierarchicky a organizována na všech úrovních společnosti až k městským okrskovým výborům. Kontrolovala také jmenování kandidátů a volby do všech zastupitelských sborů i do Lidové sněmovny NDR. 500 křesel v Lidové sněmovně bylo rozděleno podle neměnného klíče mezi strany a masové organizace *Národní fronty*. Volby do Lidové sněmovny byly do té míry fraškou, že voliči mohli jenom potvrdit hotovou listinu. To činili pod tlakem kampaně při většinou veřejném hlasování a s pověstnými 99 % výsledky. SED sice obdržela jenom 25,4 % křesel přímo, protože však obsadila všechny vedoucí pozice v masových organizacích, mohla snadno disponovat absolutní většinou. Také toto bylo samozřejmě bezvýznamné, neboť bezmála všechna rozhodnutí, která byla předpojatá stranickým a státním vedením SED, byla v Lidové sněmovně jednohlasně potvrzena.

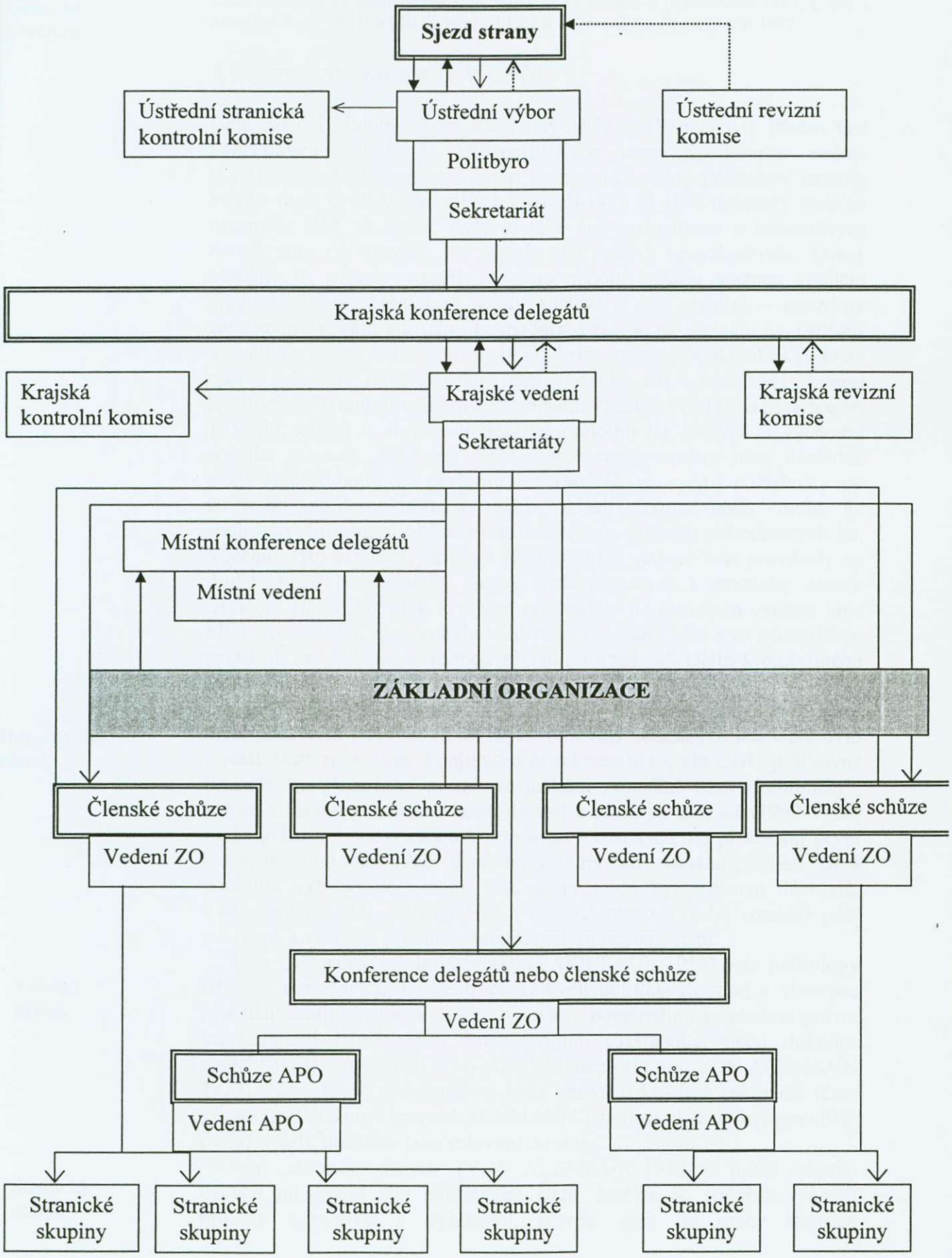
Fraška voleb do Lidové sněmovny

Kontroverzní debaty, diskuze nebo diskurzy byly neznámé. Formální poměr sil politických stran a masových organizací v Lidové sněmovně znázorňují tedy jenom skutečnost zdánlivého pluralismu (srovnej VON ALEMANN 1994a, s. 296).

Tabulka 14: Stanovení frakčních sil v Lidové sněmovně 1963 (podle: HOFMANN 1993, s. 296)

Politická strana/organizace	Procentuální podíl	Počet křesel
SED	25,4	127
LDPD	10,4	52
CDU	10,4	52
NDPD	10,4	52
DBD	10,4	52
FDGB	13,6	68
FDJ	8,0	40
DFD	7,0	35
KB	4,4	22

Zobrazení 13: Organizační struktura SED (podle statutu z roku 1976)

Odkaz na literaturu

Další literatura ke stranickému systému NDR se nachází v HOFMANN 1993, s. 292 a následující, stejně jako LUDZ 1979, WEBER 1971 a 1982, GLAEßNER 1977.

3.2 Fáze koncentrace 1953-1976

Celé časové období 23 let mezi lety 1953 a 1976 nebylo jenom fází koncentrace voličů do tří politických stran Spolkového sněmu (CDU/CSU chápu ve Spolkovém sněmu jako jednu politickou stranu), které v obou posledních volbách v letech 1972 až 1976 dokázaly nasbírat úžasných 99,1 % hlasů. Byla to také éra normalizace a internalizace demokracie v Německu, jak se zde nikdy dříve nevyskytovala. Neboť všechny tři strany vytvořily v tomto období každou možnou koaliční vládu společně. Měnící se vlády zůstávaly dost stabilní – navzdory závažným výzvám a krizím: hospodářská recese na přelomu let 1966/67 a světová ropná krize v roce 1973; krize mezinárodní politiky, které zpětně působily na Německo, jako výstavba zdi v roce 1961; interní konflikty jako znovu vyzbrojení a západní vztahy s NATO na přelomu let 1955/56, zákon o stavu ohrožení na přelomu let 1966/68 a východní politika v letech 1969 až 1972; společenské změny jako důsledek studentského hnutí na přelomu let 1967/68 se svými požadavky po politizaci a demokratizaci všech oblastí života, které vedlo ke společenskému hnutí občanských iniciativ na počátku sedmdesátých let. Všechny tyto konflikty, krize a často urputně vedené boje provázely na druhé straně hospodářský zázrak, volební zázrak a stranický zázrak „modelu Německo", jak to pyšně předváděly na plakátech volební boje SPD v roce 1974 a jak to bylo nahlíženo vědeckou obcí a ze zahraničí se směsí obdivu, skepse a trochou závisti (srovnej SIMONIS kromě jiného 1996).

Hospodářský zázrak

Jako hospodářský zázrak je popisováno dlouhotrvající období růstu mezi počátkem padesátých let až do poloviny šedesátých let, které bylo z větší části způsobeno konjunkturou rekonstrukce, ale CDU ji šikovně připsala ku prospěchu pouze důsledkům „sociální tržní ekonomiky", kterou ztělesňoval ministr hospodářství a pozdější kancléř (1963-1966) Ludwig Erhard. Jako kancléř ovšem poté ztroskotal na překonání první menší recese z roku 1966. Konjunktura umožnila sociální politiku, která pomohla vybudovat sociální stát, který mohl být v úrovni důchodů, v nemocniční péči, zabezpečení v nezaměstnanosti nebo sociální péči v Evropě a ve světě překonán jenom malým počtem států.

Volební zázrak

Jako „německý volební zázrak" (BAER/FAUL 1953) byla politology již brzy označována koncentrace velkých politických stran a absorpce menších okrajových stran – a to navzdory poměrnému volebnímu právu, které mnozí haněli jako dezintegrující, rozštěpující nebo dokonce anarchistické (srovnej HERMENS 1968; naproti tomu VON ALEMANN 1973). Nesčetnými komentátory stále znovu úzkostlivě zaklínané rčení „Bonn není Výmar" (poprvé ALEMANN 1956) se ukázalo být pravdivé, i když někdy působilo jako mluvení do sudu.

Stranický zázrak

Jako „stranický zázrak" (VON ALEMANN 1982) se může vskutku označit integrační síla politických stran, kterým se podařilo začlenit milióny uprchlíků a vyhnanců, přivést zpět do práce statisíce

nezaměstnaných v důsledku strukturálních změn ve smršťujících se odvětvích jako zemědělství a prvovýroba, integrovat bývalé komunisty, nacionální socialisty a regionalisty a později znovu angažovat protestující mládež mimoparlamentní opozice – ti všichni získali více méně trvalou politickou vlast ve třech bonských stranách.

Ovšemže existovala také řada problémů vyplývajících z nepřízpůsobení se a nepřekonané minulosti. Ve „státě CDU"(SCHÄFER/NEDELMANN 1972) padesátých a raných šedesátých let byly oplakávány masivní restaurační tendence, které se týkaly autoritářských mocenských struktur v politice, ekonomice, společnosti a kultuře. Bývalí aktivní nacionální socialisté zastávali vysoké úřady v ekonomice, politice, ale také na univerzitách; kultura byla utlačována; intelektuálové a spisovatelé byli kancléřem Ludwigem von Erhardem haněni jako „pinčové" a kritický tisk byl omezen. Kancléř Adenauer viděl v aféře kolem Spiegelu[3] v roce 1962 „propast vlastizrady", což bylo neudržitelné. Vydavatel Rudolf Augstein byl zatčen, ministr obrany Strauß obelhal parlament a musel odstoupit, pět ministrů FDP opustilo kabinet (srovnej SEIFERT 1966): Vznikla první vážná vládní krize a uskutečnil se trvalý prožitek kritické fungující opozice. To zůstalo klíčovou událostí, protože se obojí křížilo: autoritářské jednání vládní strany a jejích publicistických sil na jedné straně a bdělá reakce kritické veřejnosti na straně druhé, která přinutila ministra k odstoupení a FDP hnala na stranu opozice. Byly to dvě poučné tváře politické kultury v Německu (srovnej k politické kultuře především GREIFENHAGEN/GREIFENHAGEN 1979 resp. 1993).

Absolutní většina pro CDU/CSU

Všechny politické strany se zásadně změnily v období mezi lety 1953 a 1976. CDU/CSU získala po dosažení absolutní většiny křesel v roce 1953 absolutní většinu hlasů v roce 1957 dokonce s 50,2 %. Tato většina byla a zůstala jedinečná v německé stranické historii a zdařila se s vlastním nezávažným volebním heslem „Žádné experimenty", ale současně s demagogickým hanobením SPD. Konrad Adenauer, geniální zjednodušovatel, prohlásil: „Volby rozhodnou, zda Spolková republika zůstane křesťanská, nebo se stane komunistická" (citováno podle KAACK 1971, s. 283). Tato dvojí volební strategie zůstala v podstatě konstantou CDU až do devadesátých let, až do kampaně „Červené ponožky", přičemž každé volby byly přestylizovány na rozhodující volby. Přesto nedokázala CDU zabránit tomu, že SPD od jedněch voleb k dalším pomalu, ale nepřetržitě rostla, i když ještě nemohla vytvořit žádnou vládní alternativu, neboť FDP nebyla ochotna vytvořit s ní koalici.

Tabulka 15: Výsledky voleb do 3. a 4. Spolkového sněmu
(podle Mintzel/Oberreuter 1992, s. 511)

[3] Aféra kolem časopisu Spiegel byla politickou aférou, kdy Conrad Ahlers zveřejnil článek o špatném stavu německé armády, která by na základě šetření NATO nebyla schopna odvrátit útok zemí Varšavského smlouvy. Po zveřejnění tohoto kritického článku byli redaktoři Spiegelu zatčeni a policie obsadila a prohledala celou redakci. Conrad Ahlers byl na popud ministra obrany Franze Josefa Straußе zatčen ve Španělsku, což vyvolalo protesty opozice a veřejnosti, kteří celou záležitost považovali za omezení svobody tisku. Franz Josef Strauß zpočátku tvrdil, že s celou záležitostí nemá nic společného. Nakonec však 30. listopadu 1962 prohlásil, že po volbách již nebude součástí vlády. Zatčení redaktoři byli propuštěni. (pozn. překl.)

Volební účast	3. Spolkový sněm (15.9. 1957) 87,8 %		4. Spolkový sněm (17.9. 1961) 87,7 %	
	Podíl hlasů v % 100	Mandáty 497	Podíl hlasů v % 100	Mandáty 499
CDU/CSU	50,2	270[1]	45,3	242[2]
SPD	31,8	169	36,2	190
FDP	7,7	41	12,8	67
DP	3,4	17	-	-
BHE/GB	4,6	-	2,8[3]	-
DRP	1,0	-	0,8	-
SSW	0,1	-	0,1	-
DFU	-	-	1,9	-
ostatní	1,4	-	0,2	-

1) Z toho 3 převislé mandáty
2) Z toho 5 převislé mandáty
3) BHE/GB společně s DP

Úpadek FDP

Přece jen byla roku 1961 situace již znatelně změněná. Adenauer překročil zenit své moci; FDP si dokonce vyhradila, že na novou koalici s CDU/CSU přistoupí jenom s mladším kancléřem. Sice v koaličním vyjednávání „ustoupila", ale přesto vyjednala, že Adenauer alespoň uvolní místo svému nástupci do poloviny funkčního období poslanecké sněmovny. Přinejmenším to přineslo FDP v roce 1961 12,8 % hlasů.

Godesbergský program SPD

Naproti tomu musela CDU/CSU poprvé v parlamentních volbách přijmout citelné ztráty o více než 5 % - šok pro politickou stranu zvyklou na úspěch. SPD se 4,4 % přírůstkem dále znatelně dorovnala – odměna za její obrat z roku 1959 s novým „Godesbergským programem", kterým se zbavila staré marxistické ideologie a který jí propůjčil moderní, pro zaměstnance a osoby činné ve svobodném povolání otevřenou image levicové lidové strany.

Desetiletí šedesátých let s sebou mělo přinést drastické proměny stranického systému, které byly také podmíněny mezinárodními změnami. Kubánská krize v roce 1961 a výstavba Berlínské zdi ve stejném roce byly bodem vrcholu a současně obratu studené války. Pozvolně měl konflikt západu a východu ustoupit politice uvolnění, což CDU/CSU přijímala jenom s rezervou. Staré fronty se rozplynuly. V roce 1961 existovaly mezi CDU a SPD vzhledem k tvrdohlavosti FDP opatrné kontakty za účelem možné velké koalice, tyto však prozatím ustaly.

Velká koalice 1966

Ludwig Erhard, který převzal funkci kancléře po Adenauerovi, nebyl pro to k mání, neboť v roce 1965 mohl dosáhnout jasného 47,6 procentního vítězství se zřetelným ziskem hlasů. Nic mu to nepomohlo: již o rok později, když nedokázal v první, z dnešního hlediska neškodné hospodářské krizi, předložit vyrovnaný rozpočet bez zvýšení daní, odstoupili ministři FDP.

CDU/CSU se s SPD dohodla na „velké koalici" s Kurtem Georgem Kiesingerem jako kancléřem a Willy Brandtem jako vicekancléřem a ministrem zahraničních věcí. Začala léta bohatá na události. Koalice upravila prostřednictvím SPD nové nástroje hospodářské politiky, keynesiánské globální řízení ministra hospodářství Karla Schillera a Koncertní akci, diskusní skupinu složenou ze zástupců státu, kapitálu a práce, která v politické vědě později vedla k teorii nového tripartistického

korporatismu (srovnej VON ALEMANN 1981a, SCHMITTER/LEHRBRUCH 1979, CZADA 1994).

Zákony o stavu ohrožení byly odsouhlaseny proti tuhému odporu kritické veřejnosti a studentského hnutí. V koaliční dohodě naplánovaná změna volebního práva ve prospěch většinového volebního systému, která by upevnila vládu dvou stran a katapultovala FDP ze Spolkového sněmu, se však neuskutečnila. Zvýšila se snaha o vzdělávací politiku, také právě od opoziční FDP („Vzdělání je občanské právo"), která se v opozici stále více vyvíjela levicově a ve volbách 1969 propagovala: „Odstřihneme staré copy."

Převzetí moci si již razilo cestu, když FDP s SPD zvolila v březnu 1969 na Spolkovém shromáždění Gustava Heinemanna (SPD) prezidentem.

Tabulka 16: Výsledky voleb do 5. a 6. Spolkového sněmu (podle: MINTZEL/OBERREUTER 1992, s. 511)

Volební účast	5. Spolkový sněm (19.9.1965) 86,8 %		6. Spolkový sněm (28.9.1969) 86,7 %	
	Podíl hlasů v % 100	Mandáty 496	Podíl hlasů v % 100	Mandáty 496
CDU/CSU	47,6	245	46,1	242
SPD	39,3	202	42,7	224
FDP	9,5	49	5,8	30
NPD	2,0	-	4,3	-
DFU	1,3	-	-	-
ostatní	0,3	-	1,1	-

Rozhodující volby 1969

Výsledek parlamentních voleb z podzimu 1969 byl, jak si je možné představit, těsný. Byly to rozhodující volby, které si zaslouží, aby byly nastíněny trochu podrobněji. Ve volební kampani propagovala CDU heslo: „Záleží na kancléři" jako návrat zpět k dřívějšímu osvědčenému kancléřskému bonusu. S tím však neměla štěstí, a tak ztratila 1,5 % hlasů. SPD dokázala kontrovat s heslem: „My máme ty správné muže", a měla na mysli vedle Willyho Brandta obzvláště populárního ministra hospodářství Karla Schillera, se kterým slibovala: „My vytvoříme moderní Německo". Se 42,7 % dosáhla ve své historii zatím nejlepšího výsledku, ale nestala se nejsilnější stranou v parlamentu. FDP vynalezla jako svou „obchodní značku" tečky (F.D.P) a nechala až v posledních hodinách prohlédnout, že byla ochotná vytvořit koalici s SPD. Utrpěla ovšem trpké ztráty a do Spolkového sněmu se dostala jen s pouhými 5,8 %.

Radikálně pravicová NPD (*Národně demokratická strana Německa*), která se dostala do četných zemských sněmů, ztroskotala nanejvýš těsně se 4,3 % na pětiprocentní vstupní klauzuli. Německá historie by se byla bývala odvíjela jinak, kdyby se NPD podařilo dostat se do parlamentu.

Ještě ve volební noci sjednotili Willy Brandt jako kandidát na post kancléře a Walter Scheel (FDP) jako budoucí ministr zahraničních věcí „malou koalici" pro SPD, aby předešli všem ostatním koalicím, které

byly možné a které byly ve vlastní straně rozhodně propagovány. Tím byla změna vlády po parlamentních volbách uzavřena.

Tabulka 17: Výsledky voleb do 7. a 8. Spolkového sněmu (podle MINTZEL/OBERREUTER 1992, s. 512)

	7. Spolkový sněm (19.11.1972)		7. Spolkový sněm (19.11.197	
Volební účast	91,1 %		90,7 %	
	Podíl hlasů v %	Mandáty	Podíl hlasů v %	Mandáty
	100	496	100	496
CDU/CSU	44,9	225	48,6	243
SPD	45,8	230	42,6	214
FDP	8,4	41	7,9	39
NPD	0,6	-	0,3	-
DKP	0,3	-	0,3	-
ostatní	0,1	-	0,3	-

Proměna stranického systému

V nastupujících sedmdesátých letech se stranický systém značně změnil:

- Koncentrace stranického systému dosáhla ve volbách 1972 a 1976 svého vrcholu 99,1 procent pro tři politické strany zastoupené ve Spolkovém sněmu; protože pravicově radikální a další strany se zdály být definitivně vytlačeny z pole.
- Obě velké strany – CDU/CSU a SPD – dosáhly podobné síly a stále více se samy sobě připodobnily ve struktuře jako politické strany s masovým členstvím a také v programu (pravý střed oproti levému středu) jako „lidové strany".
- FDP se etablovala jako pohyblivý „jazýček vah" ve středu dvou a půl stranického systému, vyrovnala se programově s levicově liberálními programovými cíly („Freiburské teze" z roku 1971) a pokusila se usadit se ve středu mezi oběma velkými stranami jako jakási „lidová ministrana" tím, že současně uzavřela v různých spolkových zemích rozdílné koalice.

Modernizace lidových stran

Největší změny pokračovaly v Unii. Obzvláště CDU se v opozici, kterou nechtěla z počátku akceptovat jako svou roli, definitivně zbavila obalu honorační strany a spolku pro volbu kancléře. Stala se „moderní lidovou stranou" (SCHÖNBOHM 1985) s masovým členstvím, profesionálními funkcionáři a vybudovaným stranickým aparátem stejně jako s moderními organizačními strukturami. CSU nastoupila tuto cestu o několik let dříve (srovnej MINTZEL 1978).

Také SPD se dále modernizovala, obzvláště od roku 1974, kdy post kancléře převzal Helmut Schmidt od Willyho Brandta, který navzdory své rezignaci jako kancléř po aféře Guillaume[4] zůstal vlivným předsedou strany. SPD přitahovala vysokoškoláky a zaměstnance, a definitivně ztratila hanu čisté dělnické strany. Prostřednictvím integrace mnohých voličů ze studentského hnutí v roce 1968 a z občanské iniciativy se však

[4] Günter Guillaume byl od roku 1972 osobní referent kancléře Willyho Brandta. V roce 1974 byl zatčen pro podezření ze špionáže. Guillaume byl odsouzen k 13 letům vězení za velezradu. Na popud opozice bylo zahájeno důkladnější šetření bezpečnostního úřadu, které zjistilo hluboké nedostatky v jeho způsobu kontroly a zajištění bezpečnosti. Na základě této aféry, která vyústila ve vnitřněpolitickou krizi, odstoupil Willy Brandt 7. května 1974 ze svého úřadu.

také vystavila zatěžkávací zkoužce mezi tradicionalisty a novým sociálním hnutím – obzvláště od okamžiku mírového hnutí na konci sedmdesátých let.

3.3 Fáze transformace 1976-1990

Přestože etablované politické strany dokázaly v parlamentních volbách 1976 ještě jednou sklidit pozoruhodných 99,1 % platných hlasů, rýsovala se pod vedením spolkového kancléře Helmuta Schmidta již brzy po volbách stále zřetelněji nová konstelace. CDU/CSU znovu nabyla rovnováhu v opozici a s Helmutem Kohlem jako kandidátem na post kancléře získala úctyhodných 48,6 % hlasů, a tím se až na pět křesel přiblížila vládní většině. Nezdar s sebou přinesla v roce 1980 kandidatura předsedy CSU Franze Josefa Straußе, která s jeho heslem „Svoboda místo socialismu" tak polarizovala a znovu tlačila FDP směrem k SPD, že CDU/CSU ztratila oproti roku 1976 zřetelných 4,1 % hlasů a klesla na 44,5 %.

Zotavení se FDP

Smějícím se třetím byla FDP, která dokázala s 10,6 % dosáhnout skvělého výsledku, a vyrovnala se tak definitivně se změnou politické moci z roku 1969, která ji stála značnou část členů, funktionářů i poslanců. Mezitím se opět vydala směrem ke středu politického spektra, pryč od sociální demokracie, směrem k hospodářsky liberální pozici neoliberalismu, který v těchto letech slavil s Ronaldem Reaganem v USA a Margaret Thatcherovou ve Velké Británii své úspěchy.

V SPD rostlo vnitrostranické napětí, protože na směr hospodářského růstu (s ohledem na jadernou energii) a směr zahraničněpolitické stability (s pomocí dvojitého usnesení NATO pro dovyzbrojení raketami[5]) Helmuta Schmidta nahlíželi noví členové SPD z řad zaměstnanců, úředníků, žáků a studentů s rostoucí kritikou.

Založení strany Zelených

Situace se zostřila díky založení nové ekologické strany *Zelených*, která v roce 1979 dokázala v evropských volbách získat překvapivá, respektuhodná 3,2 % hlasů. Z důvodu polarizace mezi Franzem Josefem Straußem a Helmutem Schmidtem ve spolkových volbách z roku 1980 nezískali *Zelení* žádné mandáty ve Spolkovém sněmu, a tak mohla sociálně liberální koalice vládnout dále – avšak spíše špatně než dobře.

Tabulka 18: Výsledky voleb do 9. a 10. Spolkového sněmu
(podle: MINTZEL/OBERREUTER 1992, s. 512)

	9. Spolkový sněm (5.10.1980)		10. Spolkový sněm (6.3.1983)	
Volební účast	88,6 %		89,1 %	
	Podíl hlasů v %	Mandáty	Podíl hlasů v %	Mandáty
	100	497	100	498
CDU/CSU	44,5	226	48,8	244
SPD	42,9	218[1)]	38,2	193[2)]
FDP	10,6	53	7,0	34
Zelení	1,5	-	5,6	27

[5] Dvojitým usnesením NATO se rozumí rozhodnutí NATO z 12. prosince 1979 nabídnout zemím Varšavské smlouvy vzájemné omezení raket středního doletu, které bylo spojeno s výhrůžkou, že v případě nemožnosti dohodnout se, budou v západní Evropě umístěny nové americké rakety středního doletu.

NPD	0,2	-	0,3	-
DKP	0,2	-	0,2	-
ostatní	0,1	-	0,1	-

1) Z toho 1 převislý mandát
2) Z toho 2 převislé mandáty

Obrat v roce 1982

Neshody v SPD mezi odpůrci jaderné energie a dvojitého usnesení NATO na jedné straně a Helmutem Schmidtem na straně druhé, který obojí podporoval, nabraly na razanci. Také neshody vůči koaličnímu partnerovi FDP ohledně hospodářské politiky se kumulovaly, dokud na podzim 1982 ministři FDP neodstoupili a Helmut Kohl se s poslanci FDP odvážil požádat o konstruktivní votum o důvěře vůči Helmutu Schmidtovi, které se zdařilo. V předčasných volbách v březnu 1983 byl Kohl a jeho koalice složená z CDU/CSU a FDP potvrzena, přestože mnozí poslanci a vysocí funkcionáři v FDP tento „obrat" nechtěli pochopit. Několik levicově liberálních poslanců a dokonce spolkový jednatel Günter Verheugen přešli z FDP k SPD, protože v SPD viděli svého spojeneckého partnera. Avšak navzdory této opětovné zatěžkávací zkoušce pro malou třetí sílu z přelomu let 1982 a 1983 poté, co těsně překonala poslední výměnu vlády v roce 1969, zůstala FDP ve Spolkovém sněmu a dokázala se znovu konzolidovat.

Zelení se s počtem 5,6 % druhých hlasů dostali poprvé do parlamentu a se svými základními demokratickými požadavky změnili mnoho pozic a pravidel vžitého parlamentarismu. Založení a úspěch strany *Zelených* ukazují, že německý systém dvou a půl stran, který existoval od 20. let, se v žádném případě nestal železným zákonem. Politické strany zastoupené ve Spolkovém sněmu jednali ovšem z počátku s tímto novým politickým seskupením jako s neoprávněným vetřelcem, kterému se pokoušeli blokovat stejná práva ve výborech a ostatních grémiích.

Nové formy politiky Zelených

Zelení se sami přičinili o to, aby se odlišili od tradičních politických forem, tím, že

- propagovali imperativní mandát, což znamená, že jednotliví nositelé mandátu jsou vázáni na rozhodnutí stranické základny a parlamentní frakce, na příkazy zbytku strany, předsednictva strany a sjezdu strany;
- praktikovali rotační princip, což znamená, že zvolení poslanci museli svůj post po celém nebo dokonce v půlce funkčního období parlamentu vyměnit s nástupcem ze seznamu;
- oznámili inkompatibilitu, tzn. striktní oddělení stranických úřadů a veřejného mandátu
- dosáhli 50 % kvóty žen ve všech vysokých úřadech
- poprvé vyzkoušeli přístupnost všech stranických grémií.

Zelení se z počátku chápali jako antistranická strana, což ovšem nemohlo vydržet natrvalo. Od většiny z výše jmenovaných nových principů, až na kvótu žen, strana více méně tiše, od některých ovšem také po tvrdých vnitřních bojích, od jiných následně po výtkách kvůli protiústavnosti, upustila.

Rekrutování Zelených

Generace zakladatelů *Zelených* se rekrutovala s různých částí společnosti Spolkové republiky. Zejména to byla tři seskupení:

- zbytky Mimoparlamentní opozice (APO) z dob velké koalice a studentského hnutí, ze které část na Zelené narazila oklikou přes tak zvané „Skupiny K" (což byly nově založené komunistické strany, které vzešly ze studentského hnutí, např. KBW, KPD/ML atd.);
- zastánci hnutí občanské iniciativy sedmdesátých let, zejména Hnutí proti jaderné energii (Anti-AKW), ale také z hnutí zasazujících se o vzdělání, kulturu, alternativní ekonomii, z ženských a mírových hnutí;
- zklamaní straníci, kteří zběhli od sociálních demokratů, svobodných a křesťanských demokratů a kteří již nadále nechtěli snášet jejich styl a obsah politiky (zejména co se týče ochrany životního prostředí).

Myšlenkové proudy: Fundamentalisté a umírnění

Spojit všechny tyto proudy organizačně a programově pod jednu střechu se ukázalo být neobyčejně obtížné – tak je tomu dodnes. Po několik let převládal v debatě uvnitř i vně politické strany jeden „proud" zahrnující někdy až tucet směrů, v podstatě však dva hlavní proudy. Fundamentalisté („fundis") se chápali jako antikapitalistická a radikálně ekologická systémová opozice, která odmítala koalici; reálněpolitické reformované křídlo („realos") žádalo přeměnu společnosti a politiky prostřednictvím spolurozhodování, v prvé řadě prostřednictvím koalice s SPD („červeno-zelená").

Program: ekologický, sociální, na principech demokracie a bez násilí

Také program *Zelených* nemohl kvůli těmto zásadním sporům o směr a cíl strany plně odpovídat představám ani jednomu z těchto proudů. Základní konsensus všech křídel byl formulován v roce 1980 v tak zvaném „Saarbrückenském programu" se čtyřmi atributy „ekologický, sociální, na principech demokracie a bez násilí". Zejména bod nenásilnosti vede na konci 90. let k diskusím, neboť v Bosně, Kosovu, Makedonii a v poslední době také v Afgánistánu je německá armáda nasazena s parlamentní podporou *Zelených*. A to, přestože až do konference spolkových poslanců v roce 2002 veškerá politika *Zelených* probíhala na základě programu z roku 1980. Podle něj platí pro ekologickou stranu nenásilnost bez omezení a výjimek. Tuto diskrepanci mezi programovou teorií a skutečnou politikou ukončili poslanci na jaře 2002 v Berlíně tím, že schválili nový „Program 2020". Podle něj je nenásilnost stále ještě zásadním principem *Zelených*, přičemž před 22 lety byla označena za jednu ze čtyř zásad.

Odkaz na literaturu

O mladé a malé straně Zelených existuje nadmíru početná litaratura, neboť mnozí sociologové byli pravděpodobně touto inovací fascinováni. Nejobsáhleji analyzuje stranu Zelených a informuje o ní Joachim RASCHKE (1993a a 1993b). Kromě toho existují publikace od dočasných protagonistů (např. KLEINERT 1992) nebo od spíše kritických pozorovatelů (např. VEEN/HOFFMANN 1992).

Německý stranický systém se mezi roky 1976 a 1990 trvale změnil nejenom díky *Zeleným*, nýbrž byl ovlivněn také obnoveným vznikem pravicově radikálních stran. Již na počátku padesátých let s *Říšskou socialistickou stranou* (SRP, 1952 zakázána) a v polovině šedesátých let s *Národnědemokratickou stranou Německa* (NPD) proběhly dvě vlny volebních úspěchů pravicových radikálů, které však nikdy nestačily na získání křesel ve Spolkovém sněmu.

Tabulka 19: Výsledky voleb do 11. a 12. Spolkového sněmu (podle MINTZEL/OBERREUTER 1992, s. 513)

Volební účast	11. Spolkový sněm (25.1.1987) 83,4 %		12. Spolkový sněm (2. 77,8 %	2.199(
	Podíl hlasů v %	Mandáty	Podíl hlavů v %	Mandáty
	100	497	100	662
CDU/CSU	44,3	223[1)]	43,8	319
SPD	37,0	186	33,5	239
FDP	9,1	46	11,0	79
PDS	-	-	2,4	17
Svaz 90/Zelení	-	-	1,2	8
Zelení	8,3	42	3,9	-
NPD	0,6	-	-	-
REP	-	-	2,1	-
Ostatní	0,8	-	2,1	-

1) Z toho 1 převislý mandát

Třetí vlna volebních úspěchů pravicových radikálů zavítala od poloviny osmdesátých let do zemských sněmů mnoha spolkových zemí. V listopadu 1983 založili dva bývalí poslanci za CSU, Handlos a Voigt, politickou stranu *Republikáni*, jež byla dlouho ovlivňována svým předsedou, bývalým redaktorem Bavorského rozhlasu Franzem Schönhuberem (který musel ukončit své televizní výstupy kvůli své knize o svém působení v SS).

Rychle vzbudil pozornost doma i v zahraničí tříprocentní úspěch při první účasti v bavorských zemských volbách na podzim 1986. V následujících dvou letech *Republikání* stagnovali, aby poté od roku 1989 překvapili při volbách do berlínské poslanecké sněmovny se 7,5 %, při evropských volbách se 7,1 % a nakonec při bádensko-württemberských zemských volbách v roce 1992 dokonce s 10,9 %.

Republikáni: protiústavní?

Republikáni se pokusili distancovat se programově od protiústavního pravicového extremismu a otevřít se dobře situovaným, respektive maloměšťanským voličům, což se jim částečně podařilo s nestálými voliči z volebního potenciálu CDU/CSU a SPD. Zpráva na ochranu ústavy z roku 1995 přesto zmiňuje, že stále existují důvody pro extrémně pravicové snahy *Republikánů*. Současně však zpráva dochází k závěru,

„že strana je po volební katastrofě v roce 1994 a od té doby trvajících stranických sporech o správný směr z větší části zaneprázdněná sama sebou a částečně se tak paralyzovala" (ZPRÁVA O OCHRANĚ ÚSTAVNOSTI 1995, s. 140).

STÖSS shrnuje specifické a společenské příčiny vzniku extrémně pravicových stran takto:

„Co se týče příčin pravicového extremismu je třeba rozlišovat mezi specifickými a společenskými faktory. V centru specifických faktorů stojí „autoritářský charakter" a další socializačně podmíněný chybný vývoj, který napomohl vzniku antidemokratických postojů. K tomu je třeba připočítat nespokojenost s osobní životní situací a odcizení vůči stávajícím hospodářským, sociálním a politickým poměrům. V této situaci jsou často vyhledávány náhradní světy (osoby, skupiny, symboly), které slibují moc, sílu, jistotu a bezpečí a umožňují identifikaci a orientaci.

K celkovým společenským příčinám pravicového extremismu patří nejprve krizové jevy ve sféře hospodářské (např. nezaměstnanost, chudoba, strukturální znevýhodnění jednotlivých hospodářských sektorů nebo sociálních vrstev), sociální (např. neuspokojivé bytové a životní podmínky a sousedské vztahy, neuspokojivá infrastruktura a nabídka na trávení volného času) a politické (např. nízká akceptace demokratických institucí, chybějící integrační kapacity, resp. ztráta vazeb zprostředkovatelských organizací). Dále napomohly rozšíření pravicového extremismu antidemokratické složky v politické kultuře: vytlačení a zlehčení nacionálního socialismu, chybějící vědomí demokracie a diskreditace antifašismu." (STÖSS 1989, s. 257 a následující).

Odkaz na literaturu

K tématice Republikánů existuje opravdu početná literatura. Spolehlivě informuje Hans-Gerd JASCHKE (1994 a 1998). Společenský kontext výstižně vypracoval Claus LEGGEWIE (1990). Kniha Richarda STÖSSE „Extrémní pravice ve Spolkové republice" (1989) patří k nejlepším celkovým analýzám pravicových stran. Speciálně k NPD viz Lutz NIETHAMMER (1969) stejně jako KÜHL mezi jinými (1969), k voličskému potenciálu pravice FALTER (1994), ke stavu výzkumu FALTER mezi jinými (1996) a STARZACHER/SCHACHT (1995).

Obrat 1989

Do fáze transformace německého stranického systému spadají také pád komunistického režimu 1989 a sjednocení Německa. Na pozadí přibývající polarizace a fragmentace stranického systému rostly obavy, že by tento trend mohl být dále posílen procesem sjednocení. Tyto obavy z „výmarských poměrů" se ovšem nepotvrdily. Místo toho bylo možné v devadesátých letech pozorovat všeobecný trend ke středu.

Od občanského hnutí k politickým stranám

Během změn společenských poměrů v roce 1989 ovládla politickou scénu nejprve občanská hnutí: *Iniciativa míru a lidských práv, Nové fórum, Demokratický začátek, Demokracie nyní* a mnohá další, která do prvních a posledních voleb do Lidové sněmovny v březnu 1990 částečně splynula. Z těchto hnutí zůstal dodneška vlastně jenom *Svaz 90*, který se v parlamentních volbách na konci roku 1990 sjednotil s východními *Zelenými*. Po dlouhých dohadech se obě sdružení spojila v rámci celého Německa do nové politické strany *Svaz 90/Zelení*.

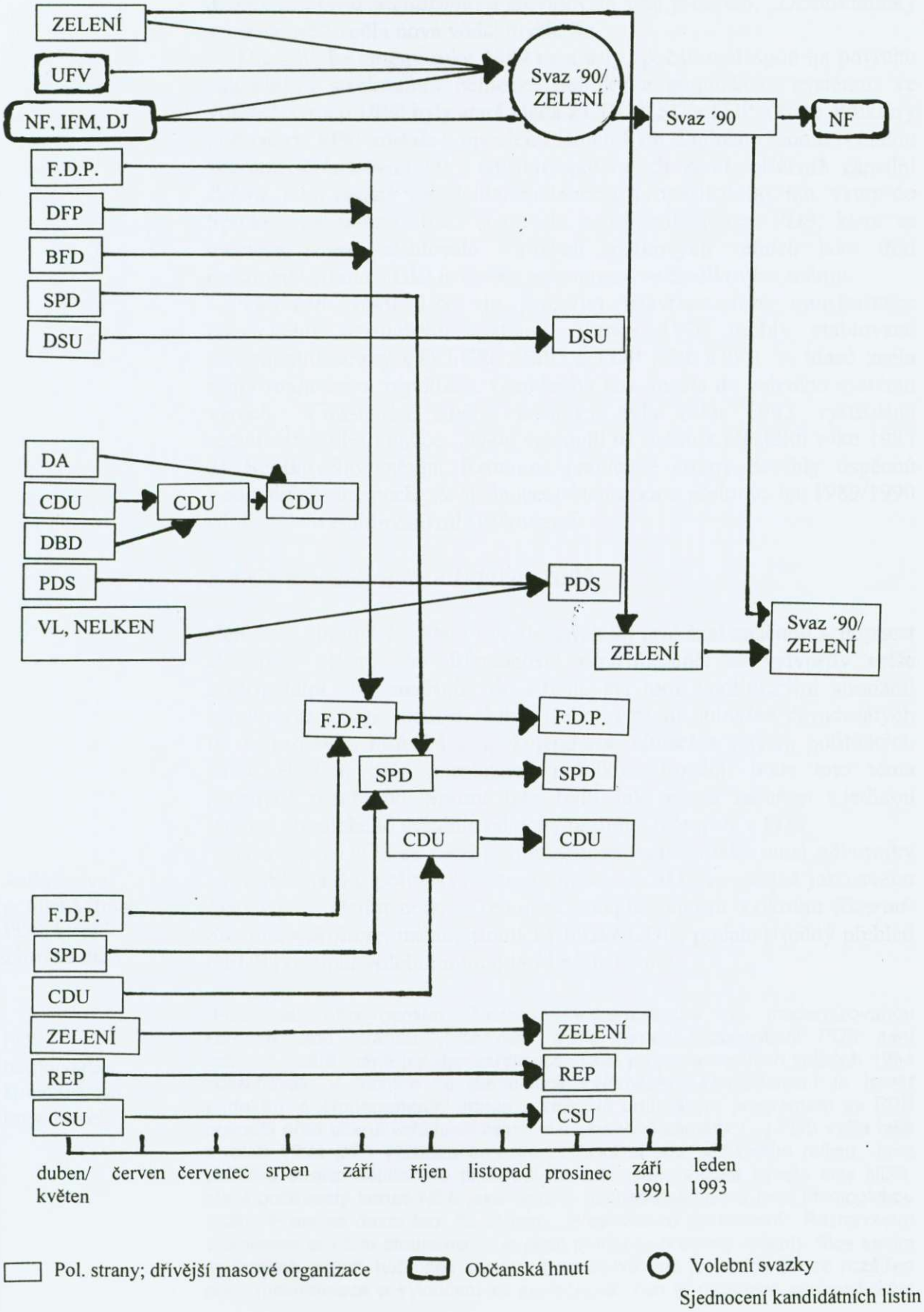
Tabulka 20: Výsledky voleb do Lidové sněmovny 1990 (podle MINTZEL/OBERREUTER 1992, s. 514)

	Lidová sněmovna NDR (18.3.1990)	
Volební účast	93,4 %	
	Podíl hlasů v %	Mandáty
	100	400
Svaz 90	2,9	12
Liberálové	5,3	21
CDU	40,8	163
DBD	2,1	9
DSU	6,3	25
Zelení/Nezávislí		
Svaz žen	2,0	8
PDS	16,4	66
SPD	21,9	88
Ostatní	2,3	4

Pohlcení politických stran z bloku a politických hnutí

SPD byla v říjnu 1989 nově založena ve východním Německu jako SPD a spojila se na začátku roku 1990 s celoněmeckou SPD. Západní CDU přijala po delším váhání v polovině roku 1990 východní CDU stejně jako

Zobrazení 21: Proměna německého stranického systému 1990-1993
(In: NIEDERMAYER/STÖSS 1994, s. 14)

části *Demokratického začátku* a staré Rolnické strany DBD. FDP převzala po několika mezikrocích obě staré strany z bloku LDPD a NDPD. SED se přejmenovala v únoru 1990 na PDS (*Strana demokratického socialismu*) a zrevidovala svůj program: „Demokratický socialismus" zněla nová vůdčí myšlenka.

Dramatické změny roku 1989 neotřásly zpočátku alespoň na povrchu základními strukturami německé politiky a stranického systému: ve volbách v roce 1990 byly stará vláda z CDU/CSU a FDP a staré struktury potvrzeny. SPD zůstala v opozici. Plénum bylo doplněno jenom o malou skupinu *Zelení/Svaz 90* z nových spolkových zemí, přičemž západní *Zelení*, také zajisté v důsledku sjednocení, propásli dobu, tzn. vstup do Spolkového sněmu. Jako nová síla se objevila pouze PDS, která se mezitím pevně etablovala v nových spolkových zemích jako třetí nejsilnější strana a také je nadále zastoupena ve Spolkovém sněmu.

S koncem roku 1990 je prozatím uzavřena fáze transformace německého stranického systému. V roce 1976 mohly etablované parlamentní strany CDU/CSU, SPD a FDP ještě s 99,1 % hlasů zcela samy rozhodovat o politice. Osmdesátá léta vnesla do zajetého systému vzruch. V důsledku změny u moci byla roku 1982 vystřídána sociálněliberální koalice. *Zelení* vstoupili na scénu a přesídlili roku 1983 do Spolkového sněmu. Extrémně pravicové strany dosáhly úspěchů v zemských sněmech. A sjednocení Německa z přelomu let 1989/1990 silně otřáslo etablovanými strukturami.

3.4 Centripetální fáze 1990 až 2002

Německý stranický systém devadesátých let prokázal značnou schopnost absorpce. Místo, aby diferencoval centrifugálně, se vytvořily spíše centripetální síly směřující do středu. Při tom s politickými stranami nebylo vše v naprostém pořádku. Neboť v první polovině devadesátých let se projevila hluboká nespokojenost se situací a stavem politických stran: Heslem bylo znechucení politikou. Později bude toto téma podrobně rozebráno. Sporné také bylo, jak se má zacházet s jedinou inovací stranického systému od doby nástupu *Zelených*, s PDS.

Jediná nová politická strana, PDS, která je zároveň stará

Názory na PDS se mezi politickými stranami a také mezi odborníky na problematiku politických stran krajně rozcházely – stejně jako svého času v počátečním období *Zelených*. Skupina autorů z okruhu *Konrad-Adenauer-Stiftung*, nadace stranicky blízké CDU, podala stručný přehled o PDS po super volebním roce 1994 následovně:

PDS – maskovaná komunistická organizace?

„PDS je přinejmenším částečně extremistickou a modernizovanou komunistickou stranou. „Obnovení" mimo rámec přizpůsobení PDS není viditelné, ještě méně její demokratizace. Také po parlamentních volbách 1994 pokračovala v útocích na demokracii v Německu. Zamaskování je téměř perfektní: s temperamentní image a zdánlivě umírněným programem se PDS pokouší před očima veřejnosti zakrýt své skutečné záměry. (...) PDS vyšla také z voleb 1994 jako východoněmecká politická strana dělnického milieu. Jako politická strana dělnického prostředí na sebe stále vázala bývalé elity NDR, které pociťovaly konec NDR jako osobní, hospodářskou, ale také ideologickou ztrátu. Proto se často řadí do skupiny „ztroskotanců sjednocení". Poznávacím znamením pro toto stoupenectví je pocit prohry („underdog" cítění). Sice se jim materiálně nedaří hůře než zbytku obyvatelstva, ale je u nich široce rozšířen pocit diskriminace a vyloučení ze společnosti. Ten je provázen pesimistickým

pohledem na svět a pochmurnými očekáváními do budoucnosti. Současně zaujímají rezervované stanovisko vůči demokracii Spolkové republiky a identifikují se stále silně s hodnotami a normami zprostředkovanými „reálně existujícím socialismem".
Jako strana protestu spojuje PDS rozptýlený, sociální, ale také politický protest, který se upevňuje na různých aspektech procesu sjednocení. PDS se tak těší jisté atraktivitě jako hlásná trouba východoněmecké nespokojenosti. Sice se v parlamentních volbách v roce 1994 ukázaly první náznaky toho, že dokáže získat protestní voliče také v celoněmeckém stranickém spektru; ovšem na nízké úrovni malé politické strany. Tím stojí PDS stále před dilematem, že její politické přežití je dlouhodobě zajistitelné jenom z voličského kádru starých spolkových zemí, ale nemůže doufat ve výraznější oblibu ve starých spolkových zemích. Přesto není vyloučeno, že pro sebe může ve starých zemích získat v důsledku reálně politického kursu Svazu 90/Zelených ideologicky dezintegrované voliče strany Zelených. (LANG/MOREAU/NEU 1995, s. 206 a následující).

Úplně jinak shrnují svá zjištění NEUGEBAUER/STÖSS (1996), dva odborníci na stranickou problematiku ze Svobodné univerzity (FU) v Berlíně:

PDS – užitečná a anachronická?

„PDS je doprovodným jevem procesu transformace ve východním Německu. Je to nezbytná a užitečná, nicméně anachronická a tendenčně postradatelná politická strana. Zde jsou nejdůležitější zjištění celého výzkumu:
PDS se zrodila na přelomu let 1989/90 v procesu rozpadu SED z naděje, že NDR by mohla být zachráněna před úpadkem prostřednictvím rychlé a důsledné reformní politiky. Právně představuje následnickou organizaci státní strany NDR (od nového založení politické strany bylo z finančních a sociálních úvah upuštěno), organizačně je touto organizací jen velmi omezeně, programově jí není vůbec. Stále je však proniknuta duchem SED a mentalitou svého kádru. Na prvním sjezdu strany v únoru 1990 si stanovila status a program, a tím překonala překážky založení. U příležitosti voleb do Lidové sněmovny v následujícím měsíci se prezentovala jako „strana pro NDR", jako „strana proti SRN", jako sběrná strana kritiků sjednocení, resp. jeho odpůrců. Touto strategií se strefila do nálady značné menšiny v NDR a stala se třetí nejsilnější stranou v první svobodně zvolené Lidové sněmovně. Tím se etablovala jako důležitá politická síla v druhém německém státě." (...)
PDS je etablovaná politická síla ve Spolkové republice Německo. Reprezentuje významnou konfliktní linii ve stranickém systému, která zaručuje její existenci a úspěch: konflikt východ-západ. PDS žije jako jediná strana z tohoto konfliktu, který ostatní strany nesou v sobě. Konflikt mezi východem a západem zastupuje konflikt hodnot, který staví do protikladu spíše sociální a autoritářskou vůči spíše neoliberální a anarchistické, a spíše tradicionalistickou vůči spíše moderní orientaci. Je následkem především rozdílného stupně modernizace v obou částech Spolkové republiky (který vznikl v důsledku rozdílného vývoje obou německých společností až do sjednocení) stejně jako probíhajícího procesu přizpůsobení a modernizace ve východním Německu.
PDS je regionální stranou ve východním Německu, východní politickou stranou. Ztělesňuje tradicionalistickou, antizápadní hodnotovou orientaci, která jednostranně vyzdvihuje sociální spravedlnost a neguje komplikované požadavky modernizace rozvinuté průmyslové společnosti. Základní význam sociální spravedlnosti pro členy a přívržence PDS (v menší míře ale také pro ostatní politické strany ve východním Německu) sotva signalizuje antikapitalistické, resp. socialistické přesvědčení a stejně málo přání po obnovení ztroskotaného státního socialismu, nýbrž v prvé řadě nostalgickou potřebu jistoty a orientace v době rychlých sociálních, technologických a politických změn, které katapultují občany NDR z bezpečí a regulace socialismu do individualistického, diferenciovaného a komplexního světa, do nepřehledného, avšak svobodného světa západu." (NEUGEBAUER/ STÖSS 1996, s. 299 a následující).

Rozporuplnost PDS

Poslední z obou těchto pozic se zdá být určitě logičtější, právě protože je tak rozporuplná. Neboť popisuje PDS jako nezbytnou a užitečnou (k zachycení hodnotových postojů prostředí NDR) a anachronickou a postradatelnou současně (právě kvůli nostalgii ve vztahu k NDR a možnému zabránění vzniku koaličních většin v parlamentech celého Německa a spolkových zemí).

Konsolidace PDS

PDS se ke konci devadesátých let dále konsoliduje: Toleruje zemské vlády v Sasku-Anhaltsku a vytváří koalici s SPD v Mecklenbursku-Předním Pomořansku. Sice se jí v roce 1998 s 5,1 % podařilo překlenout pětiprocentní klauzuli jen tak tak, neboť v nových spolkových zemích získala přes 20 % hlasů. Avšak na západě zůstává marginální, jenom v Hamburku a Bremách překlenula hranici 2 % hlasů. Stále ještě existuje rozpor mezi velkými skupinami starého kádru SED v členství a vedení, které chce modernizovat stranu a učinit ji koaliceschopnou na levém politickém spektru. Budoucnost této strany je tedy otevřená.

Volební superrok 1994

Německý stranický systém devadesátých let byl ve dvou parlamentních volbách nově nastaven. Rok 1994 vešel do historie jako „volební superrok", protože kumuloval sérii voleb na komunální, zemské, spolkové a evropské rovině.

Bilance parlamentních voleb 1994

Rozčilená diskuse o stranické krizi let 1992 a 1993 nenadále utichla ve volebním roce 1994. Tak dalece, že po volbách do zemského sněmu v Dolním Sasku na jaře 1994 vynalezl SPIEGEL jako zahájení velké série play-off volebního maratónu novou rozmrzelost, rozmrzelost nad stranickou rozmrzelostí. Neboť v Hannoveru byli strana STATT a republikáni jasně poraženi, volební účast stoupla a velká strana SPD pod vedením Gerharda Schrödera získala dokonce po červeno-zelené koalici znovu absolutní většinu a mohla vládnout sama.

Tabulka 22: Výsledky voleb do 13. a 14. Spolkového sněmu

	13. Spolkový sněm (16.10.1994)		14. Spolkový sněm (27.9.1998	
Volební účast	79 %		82 %	
	Podíl hlasů v %	Mandáty[1)]	Podíl hlasů v %	Mandáty[2]
	100	672	100	669
CDU	41,5	294	35,2	245
SPD	36,4	252	40,9	298
FDP	6,9	47	6,2	43
Svaz 90/Zelení	7,3	49	6,7	47
PDS	4,4	30	5,1	36
Ostatní	3,5	-	5,9	-

1) Z toho 16 převislých mandátů: 12 CDU a 4 SPD
2) Z toho 13 převislých mandátů: 13 SPD

Když byly nakonec 16. října 1994 předloženy volební výsledky, bylo možné učinit bilanci ze všech komunálních, zemských, evropských a parlamentních voleb z roku 1994:

- Radikální pravice, která předtím tak hrozivě stoupla v oblibě voličů, byla všude poražena.
- Nové politické strany STATT, které se chtěly rozšířit z Hamburgu jako občanské komunální protestní hnutí, se samy kvůli groteskním interním sporům rozpadly.

- Volební účast nadále neklesala, nýbrž se značně stabilizovala – s výjimkou nových spolkových zemí, kde si voliči nejspíš chtěli užít svobody nevolit.
- Velké strany nebyly dále decimovány, nýbrž se dokázaly stabilizovat.
- Ovšem FDP byla ze všech zemských parlamentů a z Evropského parlamentu a mnoha komunálních parlamentů v roce 1994 katapultována – jenom ve Spolkovém sněmu se dokázala patrně díky vypůjčeným[1] a soustrastným hlasům občanů udržet.
- *Svaz 90/Zelení* se stabilizoval ve Spolkovém sněmu a v Evropě před FDP, ovšem s problémy v mnoha zemských sněmech; je však jako koaliční partner akceptován – na komunální úrovni dokonce od CDU.
- PDS se dokázala udržet díky roztříštění hlasů ve čtyřech volebních obvodech Východního Berlína a dostala se do Spolkového sněmu; také mnoho voličů strany *Zelených* a SPD volilo evidentně se svým prvním hlasem tuto levicovou alternativu.

Rozštěpení hlasů je obzvláště poučné. Odkazuje na politizaci a aktivizaci voličů, kteří své hlasy využívají chytře diferencovaně. Tak tomu není jenom mezi prvním a druhým hlasem v parlamentních volbách. Také při souběžných volbách na rozdílných úrovních (obec/spolková země/stát jako 16. října 1994) hlasují občané cíleně. Tak FDP nebyla znovu zvolena skoro ve všech velkých městech v Severním Porýní-Vestfálsku a v zemských sněmech ve Schwerinu, Erfurtu a Saarbrückenu, současně však byla potvrzena ve Spolkovém sněmu.

Parlamentní volby 1998

Další zlom přišel s parlamentními volbami v 27. září 1998. Byl to více než mezník? Byly to historické volby – nejenom pro německou sociální demokracii - v tom jsou si téměř všichni pozorovatelé zajedno. Nabízí se otázka, zda tím bylo také překročeno politické rozvodí, zda tím sociální demokracie nastoupila novou dimenzi, zda je možné po dlouhém „dealignment" pozorovat „party realignment"[2]: Zamíchaly tedy po mnoha „normálních" volbách jedny „kritické volby" karty úplně od základu? Svítá kopernikovský zvrat ve stranické konstelaci? Nebo to byla jednoduše jenom šťastná konstelace zkrachovalého politického protivníka, výjimečně perfektní mobilizace kmenových voličů a fascinace maximálního počtu nestálých voličů? Kopernikovský obrat nebo výjimka, toť otázka.

Rekordní výsledek SPD?

V čem tkví to neobvyklost tohoto volebního vítězství? SPD přece dosáhla se 40,9 % hlasy jenom přiměřeného výsledku, protože koneckonců mezi lety 1969 a 1980 byla ve čtyřech volbách zřetelně nad hranicí 40 % s neopakovatelným vrcholem ve „Willyho volbách" v roce 1972 s pohádkovými 45,8 %. Avšak jde právě o poměr! Tenkrát zvítězila nad CDU/CSU o pouhé 0,9 procenta, v roce 1998 byla před Unií o 5,8 procenta – absolutní rekord.

---

[1] Německé slovo „Leihstimme" označuje hlas kmenového voliče daný vyjímečně jiné straně (pozn. překladatele).

[2] Anglický výraz „realignment" znamená reorganizaci, přestavbu. Zde tedy reorganizace strany (pozn. překladatele).

První „zvolená" výměna vlády

Tenkrát byly ve Spolkovém sněmu zastoupeny jenom tři stranické skupiny, v roce 1998 se musel koláč rozdělit mezi pět politických stran. Je k nim třeba připočítat *Svaz 90/Zelení* a PDS s 6,7 %, resp. 5,1 %, které ještě navíc obě nalevo od středu konkurovali SPD. Poprvé ve Spolkové republice byla kompletní změna u moci, výměna celé vlády, vyvolána opozičními stranami. U všech předchozích výměn vlád, ať s volbami nebo bez nich, zůstala vládní strana u moci, tak tomu bylo v roce 1966 s CDU/CSU, když se etablovala Velká koalice s SPD, která v roce 1969 zůstala u moci, když následovala sociálně liberální koalice s FDP. A tato přivodila prostřednictvím změny koalice vládní převrat z roku 1982. Více pestrosti v demokracii, která přece dočasně ztělesňuje konkureční princip moci, nebylo v (západním) Německu od roku 1949.

Úspěchy malých politických stran

Avšak tento volební výsledek je také z dalších důvodů jedinečný: Poprvé překročily tři malé strany pětiprocentní klauzuli, která dlouhá desetiletí platila za nepřekročitelnou bariéru vůči inovacím ve stranickém systému. Kromě toho kandidovaly do parlamentu „ostatní politické strany" v rekordním počtu 27 politických stran a celkem získaly 5,9 % hlasů – podíl, kterého tyto malé politické strany od roku 1957 již nedosáhly.

Neúspěch CDU/CSU

A ještě další, negativní rekord, je třeba zmínit: CDU/CSU sklidila s 35,1 % jednoznačně nejhorší úrodu od roku 1949 s tehdejšími 31,0 %. Vždy se pohybovala výrazně nad 40 % a nyní to nebylo ani těsně pod touto hranicí, nýbrž byla sražena doprostřed sloupku s třiceti procenty. To bylo pro Unii katastrofou.

Důsledky pro stranickou konstelaci

Nikoliv volební vítězství SPD bylo skutečnou senzací, neboť tento úspěch nebyl tak neslýchaně vysoký. Rozdíl mezi katastrofou a úspěchem učinil volby 1998 historickými, a stejně tak je to s důsledky pro stranickou konstelaci. Neboť v žádném dřívějším Spolkovém sněmu neměla vedoucí strana takovou hojnost koaličních možností: SPD mohla vládnout se *Zelenými*, liberály, křesťanskými demokraty. Ano, dokonce s PDS a CSU by byla mohla vždy sama dosáhnout kancléřské většiny a samozřejmě v každé libovolné kombinaci se všemi ostatními. Toto vytváří „strategickou většinu", která činí silným – ovšem také v sobě ukrývá kouzlo pýchy, neboť všechno se všemi je možné.

Pluralizace a polarizace

Stranický systém se díky parlamentním volbám 1998 stal pluralističtějším, neboť menší strany FDP, *Zelení* a PDS se stabilizovaly, velké se polarizovaly. Tím se stane konkurence v budoucnosti tvrdší: na jedné straně proto, že si SPD, *Zelení* a PDS nalevo od středu navzájem konkurují o stejný voličský potenciál, na druhé straně proto, že SPD se svou strategií Nového středu, nové „Třetí cesty" bojuje s CDU a FDP o střed politického spektra.

Důvody úspěchu SPD

SPD vyhrála volby, protože se nedala do tendenčního volebního boje s CDU/CSU, jejíž strategie polarizace vyšla tudíž naprázdno (srovnej STÖSS/NEUGEBAUER 1998, s. 16). SPD zvládla dvojnásobný hlavní úkol ve volebních bojích: udržet si kmenové voliče, získat nestálé voliče. Toto se podařilo se Schröderem jako téměř ideálním čelním kandidátem, jištěn byl prostřednictvím předsedy Lafontaina, který mu držel stranickou záď volnou, se zadním větrem z médií, která viděla čas pro změnu, se stranickým potenciálem vyřešit problémy, což voliči ocenili, s hlavním motivem sociální spravedlnosti a inovace, s profesionální technikou kampaně – a s velkým štěstím. Některé chyby, které byly v roce 1994

přestylizovány na směšné slabiny, mohly být tentokrát milostivě odpuštěny a byly podřízeny všeobecné připravenosti voličů a médií na změnu.

Stranický systém rozdělený na dva

Celoněmecký stranický systém je jedno desetiletí po změně společenských poměrů ještě stále rozdělen na dvě části. Na západě se ve strukturách a rozdělení sil sotva něco změnilo. PDS zde nedokázala zakotvit. Tradiční politické strany zůstaly poměrně nedotčeny. V nových spolkových zemích ovšem zůstanou ještě déle živé jiné rysy: Zde se mezitím vytvořil systém tří stran s PDS jako třetí silnou silou. FDP si nedokázala na východě udržet své počáteční úspěchy, ztratila dramaticky na významu a je zatím sotva více než malou politickou stranou. Také *Zelení* museli přijmout v nových spolkových zemích velké ztráty a již nemají zastoupení v zemských sněmech. CSU, která na počátku zkusila svou vlastní politiku s DSU, se nedokázala rozšířit za hranice Bavorska.

Lidové strany musely na východě prodělat proměnlivé zkušenosti. CDU se dokázala zpočátku etablovat jako nejsilnější politická strana, avšak v polovině devadesátých let byla vystavena přibývajícím neúspěchům. SPD, která byla optimistická, že může navázat na dřívější úspěchy v kmenových základnách, měla velké problémy zejména při pokusu o vytvoření početnějšího členstva v nových spolkových zemích, avšak poté – což bylo v první řadě podmíněno přibývajícím „zklamáním ze sjednocení" – zřetelně posílila. Po úspěchu v parlamentních volbách v roce 1998 musela SPD znovu snést mnohou trpkou porážku, především ve volbách do zemského sněmu v Durynsku, při kterých musela přijmout dramatické ztráty a byla odražena až na třetí místo, ještě za PDS. Vedle toho bylo možné pozorovat posílení pravicových stran, např. DVU, které se podařilo dostat se do zemských sněmů v Braniborsku a Sasku-Anhaltsku.

Stranický systém v nových spolkových zemích zůstane ještě asi dlouho svérázný. Jenom málo politiků importovaných ze západu dokázalo agitovat tak úspěšně jako saský ministerský předseda Kurt Biedenkopf („Král Kurt"), který také narazil na své hranice. Lidé se cítí být ovládáni druhými zvenčí. Politika se považuje po ukončení státního socialismu se svou přikázanou dobrovolností za druhořadou. Proto se zde lidé výrazně méně účastní voleb a obecně politického života vůbec. Paralely s německou poválečnou dobou a s padesátými lety s tehdejším „postojem beze mě" leží jako na dlani.

Více nestálých voličů

Ale také na západě je možné konstatovat podobné tendence, obzvláště ochabující integrační působení politických stran. Tento trend se projevuje bohužel v klesající volební účasti. Kromě toho je při rostoucím počtu nestálých voličů možné pozorovat upadající ztotožnění se s vlastní politickou stranou. Pozadím pro tento vývoj je rozpad klasického sociálního prostředí:

> „Tím odpadá na jedné straně značné rekrutovací pole pro stranickou základnu, na druhé straně upadají tradiční stranické vazby voličů, resp. dominantní motivy stranických vazeb se mění z citových a duševních na instrumentální a užitkem určené vazby, čímž se snížil podíl kmenových voličů ve prospěch potenciálních nestálých voličů a stranická základna je pozvolna vyčerpána." (NIEDERMAYER 1999, s. 19)

Následky tohoto vývoje jsou vidět v rychle se měnících většinových poměrech, což se neodráží jenom ve výsledcích průzkumů, nýbrž se to

také ukazuje ve volebních výsledcích. Stěží jedny volby s sebou v posledních letech přinesly dramatické změny v jednom nebo druhém směru.

Trend do středu?

Navzdory úspěchům SPD na levém okraji stranického spektra je od devadesátých let celkově znatelná silnější orientace na politický střed. Obzvláště výrazně je toto pozorovatelné v přeměně *Zelených*. Pod dojmem své porážky z roku 1990 se *Zelení* vyvinuli v rámci omezení svého demokratického základu ve prospěch zúžení rozhodovacího procesu a profesionalizace organizace v „normální" politickou stranu. Nejpozději s vytvořením červeno-zelené vlády v roce 1998 je uzavřen také vývoj od systémově opozičního postoje na politickou stranu orientující se na reformu. Současně se také umírnily politické cíle, antikapitalistické cíle postupně zmizely z programů strany. Tento trend byl ještě posílen etablováním PDS jako levicové alternativy. Ovšem neměla by být přehlédnuta skutečnost, že i PDS se přiblížila k tradičním politickým stranám, zejména k SPD. PDS se tak vyvinula k „podmíněně koaliceschopné" politické straně, nejprve prostřednictvím tolerační politiky vůči vládě SPD v Sasku-Anhaltsku, od 1998 pak také prostřednictvím koalice s SPD v Mecklenbursku-Předním Pomořansku.

„Nový střed"?

V SPD je vidět trend ke středu rovněž od porážky v roce 1990 s kandidátem na kancléře Oskarem Lafontainem jako představitelem levicového křídla strany. Úspěchy „moderních sociálních demokratů" jako Tonyho Blaira s jeho „New Labour" ve Velké Británii nebo Billa Clintona v USA naznačily srovnatelnou změnu orientace také pro německou sociální demokracii. Postupně se také prosadilo poznání, že eroze tradičního prostředí, která byla podmíněna strukturními změnami, učinila nezbytné kroky pro získání nové vrstvy voličů, právě ty z „nového středu", který kandidát na kancléře Gerhard Schröder postavil ve volebním boji v roce 1998 do centra své kampaně.

Tendence v občanském táboře

Naproti tomu není nová orientace CDU/CSU na první pohled poznat. Dělnické křídlo CDU sice zažilo díky sjednocení s východem značné posílení, toto křídlo se však neformulovalo po celém Německu. Nezbytnost strukturní pomoci pro východ na boj proti nezaměstnanosti zapříčinila „rozpočtový" trend v Unii, což bylo známkou „sociální demokratizace" strany. Vzhledem k rostoucí „tlačenici" ve středu stranického spektra se dostala FDP jako tradiční strana středu do existenčních problémů. V důsledku čehož strana hledala možnosti, jak by zostřila vlastní profil vůči svému konzervativnímu partnerovi a vsadila navíc na neoliberální, hospodářsko-politicky orientovaný kurs. Prostřednictvím sebeprezentace jako „strana usilující o snížení daní" chtěla získat zpět ztracenou půdu. Vzor si našla v nizozemské VVD[3]. Naproti tomu pokusy pravicového křídla okolo bývalého generálního spolkového prokurátora Stahla, umístit stranu podle vzoru „Svobodných" okolo Jörga Haidera v Rakousku napravo od Unie, ztroskotaly.

SPD na „třetí cestě"?

Tento trend do středu pokračoval i po parlamentních volbách 1998. V SPD se dokázal prosadit spolkový kancléř Gerhard Schröder proti svému vnitrostranickému soupeři Oskaru Lafontainovi. Díky překonání tohoto vnitrostranického sporu, který se po odchodu Lafontaina z postu předsedy strany a ministra financí značně personifikoval dosazením

[3] Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD) je liberální strana v Nizozemí, která byla založena v roce 1948. (pozn. překl.)

Hanse Eichla na post ministra financí a Schrödera na post předsedy strany, se podařilo překonat počáteční problémy nové vlády co se týče jejího vlivu na veřejnost. Avšak vnitrostranické napětí mezi modernisty a tradicionalisty zůstává zachováno. Ještě v červnu 1999 narazil tak zvaný „Schröder-Blairův dokument", ve kterém se hledá třetí cesta mezi sociální demokracií a neoliberalismem, na silnou kritiku. A politika úsporných opatření Hanse Eichla se musela vypořádat s výtkou „nedostatečné spravedlnosti".

Zelení jako ekologická FDP?

Ještě bolestivější byl proces přizpůsobení se vládní realitě pro *Zelené*. Ti se museli rychle vyrovnat s koaličními tlaky, což stranu vedlo v případě kosovského konfliktu a vzdání se atomové energie až na okraj sebepopření. Přesto jsou dotčeny fundamentální zelené zásady, ba dokonce historické kořeny Zelených. Kromě toho našla tato strana v hospodářské a sociální politice již dávno cestu k liberálnějšímu směru. Také vnitrostranická struktura stojí před dalšími změnami. „Dvojí vedení" a oddělení úřadu a mandátu jako poslední zbytky alternativního, demokratického stranického modelu jsou k dispozici nejpozději od té doby, co se prokázaly jako problematické ve vládní rutině.

Zlomové období CDU

CDU prochází po volební prohře z roku 1998 zlomovým obdobím. Zdá se, že úspěchy v některých volbách do zemských sněmů (Hesensko, Sársko), toto prozatím překrývají. Avšak díky finančnímu skandálu a konfliktu s dřívějším čestným předsedou, bývalým spolkovým kancléřem Helmutem Kohlem plně vypukl tento blížící se konflikt. Také obsahově je cesta CDU všechno jiné než jasná. Proti konzervativním tendencím, jak vyšly najevo především v podpisové kampani proti novému právu na státní občanství, stojí liberální vývoj, jak bylo jasně vyjádřeno například v rodinné politice prostřednictvím umírněného otevření alternativního způsobu života. Jsou hájeny mimo jiné čelním kandidátem ve volbách do zemského sněmu v Severním Porýní-Vestfálsku v květnu 2000, Jürgenem Rüttgersem – jistě nikoliv bez plánů na volební kampaň. Obavy, že by se CDU kvůli skandálu financování strany prostřednictvím černých kont v zahraničí a pochybných darů a kvůli zdráhání Helmuta Kohla zveřejnit jména sponzorů, kvůli neprokázaným korupčním výtkám dostala do víru, ve kterém zanikne stejně jako její italská sesterská politická strana Democrazia Cristiana, jsou považovány za spekulace.

FDP: Život je plný překvapení?

Stejně těžkou zůstala situace z roku 1998 pro FDP. Funkční politickou stranu jako FDP ohrožuje nová a nezvyklá opoziční role přímo existenčně, neboť nutnost její volby si lze jen těžko představit. Kvůli odchodu spolkových ministrů straně hrozí kromě jiného obrovská ztráta pozornosti veřejnosti. FDP byla beztak kvůli finančním a organizačním slabinám ve značné míře odkázána na veřejné působení svých členů vlády. Přitom má také význam skutečnost, že FDP v roce 1998 téměř úplně ztratila svůj základ ve formě parlamentárního zastoupení ve spolkových zemích. Tuto nevýhodu se však v následujících letech podařilo vyrovnat, neboť FDP dokázala vstoupit do mnoha zemských parlamentů.

PDS jako levicová alternativa?

PDS se v roce 1998 napevno etablovala v celoněmeckém stranickém systému. Profitovala v prvé řadě ze své síly ve východním Německu. Účast ve vládě v Meklenbursku-Předních Pomořanech naznačuje do budoucnosti v každém případě další koaliční možnosti na zemské úrovni.

Zlomové parlamentní volby 2002

Volby do Spolkového sněmu 22. září 2002 představují opět mezník, neboť tyto volby se v mnoha bodech liší od voleb předchozích. Po pro Německo mimořádném volebním boji, který se konal jako nikdy předtím ve znamení personalizace a inscenace, nebyl výsledek voleb jistě ještě nikdy tak napínavý. Během funkčního období rostla a klesala přízeň voličů pro jednotlivé strany. Umístila-li se křesťansko-liberální opozice bezprostředně po parlamentních volbách 1998 v anketách institutů pro výzkum veřejného mínění rychle na předních místech, což bylo podmíněno mocenskými spory v SPD, propadli se značně v dalším průběhu času, navzdory vyhraným komunálním a zemským volbám, kvůli odhalení aféry ohledně financování CDU. Po odchodu bývalého kancléře Kohla a osvětové činnosti předsedkyně strany Merkelové stoupla opět obliba CDU, čemuž napomohly především nepříznivé hospodářské údaje a problémy SPD ve vlastních řadách. Této situace využila vedle Unie především FDP, která na základě nově získané sympatie a volebního úspěchu Jürgena Möllemannse v Severním Porýní-Vestfálsku vyvolala v život „Projekt 18", a tím se dokázala strategicky marketingově etablovat jako třetí lidová strana. Dlouhou dobu poté to vypadalo jako jasná většina pro černo-žluté. Teprve v létě 2002 mohla vládní koalice, podpořena událostmi jakými byla povodňová katastrofa ve východním Německu či zaujetí postoje v otázce možné války v Iráku, ale také díky stále slabší FDP, zahájit boj „tělo na tělo".

Tabulka 23: Výsledky voleb do 15. Spolkového sněmu

	15. Spolkový sněm (22.9.2002)	
Volební účast	79,1 %	
	Podíl hlasů v %	Mandáty[1)]
	100	603
CDU/CSU	38,5	248
SPD	38,5	251
FDP	7,4	47
Svaz 90/Zelení	8,6	55
PDS	4,0	2
Ostatní	3,0	-

1) Z toho 5 převislých mandátů: 1 CDU a 4 SPD

Výsledek parlamentních voleb 2002

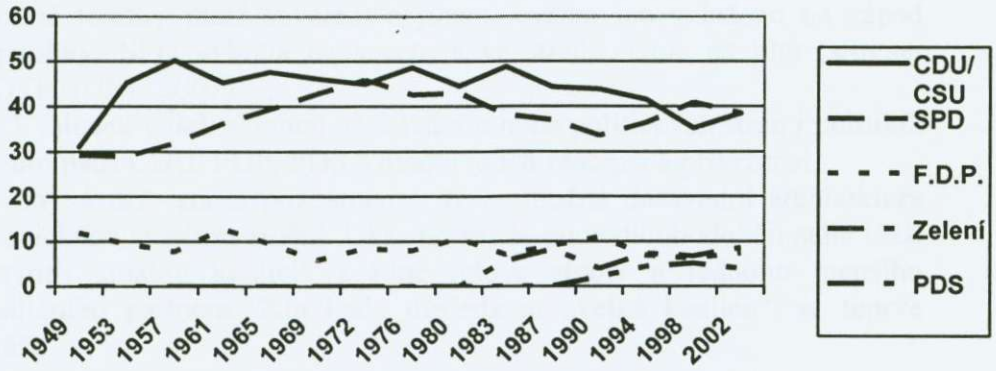
Co je tak zvláštního na výsledku parlamentních voleb 2002? Volby 2002 byly do té míry jedinečné, neboť žádná z velkých politických stran nedokázala získat 40 % hlasů. To se nestalo od roku 1949. Ještě něco jiného volby 2002 jednoznačně vyjádřily: Menší politické strany, „ty ostatní", byly voliči vykázány do patřičných mezí. Protestní politické strany, jako např. *Schillova strana*, neměly v parlamentních volbách 2002 žádnou šanci.

Volební účast klesla oproti posledním parlamentním volbám o 3,1 % na 79,1 %. To sice není potěšující, ve srovnání s ostatními západními demokraciemi avšak stále ještě úctyhodný výsledek.

Vítězství červeno-zelené vládní koalice bylo nanejvýš těsné, a tento malý náskok je současně ještě omezen opoziční většinou ve Spolkové radě. Podíváme-li se na tomto místě na dlouhodobý vývoj politických stran, ukazuje se dokonce strukturální schopnost CDU získat většinu v celoněmeckém měřítku. Od roku 1949 se musela CDU dosud jenom

dvakrát vzdát vedení jako nejsilnější frakce ve Spolkovém sněmu ve prospěch SPD, což bylo v roce 1972 ve volbách s Willy Brandtem a 1998 při nezvolení Helmuta Kohla a prvním volebním vítězství Gerharda Schrödera. Ve volbách v roce 2002 se mohla SPD stát nejsilnější politickou stranou ve Spolkovém sněmu jenom s několika tisíci hlasy a s pomocí převislých mandátů. Za vlastní volební vítězství vděčí velkému úspěchu *Zelených*, CDU/CSU naopak za svou porážku slabému výsledku FDP.

Zobrazení 24: Parlamentní volby od 1949 do 2002

SPD

SPD se dokázala udržet jako nejsilnější strana, přestože její výsledek nebyl vynikající a s 38,5 % se umístila daleko za svým výsledkem z roku 1998. Byla to především osobnost spolkového kancléře Gerharda Schrödera, jehož obliba a popularita zabránila prohře ve volbách. Ve všech anketách byla SPD totiž stále za CDU.

CDU/CSU

Unie se se svým špatným výsledkem z roku 1998 připojila k SPD, s pouhými 35,8 % dosáhla svého třetího nejhoršího výsledku od roku 1949. Narozdíl od úřadujícího spolkového kancléře nedosáhl kandidát na kancléře Edmund Stoiber zdaleka takové popularity jako Gerhard Schröder.

Svaz 90/ Zelení

Svaz 90/Zelení vyšli z parlamentních voleb jako vlastní vítězové – jejich úspěch může být téměř označen za historický. To nikdo po ztrátách v zemských volbách během celého funkčního období neočekával. Především Joschka Fischer využil svého domácího a zahraničního politického přijetí. *Svaz 90/Zelení* profitoval také ze své kampaně na druhé volební hlasy, neboť rozdíl mezi jejich prvními a druhými hlasy činil 3 %.

FDP

FDP zůstala daleko za svým vlastním očekáváním, přestože výsledek byl zřetelně lepší než v roce 1998. V průběhu funkčního období dokázala FDP zazářit v některých zemských volbách a dosáhla značného nárůstu hlasů. Strategie zaměřit se na 18 % hlasů voličů se ukázala být pro stranu, která má skutečně jasnou cílovou skupinu, neprospěšná. Jasný profil byl rozředěn a liberálové povýšili spíše na zábavní politickou stranu než na potencionálního koaličního partnera, kterého je nutno brát vážně. Möllemannova akce s letáky několik dní před volbami situaci opětovně přiostřila.

PDS

PDS je v německém Spolkovém sněmu zastoupena jenom dvěma přímými mandáty. Ve své funkci byla definitivně zařazena mezi

regionální politické strany východního Německa. Odchod Gregora Gysiho dále snížil její váženost v západoněmeckých spolkových zemích. Povodňová katastrofa a postoj vládních stran v souvislosti s konfliktem v Iráku nechaly její protestní potenciál vyznít do prázdna. Nezbývá než vyčkat, zda bude v budoucnosti PDS ještě hrát roli ve spolkové politice.

Nápadné regionální rozdíly

Především regionální rozdíly ve volebních výsledcích byly v těchto volbách nápadné. Vzdálenost mezi SPD a CDU je na východě Německa dvojmístné ve prospěch sociálních demokratů. Posouzení zisků a ztrát činí tento rozdíl obzvláště zřetelným: SPD ztratila na západě Německa 4 % a k tomu získala na východě 4,7 %, Unie získala na západě 3,8 % a na východě jenom 1 %. Kromě rozdílů na východě a západě existovaly také značné rozdíly mezi severem a jihem, ovšem jen vztaženo na západ republiky: SPD vyhrála na severu a ve středu, Unie na jihu (srovnej ROTH/JUNG 2002).

Výsledek voleb zklamal očekávání mnoha politických stran i politiků. K nim patří CDU, FDP, PDS a mnozí jejich zástupci a přívrženci.

Zbývá než jenom poznamenat, že se možná dosavadní architektura stranického systému změní. Ukazuje se, že bude dlouhodoběji stále těžší vytvořit „malou koalici" z jedné lidové strany a jednoho menšího koaličního partnera. Zda bude důsledkem „velká koalice", se teprve ukáže.

Odkaz na literaturu

Existuje překvapivě mnoho literatury ke stranickému systému po změně společenských poměrů. V prvé řadě je třeba odkázat na NIEDERMAYER/STÖSS (1994), Frank LÖBLER mezi jinými (1991), Rainer LINNENMANN (1994) stejně jako z stranicky blízké nadace CSU, z Nadace Hannse-Seidela, svazky od Gerharda HIRSCHERA (1995) a EISENMANNA/HIRSCHERA (1992). Další knihy vyšly od Oskara NIEDERMAYERA (1996) a GABRIELA/NIEDERMAYERA/STÖSSE (1997), k vývoji po parlamentních volbách v roce 1998 Oskar NIEDERMAYER (1999). K parlamentním volbám v roce 2002 je nutno odkázat na HARTENSTEINA/MÜLLERA-HILMERA (2002) a na ROTHA/JUNGA (2002), stejně jako na Wicharda WOYKEHO (2002).

2.1 Seznam zkratek

Anti-AKW – Anti-Atom-Kraft-Bewegung (Hnutí proti jaderné energii)

APO – Außerparlamentarische Opposition (Mimoparlamentní opozice)

BFD – Bund freier Demokraten (Svaz svobodných demokratů)

BHE – Block der Heimatvertriebenen und Entrechteten (Blok vyhnanců z vlasti a lidí připravených o svá práva)

BP – Bayernpartei (Bavorská strana)

BVP – Bayerische Volkspartei (Bavorská lidová strana)

CDU – Christlich demokratische Union (Křesťansko-demokratická unie)

CDVP – Christlich-demokratische Volkspartei (Křesťansko-demokratická lidová strana)

CSU – Christlich soziale Union (Křesťansko-sociální unie)

DA – Demokratischer Aufbruch (Demokratický začátek)

DBD – Demokratische Bauernpartei Deutschlands (Demokratická dělnická strana Německa)

DDP – Deutsche Staatspartei (Německá státní strana)

DDR – Deutsche demokratische Republik (Německá demokratická republika, NDR)

DFD – Demokratischer Frauenbund Deutschlands (Demokratický svaz žen Německa)

DFU – Deutsche Friedensunion (Německá mírová unie)

DHP – Deutsch-Hannoversche Partei (Německo-hannoverská strana)

DJ – Demokratie jetzt (Demokracie nyní)

DKP – Deutsche kommunistische Partei (Německá komunistická strana)

DNVP – Deutschnationale Volkspartei (Německá národní lidová strana)

DP – Deutsche Partei (Německá strana)

DRP – Deutsche Reichspartei (Německá říšská strana)

DSU – Deutsche soziale Union (Německá sociální unie)

DVP – Deutsche Volkspartei (Německá lidová strana)

DVU-D – Deutsche Volksunion (Německá lidová unie)

DZP – Deutsche Zentrumspartei (Německá strana Centrum)

FDGB – Freier Deutscher Gewerkschaftsbund (Svobodný německý odborový svaz)

FDP – Freie demokratische Partei (Svobodná demokratická strana)

FU-Berlin – Freie Universität Berlin (Svobodná univerzita v Berlíně)

Fundis – die Fundamentalisten (fundamentalisté)

FVP – Freie Volkspartei (Svobodná lidová strana)

GDP – Gesamtdeutsche Partei (Celoněmecká strana)

GDV – Gesamtdeutsche Volkspartei (Celoněmecká lidová strana)

IFM – Initiative Frieden und Menschenrechte (Iniciativa mír a lidská práva)

KB – Kulturbund (Kulturní svaz)

KBW – Kommunistischer Bund Westdeutschland (Komunistický svaz západního Německa)

KPD – Kommunistische Partei Deutschlands (Komunistická strana Německa)

KPD/LM – Kommunistische Partei Deutschlands/Marxisten-Leninisten (Komunistická strana Německa/Marxisté-leninisté)

KPDSU – Kommunistische Partei (Komunistická strana Sovětského svazu, KSSS)

LDP – Liberaldemokratische Partei (Liberálně demokratická strana)

LDPD – Liberal-demokratische Partei Deutschlands (Liberálně demokratická strana Německa)

NATO – North Atlantic Treaty Organisation (Severoatlantická aliance)

NDPD – National-Demokratische Partei Deutschlands (Národně-demokratická strana Německa)

NF – Neues Forum (Nové fórum)

NLP – Niedersächsische Landespartei (Dolnosaská zemská strana)

NPD – Nationaldemokratische Partei Deutschlands (Národně demokratická strana Německa)

NSDAP – Nationalsozialistiche deutsche Arbeiterpartei (Nacionálněsocialistická německá dělnická strana)

PDS – Partei des demokratischen Sozialismus (Strana demokratického socialismu)

Realos – der realpolitisch-reformorientierte Flügel der Grünen (realisté)

REP – Die Republikaner (Republikáni)

SED – Sozialistische Einheitspartei Deutschlands (Jednotná socialistická strana Německa)

SPD – Sozialdemokratische Partei Deutschlands (Sociálně-demokratická strana Německa)

SRP – Sozialistische Reichspartei (Říšská socialistická strana)

SSW – Südschleswigscher Wählerbund (Jihošlesvický volební svaz)

SZB – Sowjetische Besatzungszone (sovětská okupační zóna)

UVF – Unabhängiger Frauenverband (Nezávislý svaz žen)

VdgB – Vereinigung der gegenseitigen Bauernhilfe (Sdružení vzájemné rolnické pomoci)

VL, NELKEN – Vereinigte Linke, die Nelken (Sjednocená levice)

VVD – Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (liberální strana v Nizozemí)

WAV – Wirtschaftliche Aufbau-Vereinigung (Hospodářské sdružení výstavby)

Z – das Zentrum (Centrum)

ZP – Zentrumspartei (Strana Centrum)

3. Praktická analýza textu

3.1 Textově externí faktory

Textově externí faktory zahrnují faktory konkrétní situace, ve které text plní funkci nástroje komunikace. Patří mezi ně zejména faktory místa a času vzniku textu, pragmatika a záměr autora, někdy je do této skupiny zařazen i faktor média.

Autorem zvoleného textu je renomovaný německý profesor politologie Prof. Dr. Ulrich von Alemann. Tato informace je spolu s názvem knihy uvedena hned na titulní straně. Co se týče přesného data vzniku, nabízí nám samotný text i publikace hned několik styčných bodů pro jeho přibližné určení. Publikaci vydalo Spolkové ústředí pro politické vzdělávání (Bundeszentrale für politische Bildung) v roce 2003 v Bonnu. I kdyby však tato informace uvnitř knihy zveřejněna nebyla, bylo by možné text časově zařadit, neboť pojednává o stranickém systému a jeho součástí jsou tabulky s volebními výsledky. Z toho vyplývá, že přinejmenším poslední části textu musely být napsány až po parlamentních volbách v roce 2002, které se konaly 22. září.

Při analýze pragmatiky autora zjistíme, že se osoba autora a vysílatele neslučuje. Autorem je totiž již zmiňovaný politolog Ulrich von Alemann, zatímco vysílatelem je Spolkové ústředí pro politické vzdělávání, na jejichž internetových stránkách je také možné objednat celou publikaci za manipulační poplatek ve výši 2 €. Záměr autora i vysílatele je ovšem identický – informovat širokou veřejnost, která se zajímá o politickou situaci v Německu.

Příjemcem textu tedy nemusí být výhradně odborná veřejnost, nýbrž i zájemci z řad laiků. Přesto je třeba si uvědomit, že autor se při rozboru dané tématiky neobejde bez užití odborné terminologie.

3.2 Textově interní faktory

Při analýze textově interních faktorů odpovídáme na otázky: Jaké je téma?, Jaký je obsah?. Dále se zabýváme stavbou textu, rozebíráme jeho lexikální a syntaktickou stránku, přičemž neopomeneme ani neverbální prvky.

Téma a částečně i obsah textu bývají většinou zřejmé ze samotného názvu textu. Tak je tomu i v našem případě. Na základě názvu kapitoly „Vydělení: Jak se vyvinuly politické strany Spolkové republiky?“ si čtenář již dopředu může udělat představu o obsahu a tématu textu. Text podrobně pojednává o vývoji německého stranického systému v době po

skončení druhé světové války až do roku 2002. Tématem jsou tedy politické strany v Německu a jejich vývoj.

Zvolený text má odborný informační charakter, avšak míra odbornosti by měla být přístupná i zájemcům z řad široké veřejnosti.

Celá kniha obsahuje osm kapitol, které jsou vždy strukturovány do menších oddílů. Vzhledem k velkému rozsahu publikace jsem si pro překlad zvolila pouze kapitolu třetí. Jednotlivé kapitoly představují uzavřené celky, takže nebylo nezbytné doplňovat překlad o informace, které v dané části sice nejsou uvedeny, ale pro pochopení jsou nezbytně nutné. Vybraná kapitola je pro lepší orientaci rozčleněna do tří podkapitol, které již dále nejsou děleny na žádné samostatné celky. Vyhledávání informací v textu usnadňuje skutečnost, že u každého odstavce, respektive skupiny odstavců, je v heslech shrnut jejich obsah.

3.2.1 Analýza lexikální stránky textu

a) Slova cizího původu

Výběr slovní zásoby je úzce spjat s tématem, resp. s charakterem textu. Jelikož se v našem případě jedná o text z oblasti politologie, vyskytují se v něm lexika z politologické terminologie. Převážná většina těchto termínů byla přímo přejata z jiných jazyků nebo mají cizí základ. Pro odborné texty je obecně charakteristické upřednostňování cizích slov, i když mají německé, popř. české ekvivalenty.

Nejvíce použitých cizích slov pochází z **latiny** (např. *Adaption, Aktivist, Ausdifferenzierung, Bonus, Diskurs, Diskussion, Element, Emigration, Fusion, Import, Innovation, Kommunikation, Konflikt, Konstellation, Kontakt, Konzeption, Koordination, Literatur, Lizensierung, Mandat, Minister, Option, Produktion, Reform, Sektor, Situation, Spektrum, Struktur, Tendenz, Transformation; different, instruktiv, illegal, liberal, national, negativ, privat, regional, relativ, sozial; dokumentieren, existieren, konkurrieren, kontrovers, mutieren, restaurativ, zitieren*), dále pak z **řečtiny** (např. *Charakterisierung, Demokratie, Heterogenität, Hybris, Periode, Periodisierung, Phase, Politik, Programm, System, Zentrale, Zirkel; autonom, christlich, demagogisch, ideal, ironisch, zentripetal*), **francouzštiny** (např. *Debatte, Chance, Fanfare, Formierung, Fortune, Fraktion, Industrie, Kaderpartei, Organisation, Partei, Portrait, Redakteur; alliiert, formell, materiell, provisorisch, souverän, tradionell; etablieren, kommandieren, organisieren*), **angličtiny** (např. *Dealignment, Image, Parlament, Partner, Party realignment, Play-off-Serie, Stimmensplitting, Trend; international*) a **italštiny** (např. *kontinuierlich*).

Přejímání slov z ostatních jazyků je běžnou záležitostí, a je pouze na uživatelích, zda a jak rychle nová slova přijmou a začnou používat. Některá cizí slova zůstávají po převzetí co se jejich pravopisu týče beze změn (např. *Image, Parlament, Trend*), u jiných došlo vlivem používání k pravopisné změně (např. *Potential – Potenzial*) a přiblížení se k německému pravopisu, příp. výslovnosti.

b) Zkratky

Pro odborný styl jakéhokoli druhu jsou charakteristické také zkratky. V textech, které pojednávají o politice či politických stranách, je zvykem používat oficiální zkratky názvů politických stran a nevypisovat jejich celé jméno, proto se i v Alemannově textu setkáme především se zkrácenými názvy politických stran a různých organizací (např. *CDU – Christlich-demokratische Union, BP – Bayernpartei, WAV – Wirtschaftliche Aufbau-Vereinigung*). Kompletní seznam všech použitých zkratek s jejich vysvětlením a českým překladem je zařazen za překladem výchozího textu.

c) Složeniny

Němčina disponuje velkou pružností, co se týče tvoření složenin, a proto je na ně velmi bohatá. Především v odborných textech se vyskytují výrazy složené z několika slov, neboť tak dochází ke zvýšení informační hustoty. Pro většinu těchto slov neexistuje přesný český ekvivalent, který by jedním slovem vystihl význam dané složeniny. Překlad složených tvarů představuje při translaci jeden z hlavních problémů, jelikož překladové slovníky se složeninami z důvodu jejich nadměrného množství příliš nezabývají. V takovém případě je hlavním úkolem překladatele vystihnout hlavní význam dané složeniny z kontextu a najít pro ni ekvivalent, resp. vyjádřit autorovu myšlenku v cílovém jazyce tak, aby čtenář překladu nebyl informačně ochuzen a pochopil smysl celé věty. Překladatel musí takovou komplikovanou složeninu rozdělit na jednotlivé části, z kterých se skládá, aby tato slova mohl přeložit. Poté se snaží najít mezi nimi vztahy vzájemné závislosti a vyjádřit tak danou složeninu v cílovém jazyce (např. *Kanzlerwahlverein* – spolek pro volbu kancléře).

Příklady složenin[1]:

- podstatná jména

s Abgeordnetenhaus (příloha str. 66, odst. 1)	poslanecká sněmovna

[1] V seznamu uvádím převážně složeniny, které patří do odborné politologické terminologie. Vzhledem k tomu, že zvolený text je značně rozsáhlý, jedná se o výběr složenin.

e Allparteienregierung (příloha str. 51, odst. 6)	všestranická vláda
e Antiparteien-Partei (příloha str. 64, odst. 2)	antistranická strana
e Arbeitslosigkeitsabsicherung (příloha str. 58, odst. 2)	zabezpečení v nezaměstnanosti
r Atomausstieg (příloha str. 76, odst. 3)	vzdání se atomové energie
e Aufklärungsarbeit (příloha str. 77, odst. 3)	osvětová činnost
e Besatzungsmacht (příloha str. 46, odst. 1)	okupační mocnost
e Besatzungszone (příloha str. 46, odst. 5)	okupační zóna
Besitzverhältnisse (příloha str. 49, odst. 3)	majetkové vztahy
s Betätigungsfeld (příloha str. 46, odst. 4)	pole působnosti
e Bezirksdelegiertenkonferenz (příloha str. 55, zobrazení 13)	krajská konference delegátů
r Bundesgeschäftsführer (příloha str. 63, odst. 2)	spolkový jednatel
e Bundesregierung (příloha str. 75, odst. 3)	spolková vláda
e Bundestagsfraktion (příloha str. 64, odst. 1)	parlamentní frakce
Bundestagsparteien (příloha str. 69, odst. 1)	parlamentní strany
Bundestagswahlen (příloha str. 41, odst. 2)	volby do Spolkového sněmu
e Bundesversammlung (příloha str. 60, odst. 6)	Spolkové shromáždění
s Bundesverfassungsgericht (příloha str. 51, odst. 6)	Spolkový ústavní soud
r Bündnispartner (příloha str. 63, odst. 2)	spojenecký partner
e Bündnispolitik (příloha str. 54, odst. 5)	politika spojenectví
e Bürgerinitiativbewegung (příloha str. 57, odst. 3)	hnutí občanských iniciativ
r Doppelbeschluss (příloha str. 62, odst. 5)	dvojité usnesení
Entrechtete (příloha str. 53, odst. 3)	lidé připraveni o svá práva
s Entscheidungsverfahren (příloha str. 75, odst. 3)	rozhodovací proces
e Entspannungspolitik (příloha str. 60, odst. 2)	politika uvolnění
s Ermächtigungsgesetz (příloha str. 47, odst. 4)	zákon o zmocnění
e Erststimme (příloha str. 72, odst. 1)	první hlas
e Friedensbewegung (příloha str. 62, odst. 2)	mírové hnutí
r Generalbundesanwalt (příloha str. 75, odst. 5)	generální spolkový prokurátor
e Gerechtigkeitslücke (příloha str. 76, odst. 3)	nedostatečná spravedlnost
der Gewerbetreibende (příloha str. 56, odst. 2)	živnostník
e Globalsteuerung (příloha str. 60, odst. 4)	globální řízení
r Großgrundbesitz (příloha str. 47, odst. 3)	velkostatek

e Gründerströmung (příloha str. 64, odst. 4)	zakladatelský proud
s Grundgesetz (příloha str. 41, odst. 4)	Základní zákon, Ústava
s Grundsatzprogramm (příloha str. 51, odst. 3)	základní program
e Grundstoffindustrie (příloha str. 47, odst. 3)	prvovýroba, těžební průmysl
Gründungsgruppierungen (příloha str. 46, odst. 3)	zakládající seskupení
Gründungskreise (příloha str. 48, odst. 3)	kruhy zakladatelů
Heimatvertriebene (příloha str. 53, odst. 3)	vyhnanci z vlasti
e Honoratiorenpartei (příloha str. 50, odst. 1)	honorační strana
e Interessenorganisation (příloha str. 56, odst. 4)	zájmová organizace
r Juniorpartner (příloha str. 51, odst. 4)	mladší společník
r Kanzlerwahlverein (příloha str. 50, odst. 1)	spolek pro volbu kancléře
e Klassen- und Schichtengesellschaft (příloha str. 54, odst. 5)	třídní a rozvrstvená společnost
e Koalitionsmehrheit (příloha str. 71, odst. 1)	koaliční většina
Koalitionsoptionen (příloha str. 73, odst. 4)	koaliční možnosti
e Koalitionsregierung (příloha str. 41, odst. 3)	koaliční vláda
Koalitionsverhandlungen (příloha str. 59, odst. 3)	koaliční vyjednávání
e Kommunalwahlen (příloha str. 77, odst. 3)	komunální volby
s Kopf-an-Kopf-Rennen (příloha str. 77, odst. 3)	boj tělo na tělo
e Krankheitsvorsorge (příloha str. 58, odst. 2)	nemocniční péče
e Kreisdelegiertenkonferenz (příloha str. 55, zobrazení 13)	okresní konference delegátů
e Kreisparteikontrollkomission (příloha str. 55, zobrazení 13)	okresní stranická kontrolní komise
e Landesliste (příloha str. 52, tabulka 12)	zemská kandidátní listina
Landtagserfolge (příloha str. 69, odst. 1)	úspěchy v zemských sněmech
Landtagswahlen (příloha str. 79, odst. 2)	volby do zemského sněmu
e Legislaturperiode (příloha str. 59, odst. 3)	funkční období
r Lizenzierungszwang (příloha str. 46, odst. 3)	nezbytnost licence
r Machtwechsel (příloha str. 42, odst. 1)	změna moci
Massenmitgliederparteien (příloha str. 61, odst. 4)	politické strany s masovým členstvím
Massenorganisationen (příloha str. 56, odst. 1)	masové organizace
e Mehrheitsfähigkeit (příloha str. 78, odst. 3)	schopnost získat většinu

Mehrheitsverhältnisse (příloha str. 75, odst. 2)	většinové poměry, poměry většin
e Meinungsforschung (příloha str. 54, odst. 1)	průzkum veřejného mínění
s Meinungsforschunginstitut (příloha str. 77, odst. 3)	institut pro průzkum veřejného mínění
s Misstrauensvotum (příloha str. 63, odst. 2)	hlasování o důvěře
e Mitgliedervesammlung (příloha str. 55, zobrazení 13)	členské schůze
e Mitgliederzahl (příloha str. 56, odst. 2)	počet členů
Modernisierungserfordernisse (příloha str. 70, odst. 2)	požadavky modernizace
e Notgemeinschaft (příloha str. 53, odst. 1)	společenství lidí v nouzi
Notstandsgesetze (příloha str. 60, odst. 5)	zákony o stavu ohrožení
Oppositionsparteien (příloha str. 73, odst. 1)	opoziční strany
e Ortsdelegiertenkonferenz (příloha str. 55, zobrazení 13)	místní delegovaná konference
e Parteiabneigung (příloha str. 48, odst. 4)	stranická antipatie
e Parteibasis (příloha str. 75, odst. 1)	stranická základna
Parteibindungsmotive (příloha str. 75, odst. 1)	motivy stranických vazeb
e Parteiendemokratie (příloha str. 41, odst. 3)	stranická demokracie
e Parteienentwicklung (příloha str. 41, odst. 2)	vývoj politických stran
r Parteienforscher (příloha str. 69, odst. 3)	odborník na problematiku politických stran
e Parteiengeschichte (příloha str. 48, odst. 2)	stranická historie
e Parteienkonstellation (příloha str. 72, odst. 3)	stranická konstelace, konstelace politických stran
e Parteienlizenzierung (příloha str. 53, odst. 2)	licencování politických stran
e Parteienregierung (příloha str. 41, odst. 3)	stranická vláda
s Parteienspektrum (příloha str. 75, odst. 3)	stranické spektrum
s Parteiensystem (příloha str. 41, odst. 1)	stranický systém
e Parteienverdrossenheit (příloha str. 71, odst. 3)	stranická rozmrzelost, rozmrzelost nad politickými stranami
s Parteienversagen (příloha str. 48, odst. 4)	selhání stranického systému
r Parteienwunder (příloha str. 57, odst. 3)	stranický zázrak
e Parteiführung (příloha str. 56, odst. 3)	stranické vedení, vedení strany
e Parteigliederung (příloha str. 43, odst. 3)	rozdělení politické strany

e Parteineugründung (příloha str. 64, odst. 3)	založení nové politické strany
r Parteirücken (příloha str. 73, odst. 6)	stranická záď
r Parteitag (příloha str. 55, zobrazení 13)	sjezd strany
r Parteivorsitzender (příloha str. 76, odst. 2)	předseda strany
e Parteizentrale (příloha str. 46, odst. 6)	stranická centrála
e Parteizersplitterung (příloha str. 47, odst. 1)	stranická roztříštěnost
e Polarisierungsstrategie (příloha str. 73, odst. 6)	strategie polarizace
r Politikinhalt (příloha str. 64, odst. 3)	obsah politiky
e Politikverdrossenheit (příloha str. 69, odst. 2)	znechucení politikou
s Problemlösungspotential (příloha str. 73, odst. 6)	potenciál pro řešení problémů
e Protestbewegung (příloha str. 71, odst. 5)	protestní hnutí
e Randpartei (příloha str. 58, odst. 3)	okrajová politická strana
r Regierungsalltag (příloha str. 76, odst. 3)	vládní rutina
e Regierungsalternative (příloha str. 59, odst. 2)	vládní alternativa
e Regierungsgewalt (příloha str. 43, odst. 2)	vládní moc
e Regierungskrise (příloha str. 58, odst. 5)	vládní krize
Regierungsparteien (příloha str. 79, odst. 3)	vládní strany
r Regierungswechsel (příloha str. 61, odst. 3)	změna vlády
r Richtungwahlkampf (příloha str. 73, odst. 6)	tendenční volební boj
r Richtungswechsel (příloha str. 75, odst. 4)	změna orientace
e Samlungsbewegung (příloha str. 48, odst. 4)	hromadné hnutí
e Sammlungspartei (příloha str. 43, odst. 4)	sběrná strana
r Scheinpluralismus (příloha str. 57, odst. 2)	zdánlivý pluralismus
e Schulungsstätte (příloha str. 56, odst. 2)	školící místo
e Sozialfürsorge (příloha str. 58, odst. 2)	sociální péče
r Spitzenkandidat (příloha str. 76, odst. 4)	čelní kandidát, leader
e Splitterpartei (příloha str. 74, odst. 2)	malá politická strana
s Staatsbürgerschaftsrecht (příloha str. 76, odst. 4)	právo na státní občanství
Staatsgründungspartei (příloha str. 54, odst. 1)	strana, která založila stát
r Stammwähler (příloha str. 72, odst. 3)	kmenový/stálý volič
r Stammwähleranteil (příloha str. 75, odst. 1)	podíl kmenových voličů
e Steuersenkungspartei (příloha str. 75, odst. 5)	politická strana snížení daní/ zastánci snížení daní

e Stimmenmehrheit (příloha str. 59, odst. 2)	většina hlasů
s Stimmensplitting (příloha str. 72, odst. 1)	rozštěpení hlasů
r Stimmenzuwachs (příloha str. 59, odst. 4)	přírůstek hlasů
e Strömungslehre (příloha str. 64, odst. 4)	myšlenkový proud
e Studentenbewegung (příloha str. 60, odst. 5)	studentské hnutí
Sympathie-und Popularitätswerte (příloha str. 78, odst. 4)	obliba a popularita
e Tolerierungspolitik (příloha str. 75, odst. 3)	toleračí politika
s Überhangmandat (příloha str. 52, tabulka 12)	převislý/přesahující mandát
e Überpolitisierung (příloha str. 46, odst. 4)	přepolitizování
e Unterschriftenkampagne (příloha str. 76, odst. 4)	podpisová kampaň
e Vereinigungsenttäuschung (příloha str. 74, odst. 3)	zklamání ze sjednocení
r Vereinigungsprozess (příloha str. 69, odst. 3)	proces sjednocení
e Vergesellschaftung (příloha str. 47, odst. 3)	kolektivizace
s Verhältniswahlrecht (příloha str. 58, odst. 2)	poměrné volební právo
r Verteidigungsminister (příloha str. 58, odst. 5)	ministr obrany
e Viermächteverwaltung (příloha str. 46, odst. 5)	správa čtyř mocností
Volkskammerwahlen (příloha str. 56, odst. 4)	volby do Lidové sněmovny
e Volkspartei (příloha str. 61, odst. 4)	lidová strana
r (ökonomische) Wachstumskurs (příloha str. 62, odst. 5)	směr (hospodářského) růstu
e Wahlbeteiligung (příloha str. 61, tabulka 17)	volební účast
r Wählerbund (příloha str. 53, odst. 1)	svaz voličů
s Wahlerfolg (příloha str. 65, odst. 2)	volební úspěch, úspěch ve volbách
s Wahlergebnis (příloha str. 41, odst. 2)	výsledek voleb
r Wahlkampf (příloha str. 58, odst. 1)	volební kampaň/boj
e Wahlniederlage (příloha str. 76, odst. 4)	volební prohra
e Wahlrechtsänderung (příloha str. 60, odst. 5)	změna volebního práva
r Wahlsieg (příloha str. 72, odst. 4)	volební vítězství
r Wahlwunder (příloha str. 57, odst. 3)	volební zázrak
e Wechselwählerschaft (příloha str. 72, odst. 3)	nestálí voliči
r Wiederaufbauboom (příloha str. 58, odst. 2)	konjunktura rekonstrukce
e Wirtschaftspolitik (příloha str. 76, odst. 2)	hospodářská politika
r Wirtschaftswunder (příloha str. 57, odst. 3)	hospodářský zázrak

r Wohlfahrtsstaat (příloha str. 58, odst. 2)	sociální stát
r Wohnbezirksausschuss (příloha str. 56, odst. 4)	městský okrskový výbor
r Zentralausschuss (příloha str. 46, odst. 7)	ústřední výbor
s Zweieinhalb-Parteiensystem (příloha str. 61, odst. 4)	systém dvou a půl strany
e Zweiparteienherrschaft (příloha str. 60, odst. 5)	vláda dvou stran
e Zweitstimme (příloha str. 63, odst. 3)	druhý hlas
e Zweitstimmenkampagne (příloha str. 79, odst. 1)	kampaň na druhé volební hlasy

- přídavná jména, příslovce

allenthalb artikuliert (příloha str. 53, odst. 4)	všude vyjadřovaný
außenpolitisch (příloha str. 62, odst. 5)	zahraničněpolitický
geltungssüchtig (příloha str. 52, odst. 2)	toužící po uplatnění
koalitionsfähig (příloha str. 71, odst. 2)	koaliceschopný
milieugebunden (příloha str. 50, odst. 3)	podmíněn prostředím
rechenschaftspflichtig (příloha str. 56, odst. 4)	odpovědný
stromlinienförmig (příloha str. 64, odst. 5)	odpovídat myšlenkovému proudu
systemoppositionell (příloha str. 75, odst. 3)	systémově opoziční
verfassungsfeindlich (příloha str. 66, odst. 2)	protiústavní

3.2.2 Analýza syntaktické stránky textu

a) Věty

V textu jednoznačně převládají dlouhé věty, a to jak jednoduché s bohatě rozvitými větnými členy, tak složitá souvětí. Často se v textu setkáme s případem, kdy jedno souvětí tvoří celý odstavec. Nejčastěji se jedná o souvětí podřadná, spojená pomocí spojek *weil*, *damit* nebo pomocí vztažných zájmen. Souřadná souvětí, jak bezespojková, tak spojená spojkami *und* a *sowie*, se v textu vyskytují také hojně.

> *Durch die fünfziger und sechziger Jahre bauen die vier Parteien CDU, CSU, SPD und FDP ihre Dominanz auf, beweisen ihre gegenseitige Koalitionsfähigkeit, die Adaptionsfähigkeit des politischen Systems zum Machtwechsel und beherrschen schließlich mit gemeinsam erstaunlichen 99,1 % der Stimmen die Bundestagswahlen von 1972 und 1976, alle anderen Parteien müssen sich mit dem Rest von 0,9 % begnügen.* (příloha str. 42, odst. 1)

Der politische Spielraum der ersten Parteien war vorläufig gering, nicht nur weil das Betätigungsfeld in Parlamenten und Regierungen sich erst langsam wieder formierte, sondern auch weil die Bewegungsfreiheit zwischen den Besatzungszonen eingeschränkt war. (příloha str. 46, odst. 4)

V textu se také často objevují souvětí souřadná důvodová, která jsou uvedená spojkou *denn*:

Nicht der Wahlsieg der SPD war also die eigentliche Sensation, ***denn*** *dieser Erfolg war nicht so unverhört hoch.* (příloha str. 73, odst. 4)

Das Parteiensystem ist durch die Bundestagswahl von 1998 pluralistischer geworden, ***denn*** *die kleineren Parteien FDP, Grüne und PDS haben sich stabilisiert.* (příloha str. 73, odst. 5)

Z vedlejších vět se nejčastěji objevují věty:

- přívlastkové

Etwa 30 neue Parteien waren kurzfristig entstanden, ***die*** *mindestens bei einer Landtagswahl kandidierten.* (příloha str. 53, odst. 2)

Die gesamte Zeitspanne zwischen 1953 und 1976 von 23 Jahren war nicht nur eine Phase der Konzentrierung der Wähler auf die drei Bundestagsparteien, ***die*** *in den letzen beiden Wahlen 1972 bis 1976 sogar erstaunliche 99,1 % der Stimmen auf sich vereinigen konnten.* (příloha str. 57, odst. 3)

- podmětné

Streitig war auch, ***wie*** *man mit der einzigen Innovation des Parteiensystems seit den Grünen, mit der PDS, umgehen sollte.* (příloha str. 69, odst.2)

Dennoch ist nicht ausschließbar, ***dass*** *sie in den alten Ländern durch den realpolitischen Kurs von Bündnis 90/Die Grünen ideologisch desintegrierte Grünen-Wähler für sich gewinnen kann.* (příloha str. 70, odst. 1)

- předmětné

...indem sie ein imperatives Mandat propagierten, was bedeutet, ***dass*** *die einzelnen Mandatsträger an die Entscheidungen der Parteibasis.....gebunden werden.* (příloha str. 64, odst. 1)

Aktuell kommt der Bericht aber zu dem Schluss, ***dass*** *die Partei nach dem Wahldesaster 1994...mit sich beschäftigt ist...* (příloha str. 66, odst. 2)

- příslovečné časové

Schon ein Jahr später, ***als*** *er...keinen ausgeglichenen Haushalt ohne Steuererhöhungen vorlegen konnte, traten die FDP-Minister zurück.* (příloha str. 60, odst. 2)

Aber trotz dieser erneuten Zerreißprobe von 1982/83 für die kleine dritte Kraft, ***nachdem*** *sie den letzten Wechsel von 1969 nur knapp überstanden hatte, blieb sie im Bundestag...* (příloha str. 62, odst. 2)

- příslovečné důvodové

Die Folge der sechs Jahrzehnte seit 1945 wäre wohl sicher eine unbefriedigende Einordnung, ***weil*** *inhaltlich nicht aussagekräftig.* (příloha str. 41, odst. 2)

Die SPD hat die Wahl gewonnen, ***weil*** *sie sich nicht auf einen ideologischen Richtungswahlkampf mit der CDU/CSU einließ.* (příloha str. 73, odst. 6)

Samostatnou skupinu tvoří zkrácené vedlejší věty pomocí vazby zu + infinitiv přítomný. Do češtiny tyto věty převádíme zpravidla jako rozvíjející větné členy, v některých případech je však vhodnější použít vedlejší větu.

Bei der Darstellung jedes historischen Stoffes ...müssen Epochen oder kürzere Perioden gebündelt werden, ***um den Stoff nicht als kontinuierlichen chronologischen Fluss zerrinnen zu lassen.*** (příloha str. 41, odst. 1) Při představování historické látky ...musí být události rozděleny do epoch či kratších fází, aby se materiál nerozplynul jako nepřetržitá chronologická řeka.

Allgemein ist aber ein Trend zur Mitte bei nahezu allen Parteien zu verzeichnen. (příloha str. 43, odst. 1) Všeobecně je ale možné zaznamenat trend do středu politického spektra téměř u všech politických stran.

Einige versuchten sogar, die Mitgliedsbeträge nachzuentrichten. (příloha str. 46, odst. 6) Někteří se dokonce pokusili doplatit členské příspěvky.

b) Vybočení z větného rámce

Pro syntax německé věty je charakteristický tzv. větný rámec. Jedná se o gramatický kontrukt, kdy se jeden větný člen (např. přísudek) skládá ze dvou částí, mezi něž jsou vloženy všechny zbylé členy věty. Větný rámec tak výrazným způsobem ovlivňuje postavení všech větných členů. Existují však případy, kdy může dojít k tzv. vybočení z větného rámce, tzn. že některé větné členy se ocitnou vně tohoto rámce, místo aby jím byly sevřeny. Tento jev je typický pro mluvenou řeč, vyskytuje se však i v písemných projevech. Ve zvoleném textu se vybočení z větného rámce objevilo spíše ve výjimečných případech, kdy zařazení slova za druhý člen větného rámce vedlo ke zvýšení srozumitelnosti věty. Většinou se jedná o jednotlivé větné členy, které jsou připojené spojkou *als* nebo *wie*:

Ihre Wählerschaft war immer viel pluraler und „vielschichtiger" zusammengesetzt ***als die aktive Mitgliedschaft***. (příloha str. 50, odst. 3)

Die Sonderentwicklung der Christlich Sozialen Union Deutschlands in Bayern war zunächst ähnlich von internen Konflikten mehrerer Linien und Strömungen bestimmt ***wie in den anderen Landesverbänden der Union***. (příloha str. 50, odst. 5)

Es gelang ihr beispielhaft, die verschiedenen Regionen Bayerns zu integrieren, ...und so eine Dominanz in Politik, Gesellschaft...zu erreichen ***wie sonst keine Landespartei der Bundesrepublik***. (příloha str. 51, odst. 1)

Sie setzte sich aber auch durch die Integration von vielen Nachachtundsechzigern aus der Studentenbewegung und aus der Bürgerinitiativbewegung einer Zerreißprobe zwischen Traditionalisten und neuen sozialen Bewegungen aus – ***insbesondere seit der Friedensbewegung Ende der siebziger Jahre***. (příloha str. 62, odst. 3)

c) Příčestí přítomné a minulé

V textu se velmi často objevují příčestí, a to jak přítomná, tak minulá. Nejčastěji se vyskytují v pozici rozvíjejícího větného členu (např. shodného přívlastku) a v tzv. přívlastkových vazbách, kdy mezi člen a podstatné jméno jsou vloženy další větné členy. Použití příčestích umožňuje blížeji specifikovat sdělovanou událost, čímž se zvyšuje informační hustota věty. Vazby s příčestími můžeme přeložit shodnými přívlastky nebo jako vedlejší větu přívlastkovou.

eine vereinigte Arbeiterpartei (příloha str. 47, odst. 1) sjednocená dělnická strana

in ***der*** *nach ihrer Position* ***suchenden Partei*** (příloha str. 49, odst. 2) v politické straně, jež hledala svou pozici

die bestehenden Besitzverhältnisse (příloha str. 49, odst. 3) stávající majetkové vztahy

zur *schließlich* ***unangefochtenen Führungsfigur*** (příloha str. 50, odst. 1) jako nikým nezpochybňovaná vedoucí osobnost

nur ***solche*** *im Bundestag* ***vertretene Parteien*** (příloha str. 51, odst. 5) jen politické strany se zastoupením ve Spolkovém sněmu

eine *in der Koalitionsvereinbarung* ***geplante Wahlrechtsänderung*** (příloha str. 60, odst. 4) v koaliční dohodě naplánovaná změna volebního práva

wachsende *innerparteiliche Spannungen* (příloha str. 62, odst. 5) zvyšující se vnitrostranické napětí

Obou příčestí se ve větách dále používá jako příslovečného určení způsobu, které se do češtiny překládá stejně.

weitgehend *absorbieren* (příloha str. 52, odst. 2) z větší části pohltit

zusammenfassend *charakterisieren* (příloha str. 53, odst. 4) souhrně charakterizovat

flächendeckend *organisieren* (příloha str. 56, odst. 3) plošně organizovat

zurückhaltend *aufnehmen* (příloha str. 60, odst. 2) přijímat s rezervou/zdrženlivě

zunehmend *kritisch betrachten* (příloha str. 62, odst. 5) nahlížet s rostoucí kritikou

d) Nominalizace

Informační hustota se zvyšuje také používáním podstatných jmen jako různých větných členů. Jejich hojnost je proto typická pro odborné texty.

So weit, dass nach der ***Landtagswahl*** *in* ***Niedersachsen*** *vom* ***Früjahr*** *1994 als* ***Einstieg*** *in die große* ***Play-off-Serie*** *des* ***Wahlmarathons*** *der* ***SPIEGEL*** *eine neue* ***Verdrossenheit*** *erfand, die* ***Verdrossenheit*** *an der* ***Parteienverdrossenheit.*** (příloha str. 70, odst. 4)

Zum ersten ***Mal*** *ist in der* ***Bundesrepublik*** *durch* ***Wahlen*** *ein kompletter* ***Machtwechsel,*** *ein* ***Auswechseln*** *der ganzen* ***Regierung*** *durch die* ***Oppositionsparteien*** *herbeigeführt worden.* (příloha str. 73, odst. 1)

V němčině jsou podstatná jména často součástí tzv. funkčních verbálních spojení, která jsou příznačná pro vyšší stylistickou úroveň, tedy se s nimi setkáme i v odborných textech.

Funkční verbální spojení je kombinace abstraktního podstatného jména jako hlavního nositele významu a tzv. funkčního slovesa, jehož nejdůležitější funkcí bývá vyjádřit začátek, průběh či konec děje, tedy fázovost. Tato spojení jsou v některých případech nahraditelná synonymním slovesem, někdy však odpovídající synonymum neexistuje ani v původním jazyce, ani v jazyce, do kterého je text překládán.

auf der Hand liegen (příloha str. 74, odst. 4) ležet jako na dlani
einen Beitrag leisten (příloha str. 53, odst. 4) přispět
Erfahrungen machen (příloha str. 74, odst. 3) prodělat zkušenost
Fuß fassen (příloha str. 74, odst. 2) zakotvit
in den Blick nehmen (příloha str. 41, odst. 3) brát v potaz
in den Mittelpunkt stellen (příloha str. 41, odst. 4) stavit do popředí
in die Vorhand geraten (příloha str. 51, odst. 2) dostat se do popředí
in einen Strudel geraten (příloha str. 76, odst. 4) dostat se do víru
ins Gewicht fallen (příloha str. 77, odst. 1) mít význam
ins Leere laufen (příloha str. 79, odst. 3) vyznít do prázdna
Kontakt aufnehmen (příloha str. 46, odst. 6) navázat kontakt
zur Disposition stehen (příloha str. 76, odst. 3) být k dispozici
zutage treten (příloha str. 76, odst. 4) vyjít najevo

e) Použití časů

Jelikož se jedná o popis vývoje německého stranického systému v době po skončení druhé světové války až do současnosti, resp. do roku 2002, jsou v textu použity téměř všechny časy, a to jak v rodě činném, tak trpném. Pokud se autor odvolává na minulost, volí častěji préteritum než perfektum, což je jedním ze znaků vyššího stylu. Jako stylistický prostředek pro popis minulosti je v textu použit i tzv. historický prézens. Časté je použití modálních sloves, nechybí ani konjuktivní slovesné tvary. V závěru celé kapitoly, kdy se autor snaží předpovědět budoucí vývoj německého stranického systému, je použit i budoucí čas.

- přítomný čas

*Deswegen **schlage** ich eine Alternative vor, die genau das **tut**, die nämlich die Dynamik der Parteien in den Mittelpunkt **stellt**.* (příloha str. 41, odst. 4)

*Nominell **dehnt sich** das überkommene westdeutsche Parteiensystem nach Ostdeutschland **aus**, wenn auch die innere Struktur der Parteien different **bleibt**.* (příloha str. 43, odst. 1) Zde se jedná o historický prézens.

Hier ***werden*** *die Parteien noch unter Aufsicht der Alliierten* ***neu- und wiedergegründet****, das Grundgesetz* ***verabschiedet****, 1949 der erste Bundestag* ***gewählt****...* (příloha str. 41, odst. 4) Ve větě je užit přítomný čas v trpném rodě.

- minulé časy

Němčina disponuje třemi různými časy, pomocí nichž lze vyjádřit děj, který se odehrál v minulosti. V textu se nejčastěji vyskytuje préteritum, které se používá jako vyprávěcí čas a je znakem vyššího stylu. Préteritum se taktéž upřednostňuje pro minulé tvary modálních sloves.

Préteritum

Die Alliierten ***gingen*** *bei der Zulassung von Parteien von sehr schablonenhaften Vorstellungen der deutschen Geschichte* ***aus****.* (příloha str. 43, odst. 3)

...so lange ihnen nicht Mitschuld am Nationalsozialismus ***nachgesagt werden konnte****.* (příloha str. 43, odst. 4) Věta je v trpném rodě a navíc se v ní vyskytuje préteritní tvar modálního slovesa.

So ***wurden*** *die Parteien...****gegründet*** *und* ***mussten****...miteinander* ***fusionieren****.* (příloha str. 46, odst. 2) V první části věty máme ukázku préterita v rodě trpném, v druhé části pak modálního slovesa v préteritu.

Perfektum

*Die deutschen Streitkräfte zu Lande, zu Wasser und in der Luft...****haben*** *bedingungslos* ***kapituliert****.* (příloha str. 43, odst. 2)

*...die unter den größten Opfern für die Ideen der Demokratie...****eingetreten ist****.* (příloha str. 47, odst. 3)

Plusquamperfektum

...die auch als Einzige 1933 gegen das Ermächtigungsgesetz ***gestimmt hatte****,...*(příloha str. 47, odst. 4)

...die nach 1933...in innere Emigration ***gegangen waren****,...* (příloha str. 46, odst. 6)

Zwar ***hatte*** *der Arbeitnehmerflügel der CDU...eine deutliche Stärkung* ***erfahren****, dieser* ***artikulierte sich*** *aber nicht bundesweit.* (příloha str. 75, odst. 5) Kombinace plusquamperfekta s préteritem slouží ke zdůraznění pořadí, ve kterém se události v minulosti odehrály. Plusquamperfektum pak vyjadřuje děj minulý, který se odehrál před jiným dějem minulým.

Dies ***war*** *nach den Verlusten bei Landtagswahlen...nicht* ***erwartet worden.*** (příloha str. 79, odst. 1) Plusquamperfektum v trpném rodě.

- budoucí čas

V němčině existuje – stejně jako u časů minulých – více budoucích časů. Jedná se o futur I a II. Protože je však výskyt futuru II méně obvyklý, soustředím se pouze na futur I.

...dass sich möglicherweise die bisherige Architektur des Parteiensystems ***ändern wird.*** (příloha str. 79, odst. 6)

Ob möglicherweise die „große Koalition" die Konsequenz ist, ***wird sich zeigen.*** (příloha str. 79, odst. 6)

Die PDS ***wird*** *im Deutschen Bundestag...* ***vetreten sein.*** (příloha str. 79, odst. 3) Budoucí čas v trpném rodě.

- konjunktiv

Konjuktiv použijeme, chceme-li vyjádřit domněnku, cizí mínění či podmínku. V odborných textech se konjunktivy nevyskytují příliš často, neboť většinou zprostředkovávají autorovo mínění či jeho domněnku, popř. názor nějaké další osoby.

Eine vereinigte Arbeiterpartei, die...Mehrheitsführerin ***werden würde, könnte*** *so als Erfüllungsgehilfin sowjetischer Politik in Westeuropa* ***missbraucht werden.*** (příloha str. 47, odst. 1)

Befürchtungen, die CDU ***könne****...in einen Strudel* ***geraten,*** *...*(příloha str. 76, odst. 3)

f) Přímá řeč

Přímá řeč se v textu vyskytuje poměrně často, což je typické pro odborné texty z oblasti politologie. Jedná se vždy o doslovnou citaci odborné literaturu, která slouží jako doklad pravdivosti autorova tvrzení. Přímá řeč oživuje celý text a přináší vždy nějaké doplňující informace. Ve zvoleném textu byly citované pasáže navíc vždy graficky odlišeny od zbylého textu, což čtenáři usnadňuje orientaci.

Die SPD setzte sich aber mit ihrem Bekenntnis zur Demokratie deutlich gegen die Kommunisten ab: „Es gibt keinen Sozialismus ohne Demokratie, ohne Freiheit des Erkennens und die Freiheit der Kritik. Es gibt...." (příloha str. 47, odst. 3)

Závěr

Úkolem této bakalářské práce bylo přeložit a analyzovat odborný politologický text, který jsem si sama zvolila a který dosud nebyl přeložen do češtiny. Pro překlad jsem si vybrala třetí kapitolu z knihy „Das Parteiensystem der Bundesrepublik Deutschland" (Stranický systém Spolkové republiky Německo), kterou napsal renomovaný politolog Ulrich von Alemann a v roce 2003 vydala Bundeszentrale für politische Bildung (Spolková centrála pro politické vzdělání).

V první části jsem se detailně zabývala teoretickou analýzou textově interních a externích faktorů, přičemž jsem se čerpala z publikace „Textanalyse und Übersetzen" od Christiane Nord. Jednotlivé prvky jsem přehledně popsala, přičemž jsem u každého faktoru uvedla konkrétní otázky, které mohou být nápomocné při analýze textu.

Další část práce tvoří samotný překlad německého textu, přičemž původní německá verze je zařazena v příloze. Překlad tvoří jádro celé bakalářské práce a spolu s originálním textem je výchozím materiálem pro analýzu.

Třetí část je věnována praktické analýze překládaného textu. Zde jsem se soustředila jak na syntaktickou, tak na lexikální stránku textu. Popsala jsem znaky, které jsou charakteristické pro odborný styl v oblasti politologie a u každého jsem uvedla několik konkrétních příkladů.

Z analýzy vyplývá, že text je napsán na vysoké odborné úrovni, a to jak po stránce obsahové, tak po stránce stylistické. Text se vyznačuje dlouhými větami s několikanásobnými bohatě rozvitými větnými členy a složitými souvětími, což je charakteristické pro odborné texty. Autor používá ve velké míře cizí slova, která většinou patří do specifické terminologie v daném oboru. Často se v textu také vyskytují příčestí přítomná i minulá, zkratky, složeniny, funkční verbální spojení a podstatná jména vůbec. Všechny tyto prvky zvyšují informační hustotu výpovědi, a proto se objevují v odborných textech. Nejinak tomu bylo i v mém textu.

Právě tato specifika přinášejí obtíže při překladu. Náročná je především translace složenin, neboť mnohé z nich nelze najít ve slovnících a doslovný překlad nemusí vždy dávat smysl. Největší komplikací však zůstává překlad zkrácených vět s infinitivní vazbou s „zu" a přívlastkových spojení. Pomocí těchto jevů dochází k maximálně možnému zhuštění informací do jedné věty či souvětí, avšak v češtině takto obsahově bohatá výpověď nemusí být srozumitelná. Při překladu pak většinou musíme použít vedlejších vět nebo dokonce rozložit výpověď do dvou samostatných vět, aby vzniklé souvětí nebylo

příliš komplikované, čemuž se němčina lehce vyhne právě pomocí zkrácených infinitivních konstrukcí.

Přeložit text do odborného českého jazyka by nebylo možné bez znalosti české odborné terminologie v oblasti politologie. Při práci mi byla přínosem i základní znalost problematiky politických stran a stranického systému v Německu. Přestože text není určen výhradně odborné veřejnosti, vyznačuje se vysokou stylistickou i obsahovou úrovní, jež byly v překladu zachovány.

Domnívám se, že se mi podařilo splnit hlavní úkol této práce – tedy předložit takový překlad odborného textu, který by mohl být představen veřejnosti, popřípadě vydán. Jsem ráda, že jsem měla možnost pracovat na translaci takto rozsáhlého textu, neboť pro mě byla tato činnost velmi přínosná a díky ní jsem získala mnohé zkušenosti v oblasti překládání.

Německé resumé/Zusammenfassung

Aufgabe dieser Diplomarbeit ist es, einen fachlich politologischen Text zu übersetzen und anschließend zu analysieren. Zuerst musste der für diese Aufgabe passende Text gefunden werden. Als ich in einem Seminar auf das Buch „Das Parteiensystem der Bundesrepublik Deutschland" von Ulrich von Alemann aufmerksam gemacht wurde, habe ich mich sofort für das dritte Kapitel „Ausdifferenzierung: Wie haben sich die Parteien der Bundesrepublik entwickelt?" entschieden. Dieses Buch wurde 2003 von der Bundeszentrale für politische Bildung herausgegeben und bisher wurde der ausgewählte Text nicht ins Tschechische übersetzt. Der Autor befasst sich mit der Entwicklung des deutschen Parteiensystems seit Ende des Zweiten Weltkriegs bis zu der seit der Wiedervereinigung andauernden zentripetalen Phase einschließlich der Bundestagswahlen 2002. Er konzentriert sich auf die einzelnen Epochen, die die Parteienentwicklung auf verschiedene Weise geprägt haben, und bietet auch ihre strukturellen Analysen an.

Im ersten Teil dieser Arbeit werden alle nötigen theoretischen Ansätze dargestellt. Es handelt sich um die textexternen und textinternen Faktoren. Diese dienen dann anhand konkreter Beispiele aus dem gegebenen Text als ein Instrument zur ausführlichen Analyse des Textes. Die eigentliche Übersetzung bildet den Hauptteil dieser Diplomarbeit. In den Anhang wurde der Ausgangstext eingefügt.

Zu den textexternen Faktoren gehören Senderpragmatik, Intention des Senders, Empfängerpragmatik, Medium, Ortspragmatik, Zeitpragmatik, Kommunikationsanlass und Textfunktion.

Zu den textinternen Faktoren ordnen wir Textthematik, Textinhalt, Präsupposition, Aufbau und Gliederung des Textes, nonverbale Textelemente, Lexik und Syntax.

Jeder Faktor wird ausführlich dargestellt und mit Leitfragen begleitet, die für eine Textanalyse hilfreich sein können. Es ist aber nicht immer möglich, alle oben genannten Faktoren in jedem beliebigen Text zu finden und zu analysieren. Deshalb habe ich mich vor allem auf die textinternen Faktoren, insbesondere auf die Syntax und Lexik konzentriert.

Meine Aufgabe bestand darin, eine eingehende Texterforschung durchzuführen, aus der sich anschließend die Merkmale des Fachstils bestimmen lassen. Aus der Analyse der textinternen Faktoren – vor allem der Lexik und Syntax – geht hervor, dass es sich um eine fachliche Fassung handelt, die einen sehr hohen Stil aufweist. Es werden häufig Fremdwörter und Fachtermini insbesondere lateinischer, bzw. griechischer Herkunft

benutzt. Außerdem finden sich im Text viele Komposita vor, was zu den charakteristischen Merkmalen eines Fachtexts gehört. Am meisten sind es Substantive, aber Adjektive oder Adverbien bilden keine Ausnahmen.

Die Syntax bezieht sich auf die Struktur des Satzes, dessen Aufbau sie beschreibt. In dem ausgewählten Text überwiegen lange einfache Sätze mit reichlich erweiterten Satzgliedern, die meistens mit den Konjunktionen „und" oder „denn" verbunden sind. Der Text ist auch reich an komplizierten Satzverbindungen. Im Text erscheinen verschiedene Arten von Nebensätzen - Attribut-, Subjekt-, Objekt- und Adverbialsätze.

In Fachtexten versucht man mit verschiedenen Mitteln, die Informationsdichte des Satzes zu erhöhen. Dazu dienen auch Infinitivkonstruktionen mit „zu", die eigentlich nur abgekürzte Nebensätze sind. Solche Konstruktionen werden ins Tschechische in Form von erweiterten Satzgliedern oder vollständigen Nebensätzen übersetzt.

Der deutsche Satzbau ist durch den sog. Satzrahmen charakterisiert. Der Satzrahmen ist eine Konstruktion, die aus zwei Teilen eines Satzglieds (z. B. des Prädikats) oder einer Wortkombination (z. B. der Negation) besteht und zwischen diesen Teilen andere Satzglieder einschließt. Diese Regel, die den Satzbau bestimmt, kann in bestimmten Fällen gebrochen werden. Die Ausklammerung des Satzrahmens bedeutet, dass einige Satzglieder außerhalb des Rahmens stehen können. Meistens handelt es sich in diesem konkreten Text um Satzglieder, die mit der Konjunktion „als" oder „wie" verbunden sind. Der Satzrahmen wird deshalb verletzt, weil der Satz durch die Ausklammerung bestimmter Satzglieder für den Leser verständlicher wird.

Die Informationsdichte des Satzes kann noch durch Einfügung eines Partizips gesteigert werden. Sowohl Partizip Präsens, als auch Partizip Präteritum stehen oft an Stelle eines Attributs oder eines attributiven Prädikats. Weiter erscheinen sie in Funktionsverbgefügen, d. h. dass einige erweiterte Satzglieder zwischen dem Artikel und dem Substantiv stehen können.

Fachtexte werden häufig substantiviert bzw. nominalisiert. Damit ist gemeint, dass in einem Satz viele Substantive auftreten. Dies hängt wieder mit der Informationsdichte des Satzes zusammen, die dadurch erhöht wird.

Das von mir übersetzte dritte Kapitel „Ausdifferenzierung: Wie haben sich die Parteien entwickelt?" befasst sich mit der Entwicklung des deutschen Parteiensystems seit Ende des Zweiten Weltkriegs, deshalb werden am meisten Tempora gebraucht, die die Vergangenheit zum Ausdruck bringen. Zumeist wird das Präteritum verwendet, in manchen Konstruktionen in Kombination mit Plusquamperfekt. Manche Tatsachen werden

im sog. historischen Präsens erzählt. Vermutungen, eigene Meinungen oder Wahrscheinlichkeiten werden mit Hilfe von Modalverben ausgedrückt, wobei diese oft im Konjunktiv vorkommen. Zum Schluss versucht der Autor, die zukünftige Entwicklung des deutschen Parteiensystems vorherzusagen. An dieser Stelle wird dann Futur I (werden + Infinitiv) gebraucht.

Ergebnisse der Textanalyse bestätigen, dass es sich um einen Fachtext hohen stilistischen Niveaus handelt. Diese Tatsache stützt sich auf alle erwähnten und beschriebenen Faktoren.

Es sind eben diese spezifischen Merkmale eines Fachtextes, die dem Übersetzer Schwierigkeiten bereiten können. Deshalb ist es für ihn von großer Bedeutung, sich mit der Problematik und besonders mit den Termini der Übersetzungsbranche bekannt zu machen. Denn er darf nicht vergessen, dass er einen Text liefern soll, der für das Zielpublikum verständlich ist.

Seznam použité literatury a ostatní zdroje

Duden: *Die deutsche Rechtschreibung*, Band 1, Mannheim, 2000.

Kumprecht, K.: *Velký německo-český slovník Unikum*, Nakladatel A. Neubert, Praha, 1940.

Nord, Ch.: *Textanalyse und Übersetzen*, Julius Groos Verlag, Heidelberg, 1995.

Ústav pro jazyk český AV ČR: *Akademický slovník cizích slov*, Academia Praha, 2001.

Lingea Lexikon 2000, ver. 3.0.

http://www.bpb.de

http://www.wikipedia.de

Příloha

Německý text **„Ausdifferenzierung: Wie haben sich die Parteien der Bundesrepublik entwickelt?“**, In: von Alemann, U.: *Das Parteiensystem der Bundesrepublik Deutschland*, Bundeszentrale für politische Bildung, Bonn, 2003, s. 41-79.

3 Ausdifferenzierung: Wie haben sich die Parteien der Bundesrepublik entwickelt?

Bei der Darstellung jedes historischen Stoffes – so auch der Entwicklung des deutschen Parteiensystems seit 1945 – müssen Epochen oder kürzere Perioden gebündelt werden, um den Stoff nicht als kontinuierlichen chronologischen Fluss zerrinnen zu lassen. Eine gute Periodisierung wählt nicht einfach äußere Ereignisse oder Daten, sondern entscheidet sich für Einschnitte, die mit sinnvollen theorieorientierten Fragestellungen zusammenhängen.

Wie soll man dann die Parteienentwicklung seit 1945 periodisieren? Es gibt hier mehrere Optionen. Die Folge der sechs Jahrzehnte seit 1945 wäre wohl sicher eine unbefriedigende Einordnung, weil inhaltlich nicht aussagekräftig. Auch die Abfolge der 14 Bundestagswahlen würde noch eine zu kleinschrittige Chronologie erbringen, obwohl durch den Wandel der Wahlergebnisse immerhin die Parteien und ihre Entwicklung direkt betroffen sind.

Periodisierungen nach Kanzlern und Koalitionen

Eine weitere Periodisierung benutzt die Kanzlerfolge. Das ergibt sieben Phasen: (1) Konrad Adenauer 1949-1963, (2) Ludwig Erhard 1963-1966, (3) Kurt Georg Kiesinger 1966-1969, (4) Willy Brandt 1969-1974, (5) Helmut Schmidt 1974-1982, (6) Helmut Kohl 1982-1998 und schließlich (7) Gerhard Schröder seit 1998 (vgl. Abb. 10). Aber Kanzler sind Regierungschefs und nicht unbedingt für die Parteienentwicklung prägend. Eine der häufigsten Einteilungen orientiert sich an den Regierungsbündnissen der Parteien, den Koalitionen. Auf die (1) Gründungsphase von 1945-1949 folgen (2) die CDU/CSU geführten Regierungen mit kleineren bürgerlichen Koalitionspartnern, meist der FDP, von 1949-1966; (3) dann das Zwischenspiel der Großen Koalitionen aus CDU/CSU und SPD 1966-1969; gefolgt von (4) der sozialliberalen Koalitionsregierung von SPD und FDP 1969-1982, anschließend (5) die erneute bürgerliche Koalition aus CDU/CSU und FDP von 1982-1998 und schließlich (6) die rot-grüne Koalition seit 1998. Aber auch diese Periodisierung nimmt nicht zentral das Parteiensystem, sondern die Parteienregierung in unserer Parteiendemokratie – zu diesen Begriffen später mehr – in den Blick.

Periodisierung nach Dynamik der Parteienentwicklung

Deswegen schlage ich eine Alternative vor, die genau das tut, die nämlich die Dynamik der Parteien in den Mittelpunkt stellt:

1) *Formierungsphase von 1945-1953:*

Hier werden die Parteien noch unter Aufsicht der Alliierten neu- und wiedergegründet, das Grundgesetz verabschiedet, 1949 der erste Bundestag gewählt und schließlich 1950 die bundesweite CDU gegründet. Auch die Sonderentwicklung der SBZ bzw. DDR kann hier angesprochen werden.

2) *Konzentrierungsphase von 1953-1976:*

Durch die fünfziger und sechziger Jahre bauen die vier Parteien CDU, CSU, SPD und FDP ihre Dominanz auf, beweisen ihre gegenseitige Koalitionsfähigkeit, die Adaptionsfähigkeit des politischen Systems zum Machtwechsel und beherrschen schließlich mit gemeinsam erstaunlichen 99,1% der Stimmen die Bundestagswahlen von 1972 und 1976, alle anderen Parteien müssen sich mit dem Rest von 0,9% begnügen.

Abb. 10: Regierungen und Koalitionen

September	1949	Adenauer	CDU/CSU, FDP, DP
Oktober	1953	Adenauer	CDU/CSU, FDP, DP, GB/BHE
Juli	1955	Adenauer	CDU/CSU, FDP, DP
Februar	1956	Adenauer	CDU/CSU, DP
März	1956	Adenauer	CDU/CSU, DP, DA (FVP)
März	1957	Adenauer	CDU/CSU, DP (FVP)
Oktober	1957	Adenauer	CDU/CSU, DP
November	1961	Adenauer	CDU/CSU, FDP
Oktober	1963	Erhard	CDU/CSU, FDP
Oktober	1965	Erhard	CDU/CSU, FDP
Oktober	1966	Erhard	CDU/CSU (Minderheitsregierung)
Dezember	1966	Kiesinger	CDU/CSU, SPD (Große Koalition)
Oktober	1969	Brandt	SPD, FDP
Dezember	1972	Brandt	SPD, FDP
Mai	1974	Schmidt	SPD, FDP
Dezember	1976	Schmidt	SPD, FDP
November	1980	Schmidt	SPD, FDP
September	1982	Schmidt	SPD (Minderheitsregierung)
Oktober	1982	Kohl	CDU/CSU, FDP
März	1983	Kohl	CDU/CSU, FDP
März	1987	Kohl	CDU/CSU, FDP
Oktober	1990	Kohl	CDU/CSU, FDP, (DSU; ohne Koalitionsvertrag)
Januar	1991	Kohl	CDU/CSU, FDP
Oktober	1994	Kohl	CDU/CSU, FDP
September	1998	Schröder	SPD, Bündnis 90/Die Grünen
September	2002	Schröder	SPD, Bündnis 90/Die Grünen

Berücksichtigt wurden: Regierungsbildung nach Bundestagswahlen, Veränderungen der Koalitionszusammensetzung und vorübergehende Minderheitsregierungen, Kanzlerwechsel.

3) *Transformationsphase von 1976-1990:*

Seit 1976 nimmt die Dominanz kontinuierlich ab: 1980 erst marginal, aber immerhin verdoppelt sich der Stimmenanteil für die restlichen Parteien auf 2%, 1983 schon auf 6%, da die Grünen den Bundestag erreichen. Seit 1990 ist auch die PDS vertreten und damit der Anteil der übrigen Parteien auf beachtliche 15,2% gestiegen. Die alte Dominanz besteht nicht mehr, die neue und zukünftige Gestalt des Parteiensystems ist noch offen.

4) *Zentripetale Phase 1990 bis 2002:*

Die neunziger Jahre sind durch die Integration der politischen Strukturen in den neuen Bundesländern geprägt. Nominell dehnt sich das überkommene westdeutsche Parteiensystem nach Ostdeutschland aus, wenn auch die innere Struktur der Parteien different bleibt. Als neuer Faktor ist die PDS hinzugetreten. Allgemein ist aber ein Trend zur Mitte bei nahezu allen Parteien zu verzeichnen.

Literaturhinweise

An Literatur zur Geschichte der deutschen Parteien nach 1945 kann zunächst auf die Gesamtdarstellungen zurückgegriffen werden, die oben bereits angesprochen wurden, d.h. Heino KAACK (1971) und die beiden Darstellungen von Robert HOFMANN (1993) und Peter LÖSCHE (1994). Sehr instruktiv sind auch die Einzelportraits im Parteien-Handbuch von Richard STÖSS (1983/84), das allerdings nur bis 1980 reicht, sowie die Überblicke und Einzeldarstellungen in MINTZEL/OBERREUTER (1992) bzw. zur Bundestagswahl von 1998 NIEDERMAYER (1999). Hier findet sich auch überall weiterführende Literatur zu den Einzelparteien, die deshalb hier nicht gesondert dokumentiert werden muss.

3.1 Formierungsphase 1945-1953

> „Die deutschen Streitkräfte zu Lande, zu Wasser und in der Luft sind vollständig geschlagen und haben bedingungslos kapituliert (...). Die Regierungen (der vier alliierten Mächte, d. Verf.) übernehmen hiermit die oberste Regierungsgewalt in Deutschland, einschließlich aller Befugnisse der deutschen Regierung, des Oberkommandos der Wehrmacht und der Regierungen, Verwaltungen oder Behörden der Länder, Städte und Gemeinden" (zitiert nach KAACK 1971, S. 155).

Die Stunde Null der deutschen Parteien

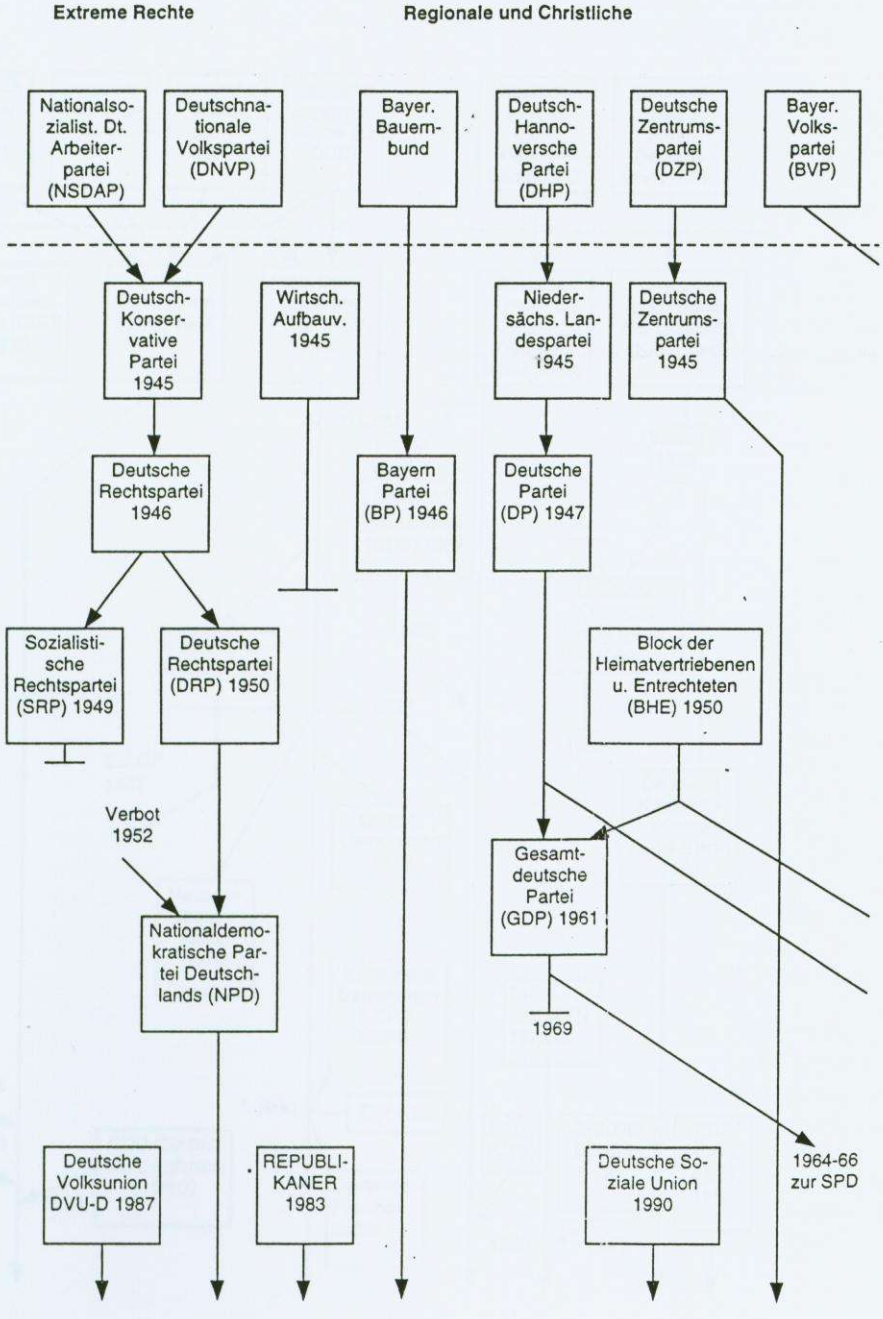
So lautete die Erklärung der alliierten Siegermächte vom 5. Juni 1945. Der Nationalsozialismus war besiegt, die Parteigliederungen und Nachfolgeorganisationen verboten, alle Regierungsgewalt lag bei den Siegermächten. War das die Stunde Null der deutschen Nachkriegsgeschichte? Es ist mittlerweile ein Gemeinplatz, dass es keine Stunde Null gab, sondern viel, allzu viel Kontinuität gewisser und nicht der besten deutschen, nämlich obrigkeitsstaatlichen, Traditionen. Aber in der Parteiengeschichte existierte wirklich eine Stunde Null zwischen Mai und Juni 1945: Denn es waren keine Parteien mehr da.

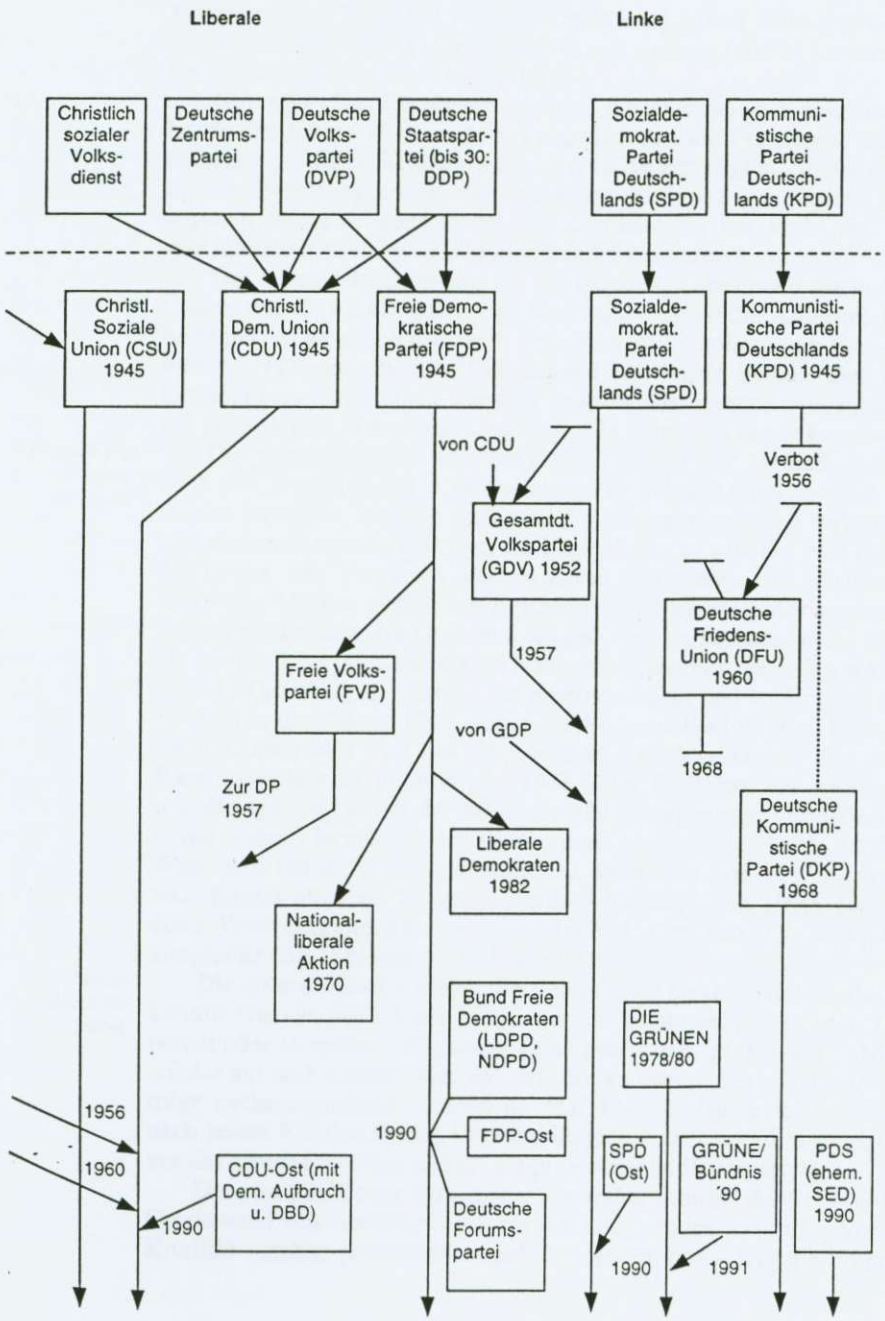
Die vier Besatzungszonen wurden von den Alliierten zunächst relativ autonom ohne nennenswerte Koordination untereinander kommandiert. Sie waren sich nur im Negativen einig, wie wir an dem oben zitierten Erlass vom 5. Juni gesehen haben. Aber schon wenig später preschten die sowjetischen Militärbehörden noch vor der Potsdamer Konferenz vor und genehmigten die Gründung von vier Parteien in ihrer Zone und in ihrem Sektor von Großberlin.

> „Die Alliierten gingen bei der Zulassung von Parteien von sehr schablonenhaften Vorstellungen der deutschen Geschichte aus" (KAACK 1971, S. 157).

Neuem misstrauten sie, altvertraute Parteien waren genehm, so lange ihnen nicht Mitschuld am Nationalsozialismus nachgesagt werden konnte. Innovationen, die in der deutschen Emigration und in politischen Zirkeln der ersten Nachkriegsmonate eine Rolle spielten, hatten deshalb zunächst keine Chance auf eine Lizensierung, so z.B. eine einheitliche Arbeiterpartei aus SPD und KPD, eine Sammlungspartei aller nicht-sozialistischen Kräfte des Bürgertums und auch eine „Partei der Arbeit" aus sozialdemokratischen und christlich-sozialen Gruppen.

Abb. 11: Die Genealogie der Parteien (aus: RUDZIO 1996, S. 130f.)

Liberale
Linke
Christlich sozialer Volksdienst
Deutsche Zentrumspartei
Deutsche Volkspartei (DVP)
Deutsche Staatspartei (bis 30: DDP)
Sozialdemokrat. Partei Deutschlands (SPD)
Kommunistische Partei Deutschlands (KPD)
Christl. Soziale Union (CSU) 1945
Christl. Dem. Union (CDU) 1945
Freie Demokratische Partei (FDP) 1945
Sozialdemokrat. Partei Deutschlands (SPD)
Kommunistische Partei Deutschlands (KPD) 1945
von CDU
Verbot 1956
Gesamtdt. Volkspartei (GDV) 1952
Deutsche Friedens-Union (DFU) 1960
1957
Freie Volkspartei (FVP)
von GDP
1968
Zur DP 1957
Deutsche Kommunistische Partei (DKP) 1968
Liberale Demokraten 1982
National-liberale Aktion 1970
Bund Freie Demokraten (LDPD, NDPD)
DIE GRÜNEN 1978/80
1956
1990
FDP-Ost
SPD (Ost)
GRÜNE/ Bündnis '90
PDS (ehem. SED) 1990
1960
CDU-Ost (mit Dem. Aufbruch u. DBD)
1990
Deutsche Forumspartei
1990
1991

Gründung von KPD, SPD, CDU und LPD in Berlin

Auf Weisung der sowjetischen Besatzungsmacht wurden deshalb zunächst vier Parteien gegründet: die Kommunisten und Sozialdemokraten in der alten Tradition, Liberale in Zusammenführung der beiden früheren Flügel und Christlich-Konservative als Verknüpfung der Konfessionen und sonstiger nicht belasteter Konservativer. Die KPD wurde als erste am 11. Juni 1945 gegründet, drei Tage später die SPD, am 25. Juni die CDU und Anfang Juli die liberal-demokratische Partei (LDP) – alle zunächst in Berlin.

Mit zeitlicher Verzögerung zogen die anderen drei Besatzungsmächte im Laufe des Jahres 1945 nach, am zögerlichsten die Franzosen, die am spätesten deutsche politische Kräfte zur Eigeninitiative ermutigten. So wurden die Parteien in den Besatzungszonen von einzelnen Aktivisten je separat gegründet und mussten teilweise kompliziert und konfliktreich bis Ende der vierziger Jahre/Anfang der fünfziger Jahre miteinander fusionieren.

Der Lizenzierungszwang für die Parteien – aber auch für andere Organisationen, wie Gewerkschaften und Verbände – durch die Alliierten blieb bis 1950 bestehen, so dass sich erst nach der ersten Aufbauphase von fünf Jahren ein autonomes Parteiensystem in Deutschland entwickeln konnte. Der Vorsprung der Gründungsgruppierungen war aber so groß, dass danach neugegründete Parteien nur geringe und in der Regel nur regionale Erfolge erzielen konnten.

Materielle Not wichtiger als Politik

Der politische Spielraum der ersten Parteien war vorläufig gering, nicht nur weil das Betätigungsfeld in Parlamenten und Regierungen sich erst langsam wieder formierte, sondern auch weil die Bewegungsfreiheit zwischen den Besatzungszonen eingeschränkt war. Im Übrigen war es sowieso eine Zeit der Not und des Chaos. Die Sorge um warmes Essen und ebensolche Wohnung, die Suche nach Angehörigen und Arbeit beschäftigte die meisten viel intensiver als politisches Engagement. Im Gegenteil, es gab eine verbreitete „ohne-mich-Haltung", die aus der Überpolitisierung im Nationalsozialismus erklärlich war.

Mit Gründung der Bizone aus amerikanischer und britischer Besatzungszone zu Beginn des Jahres 1947 wurde die Kommunikation erleichtert. Mit Bildung der Trizone („Wir sind die Eingeborenen von Trizonesien ..." – so ein Kölner Karnevalsschlager) im Frühjahr 1948 unter Einbezug der französischen Zone war die spätere Gestalt der Bundesrepublik vorgeprägt. Groß-Berlin blieb weiterhin unter Viermächteverwaltung; auch wenn diese durch die Spaltung von West- und Ostberlin und erst recht seit der Mauer von 1961 nur eine Schimäre war, formal blieb sie bis zum „2-plus-4-Vertrag" von 1990, der völkerrechtlichen Vorbedingung der deutschen Einheit, bestehen. Die sowjetische Besatzungszone (SBZ) bildete ab 1949 die DDR.

SPD erste gesamtdeutsche Partei

Die erste politische Partei, die sich in ganz Deutschland wieder organisieren konnte, war die SPD. Viele Mitglieder und Funktionäre, die nach 1933 untergetaucht oder in innere Emigration gegangen waren, gruben ihre Mitgliedsbücher wieder aus und nahmen Kontakt auf. Einige versuchten sogar, die Mitgliedsbeiträge nachzuentrichten. Bereits im Mai 1945 eröffnete Kurt Schumacher, der nach seiner KZ-Entlassung 1943 die illegale Arbeit koordiniert hatte, in Hannover das „Büro Dr. Schumacher" als provisorische Parteizentrale.

Der von Ost-Berlin dominierte „Zentralausschuss" der SPD bildete mit Otto Grothewohl seit Sommer 1945 ein konkurrierendes Zentrum. Vorherrschender Konflikt – neben persönlichem politischem Ehrgeiz – war die Frage einer „Ein-

heit der Arbeiterklasse" durch eine gemeinsame sozialistische Partei zusammen mit den Kommunisten. Diese Konzeption wurde nicht nur von der sowjetischen Besatzungsmacht und der von ihr gestützten „Gruppe Ulbricht" der KPD getragen, um die Minderheitsposition der Kommunisten zu verbessern. Auch viele SPD-Parteimitglieder sympathisierten mit einer solchen Lösung, um einen gemeinsamen Neuanfang gegenüber der Weimarer Parteienzersplitterung zu wagen. Schumacher, der die Kommunisten als „rotlackierte Nazis" scharf ablehnte, war strikt dagegen – aus ideologischen, aber auch aus außenpolitischen Gründen, da er zu Recht hinter den Kommunisten nur den verlängerten Arm der sowjetischen Besatzungsmacht vermutete. Eine vereinigte Arbeiterpartei, die, wie viele fest glaubten, die Mehrheitsführerin werden würde, könnte so als Erfüllungsgehilfin sowjetischer Politik in Westeuropa missbraucht werden. Bis zum Frühjahr 1946 setzte sich Schumacher mit seiner zwar sozialistischen, aber betont gesamtdeutschen Haltung in den Westzonen durch.

Erzwungene Fusion der SPD und KPD zur SED

In der SBZ konnten die skeptischen Kräfte in der SPD die Fusion mit der kleineren KPD zur *Sozialistischen Einheitspartei Deutschlands* (SED) im April 1946 nicht aufhalten. Gleichberechtigte Vorsitzende wurden zwar Otto Grotewohl (SPD) und Wilhelm Pieck (KPD). Aber schon kurze Zeit später wurden die ostdeutschen Sozialdemokraten majorisiert, dann aus allen Entscheidungspositionen gedrängt und schließlich offen unterdrückt. Die SED mutierte ab 1947 zur leninistischen Kaderpartei, für die das Prinzip des „demokratischen Sozialismus" verbindlich war: Einer einmal demokratisch gewählten Führung ist bedingungslos zu folgen, Fraktionierungen als eigenständige Parteiflügel sind verboten, damit ist eine kontinuierliche demokratische Willensbildung ausgeschlossen, und die Partei unterliegt dem diktatorischen Befehl der Führung im „Polit-Büro".

Programm der SPD

Kurt Schumacher wurde im Mai 1946 zum unangefochtenen Vorsitzenden der Westzonen-SPD gewählt und blieb es bis zu seinem frühen Tod 1952. Programmatisch knüpfte die Partei an Sozialismus-Vorstellungen aus der Weimarer Republik an. So wurde die Vergesellschaftung von privatem Großgrundbesitz und von Produktionsmitteln gefordert und eine Sozialisierung der Bodenschätze und Grundstoffindustrie propagiert. Die SPD setzte sich aber mit ihrem Bekenntnis zur Demokratie deutlich gegen die Kommunisten ab:

> „Es gibt keinen Sozialismus ohne Demokratie, ohne die Freiheit des Erkennens und die Freiheit der Kritik. Es gibt aber auch keinen Sozialismus ohne Menschlichkeit und ohne Achtung vor der menschlichen Persönlichkeit. Wie der Sozialismus ohne Demokratie nicht möglich ist, so ist umgekehrt die Demokratie im Kapitalismus in steter Gefahr. (...) Die deutsche Sozialdemokratie ist stolz darauf, daß sie die einzige Partei in Deutschland war, die unter den größten Opfern für die Ideen der Demokratie, des Friedens und der Freiheit eingetreten ist. Sie ist auch heute die Partei der Demokratie und des Sozialismus in Deutschland" (Forderungen und Ziele der SPD, beschlossen auf dem 1. Parteitag in Hannover 9.-11. Mai 1946; zitiert nach KAACK 1971, S. 165).

Organisatorisch wurde die SPD schnell zur mitgliederstärksten Partei in den Westzonen, schon Ende 1947 zählte sie 875.000 Mitglieder (vgl. LÖSCHE 1993, S. 127). Sie war stolz, als einzige unbelastete demokratische Partei, die auch als Einzige 1933 gegen das Ermächtigungsgesetz gestimmt hatte, dem Nationalsozialismus getrotzt zu haben, und erwartete eine endliche Verwirklichung ihrer

politischen Pläne aus der Weimarer Zeit. Und damit täuschte sie sich bitter, denn bei den ersten Wahlen zu Gemeinde-, Kreis- und Landtagen zwischen 1946 und 1947 blieb sie fast ausnahmslos hinter der CDU/CSU zurück.

CDU-Gründung als Innovation

Die Gründung der *Christlich Demokratischen Union Deutschlands* (CDU) ist eine der wenigen wirklichen und wirkmächtigen Innovationen in der deutschen Parteiengeschichte. Zwar wird die CDU in vielen „Stammbäumen" der konservativen und/oder christlichen Parteienfamilie zugeordnet, aber das ist nicht alles. Sie hat auch liberale und soziale Elemente und ist insofern eine erste echte „Volkspartei", obwohl sie den Namen nicht trägt wie einige ihrer mehr oder weniger nahen früheren Verwandten aus der Parteiengeschichte und ebenso die ersten Gründungsorganisationen in der Nachkriegszeit.

In den Gründungskreisen dominierte allerdings eindeutig zunächst die katholische Tradition aus der Zentrumslinie. Aber bereits in Weimar hatte es viele Kräfte gegeben, die aus dem „Zentrums-Turm" der katholischen Konfession und der klerikalen Bindung heraus wollten. Das katholische Element behielt bis in die sechziger Jahre die Oberhand, gerade auch unter dem Einfluss der rheinischen CDU mit Konrad Adenauer an der Spitze.

In den einzelnen Zonen, Ländern und Regionen waren die Gründungskreise zwischen Sommer 1945 und Frühjahr 1946 sehr unterschiedlich ausgerichtet:

- In Berlin gründeten ehemalige Zentrumspolitiker und Verfechter eines christlichen Sozialismus um den früheren Gewerkschafter Jakob Kaiser den ersten CDU-Verband.
- In Süddeutschland bildeten sich eine Badische Christlich-Soziale Volkspartei in Freiburg, eine Christlich-Demokratische Partei in Karlsruhe sowie eine Christliche Volkspartei in Süd-Württemberg-Hohenzollern.
- In Norddeutschland stützten sich die Gründer auf protestantische, konservative und liberale Kräfte im Bürgertum.
- Im Rheinland wurde als Vorläuferin schon am 17. Juni 1945 eine Christlich-Demokratische Volkspartei (CDVP) gegründet, wobei man zunächst an eine Sammlung christlicher und sozialistischer Kräfte dachte, schließlich die Kompromissformel „Sozialismus aus christlicher Verantwortung" fand (vgl. Kaack 1971, S. 172).

Heterogenität der Gründerkreise

Ein französischer zeitgenössischer Journalist kommentierte diese Heterogenität der Gründungskreise der CDU ironisch:

> „Diese Partei ist sozialistisch und radikal in Berlin, klerikal und konservativ in Köln, kapitalistisch und reaktionär in Hamburg und gegenrevolutionär und partikularistisch in München" (zitiert nach Schmidt 1983, S. 493).

Dieses scheinbare politische Durcheinander täuscht aber darüber hinweg, dass sich doch große Gemeinsamkeiten herausschälten, die alle Teilinitiativen zusammenhielten: Eine Sammlungsbewegung über den Konfessionen wurde angestrebt, die die alte Spaltung überwindet, alle Kräfte rechts von der Sozialdemokratie aus bürgerlichen, sozialen, liberalen und konservativen Milieus vereint. Dieses Motiv der neuen Gemeinschaft und Sammlungsbewegung war auch für den neuen Namen „Union" statt Partei mitverantwortlich. Es mögen aber auch einige traditionelle deutsche Parteienabneigungen nach den traumatischen Erfahrungen mit NSDAP und dem Weimarer Parteienversagen mitgespielt haben.

Programmatisch war die frühe CDU ähnlich gespalten wie in der Herkunft ihrer Gründungsgruppierungen. Das bekannteste Dokument der CDU-Gründungszeit ist das „Ahlener Programm" von Februar 1947. In Ahlen, einer Kleinstadt in Westfalen, wurde allerdings nur ein Teilprogramm vom „Zonenausschuss der CDU für die britische Zone" beschlossen. Schaut man in den Text, so spiegelt sich darin die ganze Widersprüchlichkeit und Unübersichtlichkeit der politischen Situation. Der Gewerkschaftsflügel mit den Sozialausschüssen konnte sich mit der Präambel und den Forderungen nach Vergesellschaftung zufrieden erklären. Der wachsende bürgerlich-konservative Teil der Partei sah sich mit der Garantie des Eigentums und privater Unternehmerinitiative befriedigt. Zum Auftakt des Textes ertönt eine schmetternde Fanfare, die bis heute am meisten zitiert wird:

Das „Ahlener Programm" der CDU

> „Das kapitalistische Wirtschaftssystem ist den staatlichen und sozialen Lebensinteressen des deutschen Volkes nicht gerecht geworden. Nach dem furchtbaren politischen, wirtschaftlichen und sozialen Zusammenbruch als Folge einer verbrecherischen Machtpolitik kann nur eine Neuordnung von Grund aus erfolgen. (...) Inhalt und Ziel dieser sozialen und wirtschaftlichen Neuordnung kann nicht mehr das kapitalistische Gewinn- und Machtstreben, sondern nur das Wohlergehen unseres Volkes sein. Durch eine gemeinwirtschaftliche Ordnung soll das deutsche Volk eine Wirtschafts- und Sozialverfassung erhalten, die dem Recht und der Würde des Menschen entspricht, dem geistigen und materiellen Aufbau unseres Volkes dient und den inneren und äußeren Frieden sichert" (zitiert nach VON ALEMANN 1986, S. 5).

Das Ahlener Programm bleibt allerdings immer dort im Unverbindlichen stekken, wo Vergesellschaftung und soziale Gestaltung konkret hätten beschrieben werden müssen. Insgesamt war es kein Durchbruch des „christlichen Sozialismus", sondern Zeugnis seiner Eindämmung. Es ist ein wichtiger Etappensieg Konrad Adenauers und seiner anti-sozialistischen Verbündeten gegen die sozialen Kräfte von Karl Arnold, dem Düsseldorfer Ministerpräsidenten der CDU, oder Jakob Kaiser, dem Berliner CDU-Vorsitzenden. Schließlich standen 1947 die ersten Landtagswahlen in Nordrhein-Westfalen an, für die ein Konsens in der nach ihrer Position suchenden Partei, wenn auch nur ein Formelkompromiss, gefunden werden musste.

Schon zwei Jahre später, mit den „Düsseldorfer Leitsätzen" von 1949, hatte sich Adenauers Weg endgültig durchgesetzt. Die Formel von der „sozialen Marktwirtschaft" siegte. Von einer „Neuordnung von Grund auf" war nun keine Rede mehr. Die Währungsreform hatte bereits die bestehenden Besitzverhältnisse stabilisiert. Ein marktwirtschaftliches System sollte mit Hilfe sozialpolitischer Korrekturen akzeptabel gemacht werden. Dies bedeutete den endgültigen Abschied von einer integrierten Sozial- und Wirtschaftspolitik.

Die „Düsseldorfer Leitsätze"

Organisatorisch entstand ab Februar 1947 die *Arbeitsgemeinschaft der CDU und CSU Deutschlands* auf einem „Reichstreffen" in Königstein. Konrad Adenauer, damals bereits über 70 Jahre alt, erfahrener Zentrumspolitiker aus der Weimarer Republik und erfolgreicher damaliger Oberbürgermeister von Köln, übernahm 1946 die Führung der CDU in der britischen Zone und wurde 1948 Vorsitzender des Parlamentarischen Rates, der eine Verfassung für die Westzonen ausarbeiten sollte. Trotz Konkurrenz von Seiten der sozialen und gesamtdeutsch gesinnten Gegenspieler wie Arnold oder Kaiser konnte sich Adenauer

Konrad Adenauer setzt Führung durch

mit viel Geschick und Autorität und auch listigem Ehrgeiz zur schließlich unangefochtenen Führungsfigur durchsetzen. Mit knapper Mehrheit wurde er 1949 zum ersten Kanzler einer bürgerlichen Koalitionsregierung aus CDU/CSU, FDP und Deutscher Partei (DP) gewählt.

CDU als Honoratiorenpartei und Kanzlerwahlverein

Zur ersten Bundestagswahl 1949 hatte sich nur ein zentraler Wahlausschuss konstituiert. Im Oktober 1950 kam es zur formellen Gründung der Bundespartei CDU auf dem ersten Parteitag in Goslar mit Adenauer als dem Vorsitzenden. Aber Adenauer blieb immer mehr Kanzler als Parteivorsitzender, angeblich soll er die eigene Parteizentrale nie betreten haben. Die CDU blieb deshalb organisationstypologisch eine Honoratiorenpartei und ein Kanzlerwahlverein mit zunächst nur knapp 200.000 Mitgliedern – ein Viertel verglichen mit der SPD.

In der aktiven Mitgliedschaft und unter den Funktionären dominierte weiterhin das katholische Element, wenn auch nicht mehr so eng milieugebunden wie früher. Der Einfluss der katholischen Amtskirche machte sich durchaus weiterhin bemerkbar, nicht zuletzt in Hirtenbriefen vor Wahlen durch die Bischöfe. In dieser Hinsicht brauchte die CDU noch lange, um als „moderne Volkspartei" (SCHÖNBOHM 1985) gelten zu können. Ihre Wählerschaft war immer viel pluraler und „vielschichtiger" zusammengesetzt als die aktive Mitgliedschaft.

> „Welch große Integrationsleistung von der CDU vollbracht wurde, zeigt der internationale Vergleich: in keinem anderen Land ist es gelungen, so verschiedenartige und vielfältige Segmente und Strömungen in einer Partei für einen längeren Zeitraum miteinander zu verbinden, auch nicht in Frankreich bei den Gaullisten oder in Großbritannien bei den Konservativen (trotz der dort weitaus günstigeren Bedingungen eines Mehrheitswahlrechts)" (LÖSCHE 1994, S. 113).

Sonderentwicklung der CSU

Die Sonderentwicklung der *Christlich Sozialen Union Deutschlands* (CSU) in Bayern war zunächst ähnlich von internen Konflikten mehrerer Linien und Strömungen bestimmt wie in den anderen Landesverbänden der Union. Aber die Vorgeschichte der separaten „Bayerischen Volkspartei" als Zentrumsverband in der Weimarer Republik ließ auch eine solche getrennte Entwicklung wieder möglich werden, wie es tatsächlich geschah.

Zunächst zeichnete sich dies aber nicht ab. Die Flügelkämpfe zwischen Kräften um den Oberfranken Josef Müller (genannt „Ochsensepp"), der eine interkonfessionelle Sammlungspartei aller Kreise gründen wollte, und den Traditionalisten um Alois Hundhammer, die eine separatistische, bayerisch-katholische Partei ohne Unionsmitgliedschaft etablieren wollten, waren erbittert. Komplizierter wurde die Situation, als 1948 die *Bayernpartei* (BP) auf Landesebene eine Lizenz der Militärregierung erhielt und damit separatistische Konkurrenz aufkam.

Gelöst wurde der Konflikt durch Kompromiss. Josef Müller wurde zwar entmachtet, aber dennoch eine interkonfessionelle Sammlungspartei gegründet, die der Union nicht als Landesverband beitrat, sondern eine eigenständige bayerische Partei blieb, auch um die *Bayernpartei* kleinzuhalten. Beide Unionsparteien verpflichteten sich allerdings, nicht gegeneinander in den anderen Bundesländern zu konkurrieren. Im Bundestag bildeten sie seit 1949 eine Fraktionsgemeinschaft – eine für manche Beobachter ideale, für andere manipulative Lösung, weil sie so einmal wie eine Partei auftreten können, z.B. bei der Wahl des Bundestagspräsidenten, andererseits sich dem Wähler mit unterschiedlichem politischen Profil als zwei Parteien präsentieren können.

Programmatisch blieb die CSU zwar immer betont konservativer und katholischer als die übrige CDU, aber organisatorisch modernisierte sie sich früher und entschiedener. Es gelang ihr beispielhaft, die verschiedenen Regionen Bayerns zu integrieren, Stadt und Land, Industrie, Mittelstand und Landwirtschaft gleichzeitig zu fördern und so eine Dominanz in Politik, Gesellschaft und Wirtschaft Bayerns zu erreichen wie sonst keine Landespartei der Bundesrepublik (vgl. zur CSU MINTZEL 1977 und 1978). Programm der CSU

Die Liberalen waren zum Ende der Weimarer Republik fast völlig aufgerieben und in kleinste Reste gespalten. Auch hier gab es nach dem Krieg Einigungsbestrebungen, um die alte Trennung von linksliberalem Fortschritt und Nationalliberalen, von altem bürgerlichen Mittelstand und großindustrieller Klientel sowie linkem Bürgertum zu überwinden. Aber auch hier bei den Liberalen war eine Einigung der in den Zonen entstandenen Gründungsinitiativen schwierig. Im Osten hatte sich eine *Liberaldemokratische Partei* (LDP) gebildet, im Westen waren in der *Freien Demokratischen Partei* (FDP) die nationalliberalen Kräfte in die Vorhand geraten. In den norddeutschen Hansestädten und in Baden und Württemberg (dort *Demokratische Volkspartei*, DVP, genannt), dominierten fortschrittlich-liberale Kräfte mit dem späteren ersten Bundespräsidenten Theodor Heuss an der Spitze. Liberale Initiativen

Der Versuch 1947 und 1948, eine gesamtdeutsche liberale Partei zu gründen, scheiterte schnell an der Vertiefung des Ost-West-Konfliktes. Ein Gründungstreffen der FDP in den Westzonen fand im Dezember 1948 in Heppenheim an der Bergstraße statt. Ein Grundsatzprogramm wurde erst viel später, nämlich 1957 formuliert. Die FDP blieb eine bürgerliche Honoratiorenpartei ohne große Mitgliederzahlen, die sich als betont antisozialistische Kraft profilierte. Im Rheinland entwickelte sie sich sogar zu einem Sammelbecken ehemaliger Nationalsozialisten, so dass 1953 die britische Besatzungsmacht eingriff und einige Funktionäre verhaftet wurden.

Trotz oder wegen dieser Orientierungen erhielt die FDP bei der ersten Bundestagswahl 1949 beachtliche fast 12% der Stimmen und konnte mit der CDU/CSU eine „Bürgerblock"-Koalition bilden. Sie blieb „ewiger" Juniorpartner der CDU/CSU in der Bundesregierung bis 1966 mit nur kleinen Unterbrechungen.

Kleinere Parteien konnten sich unter dem Lizenzierungszwang der Besatzungsmächte zunächst nur vereinzelt und häufig regional bilden. Einige haben wir bereits kennen gelernt. Das *Zentrum* (Z) etablierte sich trotz der CDU-Gründungen in einigen Landesteilen wieder neu, insbesondere in der britischen Zone, und war mit beachtlichen 10 Abgeordneten im ersten Bundestag vertreten. Nur solche im Bundestag vertretene Parteien seien hier erwähnt, weil es natürlich insgesamt ein Gründungsfieber von kleinen, teilweise skurrilen Gruppierungen gab – wie auch später vor jeder Bundestagswahl. Entstehung kleinerer Parteien

Auch die KPD kam mit 5,7% und immerhin 15 Abgeordneten in den ersten Bundestag, scheiterte aber mit 1,2% bereits bei der zweiten Bundestagswahl 1953 und wurde 1956 vom Bundesverfassungsgericht als verfassungswidrig verboten. An beiden bundesdeutschen Parteien, dem *Zentrum* und der KPD, war die Zeit vorbeigegangen. Dabei waren sie in den ersten Landtagen nicht nur vertreten, sondern sogar in den üblichen Allparteienregierungen der Nachkriegszeit KPD wurde 1956 verboten

mit an der Macht gewesen, wenn man damals überhaupt von Macht in deutschen Politikerhänden sprechen konnte.

Regionale rechte Parteien

Die übrigen im ersten Bundestag erfolgreichen Parteien waren regionaler Provenienz. Die *Deutsche Partei* (DP) wurde zunächst als *Niedersächsische Landespartei* (NLP) gegründet und geht auf Traditionen der *Deutsch-Hannoverschen Partei* (DHP) aus Weimarer Zeit und Kaiserreich zurück. Diese erstrebte ursprünglich die Wiederherstellung Hannovers als souveränes Königreich und die Wiedereinsetzung des Welfenhauses in seine souveränen Rechte. Die DP verdeckte zwar die monarchistischen Traditionen und blieb eine konservative, protestantische, antisozialistische und regionale Mittelstandspartei, die immerhin im ersten Bundestag mit 17 und im zweiten mit 15 Abgeordneten sowie in den jeweiligen Bundesregierungen vertreten war. Danach wurde sie von der CDU aufgesogen.

Abb. 12: Wahlergebnisse des 1. und 2. Bundestags (nach: MINTZEL/OBERREUTER 1992, S. 510)

Wahlbeteiligung	1. Bundestag (14.8.1949) 78,5%		2. Bundestag (6.9.1953) 86,0%	
	Stimmenanteil in%	Mandate	Stimmenanteil in%	Mandate
	100	402	100	487
CDU/CSU	31,0	139[1]	45,2	243[2]
SPD	29,2	131[1]	28,8	151
FDP/DVP	11,9	52	9,5	48
DP	4,0	17	3,3	15[1]
BP	4,2	17	1,7	–
KPD	5,7	15	2,2	–
BHE/GB	–	–	5,9	27
WAV	2,9	12	–	–
ZP	3,1	10	0,8	3[3]
DKP/DRP	1,8	5	–	–
DRP	–	–	1,1	–
GVP	–	–	1,2	–
SSW	0,3	1	0,2	–
Parteilose	4,8	3	–	–
Sonstige	1,1	–	0,3	–

1) Davon 1 Überhangmandat
2) Davon 2 Überhangmandate
3) Darunter ein Mitglied der CDU, das über die Landesliste der Deutschen Zentrumspartei gewählt worden ist

Die *Bayernpartei*, ebenfalls im ersten Bundestag mit 17 Abgeordneten vertreten, wurde als CSU-Konkurrenz bereits erwähnt; sie wurde später von der CSU verdrängt und weitgehend absorbiert. Schließlich waren im ersten Bundestag noch etwas seltsame Parteien vertreten, so die *Wirtschaftliche Aufbau-Vereinigung* (WAV), die von dem geltungssüchtigen Münchener Alfred Loritz (vgl. WOLLER 1983, S. 2458) gegründet worden war und erstaunliche 12 Mandate erreichte, aber dann schnell unterging. Die rechtsextreme *Deutsche Reichspartei* (DRP) hatte ihre Hochburg in Norddeutschland und erreichte 5 Mandate. Später spaltete sich die *Sozialistische Reichspartei* (SRP) ab, die 1952 als erste Partei überhaupt vom Bundesverfassungsgericht verboten wurde. In den nächsten Bundestag

konnte keine dieser Parteien vordringen. Schließlich gab es 1949 noch jeweils ein Mandat für den *Südschleswigschen Wählerbund* (SSW) und eine *Notgemeinschaft* sowie zwei Mandate für Unabhängige, so dass insgesamt elf Parteien in diesem ersten freigewählten deutschen Nachkriegsparlament saßen.

1949 – letzte Wahl von Weimar?

Manche haben deshalb diese Wahl als die „letzte von Weimar" (FALTER 1981) bezeichnet, was von der Struktur des zersplitterten Parteiensystems durchaus berechtigt war. Unberechtigt ist diese Etikettierung allerdings aus Sicht der ersten Parteienregierung der Bundesrepublik. Sie war als Bürgerblock aus CDU/CSU, FDP und DP stabil und so erfolgreich, dass sie aus der folgenden Wahl 1953 gestärkt hervorging, obwohl seit 1950 die Parteienlizenzierung fortgefallen war und ein wahrer Gründungsboom eingesetzt hatte. Etwa 30 neue Parteien waren kurzfristig entstanden, die mindestens bei einer Landtagswahl kandidierten. Aber keine konnte mit einer neuen weltanschaulichen Grundlage aufwarten, die nicht bereits abgedeckt gewesen wäre, mit Ausnahme der Rechtsextremen, die kurzfristige Landtagserfolge hatten, sich aber bundesweit nicht durchsetzen konnten.

Die einzige Neuerung bildete die Flüchtlingspartei *Block der Heimatvertriebenen und Entrechteten* (BHE), die beispielsweise in Schleswig-Holstein 1950 mit 23,5% der Stimmen einen grandiosen Anfangserfolg erzielen konnte und sogar die CDU überflügelte (vgl. KAACK 1971, S. 207). 1953 erhielt sie bundesweit noch 5,9% und wurde von Adenauer in die Bundesregierung aufgenommen, danach alsbald von der CDU aufgesogen.

Thesen zur Parteien-Formierung

Die Formierungsphase der Parteien in den Westzonen zwischen 1945 und 1953 ist also zusammenfassend von folgenden Momenten charakterisiert:

1. Trotz zahlreicher Wurzeln im Weimarer Parteiensystem war eine neue Parteienkonfiguration entstanden. Der allenthalben artikulierte Drang zu großen Lösungen und Konsens führte im Westen dazu, dass zwischen 1946 und 1947 in den Landtagswahlen 72,7% der Stimmen auf die beiden stärksten Parteien entfielen.
2. Es entstand zwar im Westen keine einheitliche „Partei der Arbeit", aber doch eine mit 35% der Stimmen stärkere SPD als in den Jahren von 1920 bis 1933.
3. Neu war die christlich-liberale-konservative-konfessionelle Sammlungspartei CDU, in Maßen auch die CSU, obwohl diese sich enger an der alten BVP orientierte. Die CDU hatte als überraschend stärkste Partei 37,7% der Gesamtstimmen in allen Ländern erhalten und damit einen großen Beitrag zur politischen Stabilisierung geleistet. Die Frage war damals nur, ob diese intern noch labile und zerstrittene Föderation zusammengehalten werden könnte.
4. Auch die Liberalen hatten sich zu einer Partei verbündet, die alte Spannungen allerdings weiterhin in sich trug. Dennoch konnte sie sich als dritte Kraft längerfristig etablieren.
5. Weitere kleine Parteien, KPD und Zentrum, rechtsextreme und regionale Parteien, konnten zwar bis 1949 Anfangserfolge erzielen, aber keine stabile Position ausbauen. Die linken Wähler wurden weitgehend von der SPD absorbiert, die regionalen und rechten von der CDU/CSU.
6. Bei der Bundestagswahl 1949 erlitten die beiden großen Parteien Stimmenverluste gegenüber den vorangegangenen Landtagswahlen von 6,7% (CDU)

und 5,8% (SPD) zugunsten der kleineren Parteien, so dass einige Beobachter erneut Weimarer Verhältnisse befürchteten.

7. Die Befürchtungen erwiesen sich als unbegründet. Bei der zweiten Bundestagswahl von 1953 erreichte die CDU/CSU mit 45,2% der Stimmen sogar die absolute Mehrheit von 244 der 478 Sitze im Bundestag – als erste Partei in der deutschen Geschichte überhaupt. Die CDU/CSU konnte ihren Bonus als „Staatsgründungspartei" voll ausspielen und damit den Regierungs- und Kanzlerbonus. Sie führte einen teilweise demagogischen Wahlkampf gegen die SPD und nutzte erstmals das neue amerikanische Instrument der Meinungsforschung. Kleinere regionale Parteien wurden auch mit einer verschärften 5-Prozent-Klausel, die nun von der Landesebene auf die gesamte Bundesebene ausgedehnt wurde, zurückgeworfen.

Summa summarum: Im Jahre 1953 war die Formierungsphase des deutschen Parteiensystems abgeschlossen. Die Positionen waren verteilt und die Rollen zwischen Regierung und Opposition stabilisiert.

Exkurs: Die Parteien der SBZ/DDR

Nach ganz kurzem Aufblühen von noch relativ unabhängigen ersten Parteibildungen zwischen 1945 und 1947 herrschte seitdem in der sowjetischen Besatzungszone (SBZ) und in der folgenden DDR von 1949 bis 1989 eine völlig „monozentrische Interessenpolitik" (FEHR 1989, S. 309). Im Zentrum der politisch-ökonomisch-gesellschaftlichen Interessenvermittlung stand die Spitze der Staatspartei SED. So dekretierte der Artikel 1 der DDR-Verfassung:

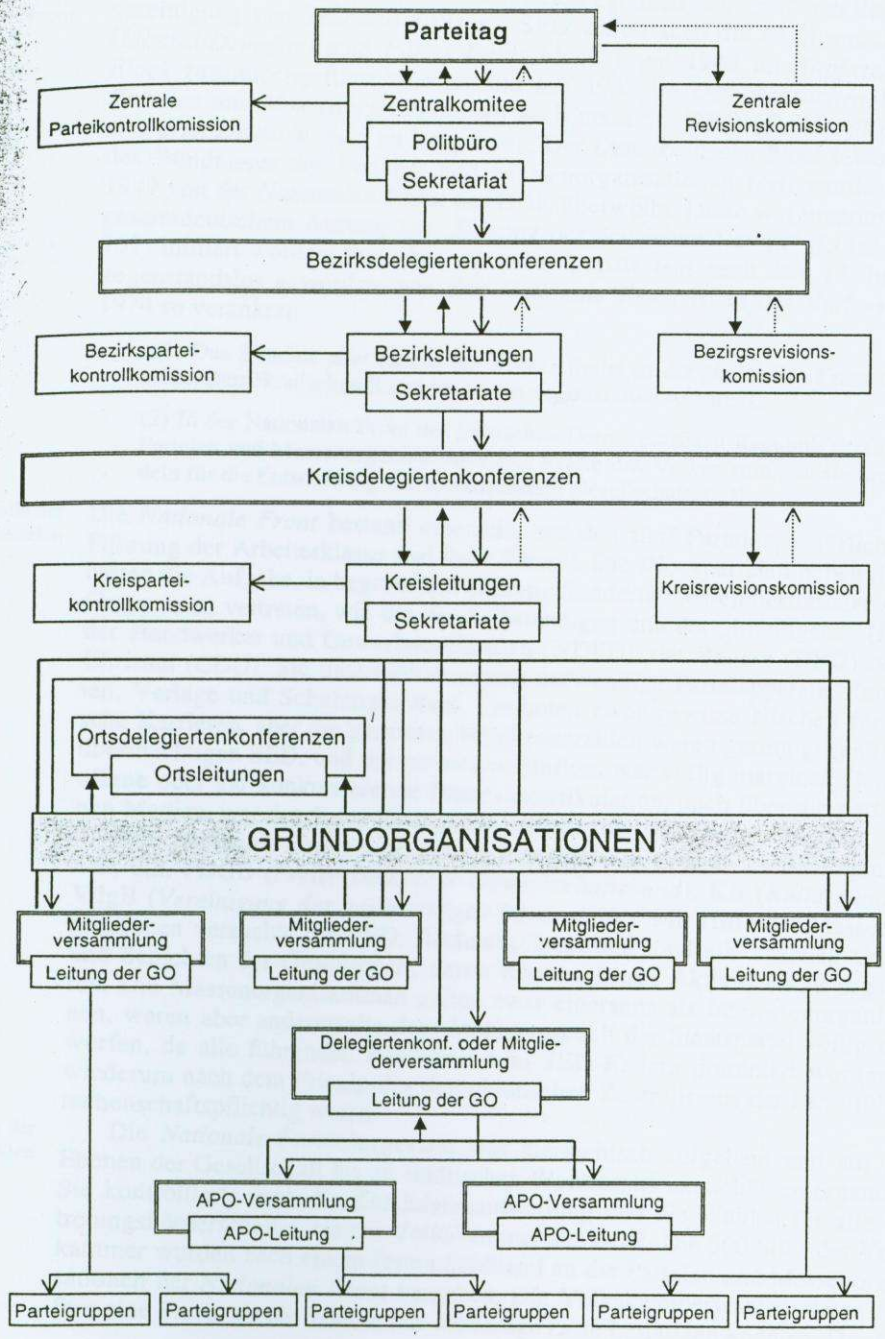
Primat der SED

> „Die DDR ist ein sozialistischer Staat der Arbeiter und Bauern. Sie ist die politische Organisation der Werktätigen in Stadt und Land unter Führung der Arbeiterklasse und ihrer marxistisch-leninistischen Partei".

Anders aber als in der Sowjetunion, in der die KPDSU als einzige Partei herrschte, existierte in der DDR, wie in den meisten übrigen osteuropäischen Staaten, ein kompliziertes System von weiteren (Block-)Parteien, Volksfronten und Massenorganisationen.

Ideologisch gerechtfertigt wurde dieser Verbund mit dem Begriff der „Bündnispolitik", da man sich noch im Stadium einer relativ stark differenzierten, wenn auch nicht mehr antagonistischen Klassen- und Schichtengesellschaft befinde. Die Bündnispolitik sollte die besonderen Interessen der mit der Arbeiterklasse verbündeten Schichten (Bauern, Handwerker, Gewerbetreibende, Intelligenz) berücksichtigen und die Bündnispartner durch schrittweises Heranführen an die sozialistischen Produktions- und Lebensverhältnisse in die sozialistische Gesellschaft integrieren (vgl. LUDZ 1979, S. 235).

Abb. 13: Organisationsaufbau der SED (entsprechend dem Statut von 1976)

Vom Antifaschistischen Block zur Nationalen Front

Ursprünglich war die Bündnispolitik in der unmittelbaren Nachkriegszeit als Zusammenwirken für die erste Aufbauphase begonnen worden. Nach der Zwangsvereinigung von SPD und KPD zur SED waren auch die CDU und die LDPD (*Liberal-Demokratische Partei Deutschlands*) seit 1945 im *Antifaschistischen Block* zusammengeführt worden, um seit 1948 im *Demokratischen Block der Parteien und Massenorganisationen* auch noch die DBD (*Demokratische Bauernpartei Deutschlands*) zu integrieren. Der *Demokratische Block* lebte als Kern des Bündnisses der Parteien und Massenorganisationen fort, wurde aber seit 1949 von der *Nationalen Front* der DDR überwölbt. Diese war ursprünglich mit gesamtdeutschem Auftrag zur „Rettung der deutschen Nation" (LUDZ 1979, S. 751) initiiert worden, was aber schon bald, spätestens nach dem 17. Juni 1953, gegenstandslos geworden war. Die *Nationale Front* ist in der Verfassung von 1974 so verankert:

> „(1) Das Bündnis aller Kräfte des Volkes findet in der Nationalen Front der Deutschen Demokratischen Republik seinen organisierten Ausdruck.
>
> (2) In der Nationalen Front der Deutschen Demokratischen Republik vereinigen die Parteien und Massenorganisationen alle Kräfte des Volkes zum gemeinsamen Handeln für die Entwicklung der sozialistischen Gesellschaft. (...)"

Die Rolle der Blockparteien

Die *Nationale Front* bestand einerseits aus den fünf Parteien, natürlich „unter Führung der Arbeiterklasse und ihrer Partei". Die Blockparteien neben der SED hatten die Aufgabe, in begrenztem Umfang Sonderinteressen bestimmter sozialer Gruppen zu vertreten, wie die der Selbständigen und der „Intelligenz" (LDPD), der Handwerker und Gewerbetreibenden (NDPD), der Bauern (DBD) oder der Christen (CDU). Sie unterhielten eigene aufwendige Parteiapparate, Zeitschriften, Verlage und Schulungsstätten. Sie boten zwar gewisse Nischen für politische Karrieren, aber die gesamten Mitgliederzahlen waren gering gegenüber der übermächtigen SED, und der politische Einfluss war völlig marginal. Denn eine offene oder gar konkurrierende Interessenartikulation, auch über die parteieigenen Medien, war durch das Herrschaftsmonopol der SED ausgeschlossen.

Die *Nationale Front* umfasste andererseits die großen Massenorganisationen, d.h. FDGB (*Freier Deutscher Gewerkschaftsbund*), KB (*Kulturbund*) und VdgB (*Vereinigung der gegenseitigen Bauernhilfe*). Mit Hilfe der Massenorganisationen versuchte die SED, flächendeckend und total alle sozialen Gruppen und Schichten der Gesellschaft, deren Interessen und Aktivitäten zu organisieren. Die Massenorganisationen galten zwar einerseits als Interessenorganisationen, waren aber andererseits dem Machtanspruch der Staatspartei völlig unterworfen, da alle führenden Positionen von SED-Kadern dominiert wurden, die wiederum nach dem Prinzip des demokratischen Zentralismus der Parteiführung rechenschaftspflichtig waren.

Die Farce der Volkskammerwahlen

Die *Nationale Front* insgesamt war hierarchisch aufgebaut und auf allen Ebenen der Gesellschaft bis zu städtischen Wohnbezirksausschüssen organisiert. Sie kontrollierte auch die Kandidatenaufstellung und die Wahlen für alle Vertretungskörperschaften bis zur Volkskammer der DDR. Die 500 Sitze der Volkskammer wurden nach einem festen Schlüssel an die Parteien und Massenorganisationen der *Nationalen Front* vergeben. Die Volkskammerwahlen waren insofern eine Farce, als die Wähler nur die fertige Liste bestätigen konnten. Das taten

sie unter dem Druck der Kampagne in meist offener Abstimmung und mit den berüchtigten 99%-Ergebnissen. Die SED hielt zwar nur 25,4% der Sitze direkt, da aber alle führenden Positionen in den Massenorganisationen von ihr besetzt waren, konnte sie leicht über die absolute Mehrheit verfügen. Auch dies war freilich recht bedeutungslos, denn nahezu alle Beschlüsse, die von der Partei- und Staatsführung der SED vorgefasst worden waren, wurden in der Volkskammer einstimmig bestätigt.

Kontroverse Debatten, Diskussionen oder Diskurs waren unbekannt. Die formalen Kräfteverhältnisse der Parteien und Massenorganisationen in der Volkskammer geben also nur die Wirklichkeit eines Scheinpluralismus wieder (vgl. VON ALEMANN 1994 a, S. 259f.).

Abb. 14: Festlegung der Fraktionsstärken für die Volkskammer 1963 (nach: HOFMANN 1993, S. 296)

Partei/Organisation	Prozentanteil	Sitze
SED	25,4	127
LDPD	10,4	52
CDU	10,4	52
NDPD	10,4	52
DBD	10,4	52
FDGB	13,6	68
FDJ	8,0	40
DFD	7,0	35
KB	4,4	22

Literaturhinweis

Weitere Literatur zum Parteiensystem der DDR findet sich bei HOFMANN 1993, S. 292ff. sowie LUDZ 1979, WEBER 1971 und 1982, GLAEßNER 1977.

3.2 *Konzentrierungsphase 1953-1976*

Die gesamte Zeitspanne zwischen 1953 und 1976 von 23 Jahren war nicht nur eine Phase der Konzentrierung der Wähler auf die drei Bundestagsparteien (CDU/CSU werden im Bundestag von mir als eine Partei verstanden), die in den letzten beiden Wahlen 1972 bis 1976 sogar erstaunliche 99,1% der Stimmen auf sich vereinigen konnten. Es war auch eine Ära der Normalisierung und Internalisierung der Demokratie in Deutschland, wie es sie vorher nie gegeben hatte. Denn alle drei Parteien bildeten in dieser Spanne jede mögliche Koalitionsregierung miteinander. Die wechselnden Regierungen blieben recht stabil – trotz gravierender Herausforderungen und Krisen: wirtschaftliche Rezessionen 1966/67 und nach der weltweiten Ölkrise 1973; Krisen der internationalen Politik, die auf Deutschland zurückwirkten, wie der Mauerbau 1961; interne Konflikte, wie um die Wiederbewaffnung und Westbindung an die NATO 1955/56, um die Notstandsgesetze 1966/68 und über die Ostpolitik 1969 bis 1972; gesellschaftliche Umbrüche wie die Auswirkungen der Studentenbewegung 1967/68 mit ihrer Forderung nach Politisierung und Demokratisierung aller Lebensbereiche, die zu der durchaus bürgerlichen Bürgerinitiativbewegung Anfang der siebziger Jahre führte. Alle diese Konflikte, Krisen und oft erbittert geführten Kämpfe gingen andererseits einher mit einem Wirtschaftswunder, Wahlwunder und Parteien-

wunder des „Modell Deutschland", wie es SPD-Wahlkämpfe 1974 stolz plakatierten und wie es von der Wissenschaft und vom Ausland mit einer Mischung aus Bewunderung, Skepsis und etwas Neid betrachtet wurde (vgl. SIMONIS u.a. 1996).

Wirtschaftswunder

Als Wirtschaftswunder wird die langanhaltende Wachstumsphase zwischen dem Beginn der fünfziger Jahre bis in die Mitte der sechziger Jahre bezeichnet, die sicherlich zum größten Teil vom Wiederaufbauboom verursacht war, aber von der CDU geschickt allein den Folgen der „sozialen Marktwirtschaft", die der Wirtschaftsminister und spätere Kanzler (1963-1966) Ludwig Erhard verkörperte, gutgeschrieben wurde. Als Kanzler ist er allerdings dann an der Bewältigung der ersten kleineren Rezession von 1966 gescheitert. Der Boom ermöglichte eine Sozialpolitik, die einen Wohlfahrtsstaat aufbauen half, der im Rentenniveau, in der Krankheitsvorsorge, Arbeitslosigkeitsabsicherung oder Sozialfürsorge in Europa und der Welt nur von wenigen Staaten übertroffen werden konnte.

Wahlwunder

Als das „deutsche Wahlwunder" (BAER/FAUL 1953) wurde von Politologen schon früh die Konzentration der großen Parteien und die Absorption der kleineren Randparteien apostrophiert – und dies trotz des von vielen als desintegrierend, zersplitternd oder gar als anarchisch geschmähten Verhältniswahlrechts (vgl. HERMENS 1968; dagegen VON ALEMANN 1973). Die von zahllosen Kommentatoren immer wieder ängstlich beschworene Formel „Bonn ist nicht Weimar" (zuerst ALLEMANN 1956) hatte sich bewahrheitet, auch wenn sie zuweilen wie lautes Pfeifen im Wald klang.

Parteienwunder

Als „deutsches Parteienwunder" (VON ALEMANN 1982) kann man in der Tat die Integrationskraft der Parteien bezeichnen, denen es gelang, die Millionen Flüchtlinge und Vertriebene einzugliedern, die durch den ökonomischen Strukturwandel freigesetzten Hunderttausende aus schrumpfenden Branchen wie Landwirtschaft und Grundstoffindustrie wieder in Arbeit zu bringen, die ehemaligen Kommunisten, Nationalsozialisten und Regionalisten zu integrieren und später die protestierende Jugend der außerparlamentarischen Opposition wieder zu engagieren – sie alle erhielten eine mehr oder weniger dauerhafte politische Heimat in den drei Bonner Parteien.

Allerdings gab es auch eine Reihe von Problemen aus Überanpassung und unbewältigter Vergangenheit. Im „CDU-Staat" (SCHÄFER/NEDELMANN 1972) der fünfziger und frühen sechziger Jahre wurden auch massive restaurative Tendenzen beklagt, die autoritäre Machtstrukturen in Politik und Wirtschaft, Gesellschaft und Kultur betrafen. Ehemalige aktive Nationalsozialisten bekleideten hohe Ämter in Wirtschaft, Politik und auch an den Universitäten; die Kultur wurde bedrängt; Intellektuelle und Schriftsteller von Kanzler Ludwig Erhard als „Pinscher" geschmäht und die kritische Presse beeinträchtigt. Kanzler Adenauer sah in der Spiegel-Affäre 1962 einen „Abgrund von Landesverrat", was unhaltbar war, der Herausgeber Rudolf Augstein wurde inhaftiert, Verteidigungsminister Strauß belog das Parlament und musste zurücktreten, die fünf FDP-Minister verließen das Kabinett (vgl. SEIFERT 1966): Es war eine erste ernste Regierungskrise entstanden und ein nachhaltiges Erlebnis kritischer funktionierender Opposition verwirklicht. Es blieb ein Schlüsselereignis, weil sich beides kreuzte: autoritäres Handeln der Regierungspartei und ihrer publizistischen Kräfte einerseits und waches Reagieren einer kritischen Öffentlichkeit andererseits, die einen Minister zum Rücktritt zwang und

die FDP an die Seite der Opposition trieb. Es waren aufschlussreiche zwei Gesichter der politischen Kultur in Deutschland (vgl. zur politischen Kultur insbesondere GREIFFENHAGEN/GREIFFENHAGEN 1979 bzw. 1993).

Absolute Mehrheit der CDU/CSU

Alle Parteien wandelten sich in der Zeitspanne zwischen 1953 und 1976 gründlich. Die CDU/CSU gewann nach der absoluten Mehrheit der Sitze 1953 sogar mit 50,2% die absolute Stimmenmehrheit 1957. Diese Mehrheit war und blieb einzigartig in der deutschen Parteiengeschichte und gelang mit der eigentlich belanglosen Wahlparole „Keine Experimente", aber gleichzeitig mit einer demagogischen Diffamierung der SPD. Konrad Adenauer, der geniale Vereinfacher, formulierte: „Die Wahl wird entscheiden, ob die Bundesrepublik christlich bleibt oder kommunistisch wird" (zitiert nach KAACK 1971, S. 238). Diese Doppelstrategie bei Wahlen ist im Grunde eine CDU-Konstante bis in die neunziger Jahre, bis zur „Rote-Socken-Kampagne" geblieben, wobei jede Wahl zur Entscheidungswahl hochstilisiert wird. Dennoch konnte die CDU/CSU nicht verhindern, dass auch die SPD von Wahl zu Wahl langsam, aber stetig wuchs, auch wenn sie noch keine Regierungsalternative bilden konnte, da die FDP zu keiner Koalition mit ihr bereit war.

Abb. 15: Wahlergebnisse des 3. und 4. Bundestags (nach: MINTZEL/OBERREUTER 1992, S. 511)

Wahlbeteiligung	3. Bundestag (15.9.1957) 87,8%		4. Bundestag (17.9.1961) 87,7%	
	Stimmenanteil in% 100	Mandate 497	Stimmenanteil in% 100	Mandate 499
CDU/CSU	50,2	270[1]	45,3	242[2]
SPD	31,8	169	36,2	190
FDP	7,7	41	12,8	67
DP	3,4	17	–	–
BHE/GB	4,6	–	2,8[3]	–
DRP	1,0	–	0,8	–
SSW	0,1	–	0,1	–
DFU	–	–	1,9	–
Sonstige	1,4	–	0,2	–

1) Davon 3 Überhangmandate
2) Davon 5 Überhangmandate
3) BHE/GB zusammen mit DP

Umfall der FDP

Immerhin war 1961 die Situation schon deutlich gewandelt. Adenauer hatte den Zenit seiner Macht überschritten; die FDP hatte sich sogar ausbedungen, eine neue Koalition mit der CDU/CSU nur mit einem jüngeren Kanzler einzugehen. Sie war in den Koalitionsverhandlungen zwar „umgefallen", aber hatte doch ausgehandelt, dass Adenauer wenigstens bis Mitte der Legislaturperiode einem Nachfolger Platz machen müsse. Immerhin brachte dies der FDP 1961 12,8% der Stimmen ein.

Godesberger Programm der SPD

Die CDU/CSU hatte dagegen zum ersten Mal bei Bundestagswahlen empfindliche Verluste von fast 5% hinnehmen müssen – ein Schock für die erfolgverwöhnte Partei. Die SPD hatte mit 4,4% Stimmenzuwachs weiter deutlich aufgeholt – ein Lohn für ihren Wandel von 1959 mit dem neuen „Godesberger Pro-

gramm", das alte marxistische Zöpfe abschnitt und der Partei ein modernes, für Angestellte und Freiberufler weit offenes Image als linke Volkspartei verpasste.

Das Jahrzehnt der sechziger Jahre sollte einschneidende Wandlungen des Parteiensystems mit sich bringen, die auch vom internationalen Wandel bedingt waren. Die Kuba-Krise von 1961 und der Berliner Mauerbau desselben Jahres waren Höhepunkt und gleichzeitig Wendepunkt des Kalten Krieges. Allmählich sollte der Ost-West-Konflikt der Entspannungspolitik weichen, was von der CDU/CSU nur sehr zurückhaltend aufgenommen wurde. Alte Fronten schmolzen dahin. 1961 gab es angesichts von FDP-Störrigkeit vorsichtige Kontakte zwischen CDU und SPD zwecks einer möglichen großen Koalition, die aber zunächst versandeten.

Große Koalition 1966

Ludwig Erhard, der Adenauer nachfolgte, war dafür nicht zu haben, da er 1965 auch mit einem deutlichen Stimmengewinn einen beachtlichen Wahlsieg von 47,6% erringen konnte. Es half ihm nichts: Schon ein Jahr später, als er in der ersten aus heutiger Sicht harmlosen Wirtschaftskrise keinen ausgeglichenen Haushalt ohne Steuererhöhungen vorlegen konnte, traten die FDP-Minister zurück.

Die CDU/CSU einigte sich mit der SPD auf eine „Große Koalition" mit Kurt Georg Kiesinger als Kanzler und Willy Brandt als Vizekanzler und Außenminister. Ereignisreiche drei Jahre begannen. Die Koalition adaptierte über die SPD neue Instrumente der Wirtschaftspolitik, die keynesianische Globalsteuerung des Wirtschaftsministers Karl Schiller und die Konzertierte Aktion, eine Gesprächsrunde aus Vertretern von Staat, Kapital und Arbeit, die in der Politikwissenschaft später zur Theorie des tripartistischen neuen „Korporatismus" führte (vgl. VON ALEMANN 1981 a, SCHMITTER/LEHMBRUCH 1979, CZADA 1994).

Notstandsgesetze wurden gegen den erbitterten Widerstand der kritischen Öffentlichkeit und der Studentenbewegung beschlossen. Eine in der Koalitionsvereinbarung geplante Wahlrechtsänderung zugunsten des Mehrheitswahlrechts, die die Zweiparteienherrschaft zementiert und die FDP aus dem Bundestag katapultiert hätte, kam jedoch nicht zustande. Die Bildungspolitik wurde forciert, gerade auch von der oppositionellen FDP („Bildung ist Bürgerrecht"), die sich in der Opposition zunehmend nach links entwickelte und zur Wahl 1969 propagierte: „Wir schneiden die alten Zöpfe ab".

Ein Machtwechsel bahnte sich schon an, als die FDP mit der SPD im März 1969 in der Bundesversammlung Gustav Heinemann (SPD) zum Bundespräsidenten wählte.

Abb. 16: Wahlergebnisse des 5. und 6. Bundestags (nach: MINTZEL/OBERREUTER 1992, S. 511)

	5. Bundestag (19.9.1965)		6. Bundestag (28.9.1969)	
Wahlbeteiligung	86,8%		86,7%	
	Stimmenanteil in%	Mandate	Stimmenanteil in%	Mandate
	100	496	100	496
CDU/CSU	47,6	245	46,1	242
SPD	39,3	202	42,7	224
FDP	9,5	49	5,8	30
NPD	2,0	–	4,3	–
DFU	1,3	–	–	–
Sonstige	0,3	–	1,1	–

Das Ergebnis der Bundestagswahl vom Herbst 1969 war denkbar knapp. Es war eine Entscheidungswahl, die es verdient, kurz etwas ausführlicher skizziert zu werden. Im Wahlkampf hatte die CDU/CSU propagiert: „Auf den Kanzler kommt es an", in Rückgriff auf den bewährten früheren Kanzlerbonus. Sie konnte aber damit nicht reüssieren und verlor 1,5%-Punkte. Die SPD konterte mit: „Wir haben die richtigen Männer", und meinte neben Willy Brandt besonders den populären Wirtschaftsminister Karl Schiller, mit dem sie versprach: „Wir schaffen das moderne Deutschland". Sie erzielte mit 42,7% das bis dahin beste Ergebnis ihrer Geschichte, wurde aber nicht stärkste Partei im Parlament. Die FDP erfand als Markenzeichen die „Pünktchen" (F.D.P.) und ließ erst in letzter Stunde durchblicken, dass sie gewillt war, mit der SPD eine Koalition zu bilden. Sie erlitt allerdings herbe Verluste und kam nur knapp mit 5,8% in den Bundestag.

Die Entscheidungswahl 1969

Die rechtsradikale NPD (*Nationaldemokratische Partei Deutschlands*), die in zahlreiche Landtage eingezogen war, scheiterte nur höchst knapp mit 4,3% an der Fünf-Prozent-Klausel. Die deutsche Geschichte wäre wohl anders verlaufen, wenn die NPD den Einzug in das Parlament geschafft hätte.

Noch in der Wahlnacht vereinbarten Willy Brandt für die SPD als Kanzlerkandidat und Walter Scheel (FDP) als zukünftiger Außenminister die „kleine Koalition", um allen anderen Koalitionsbildungen, die möglich waren und in ihren eigenen Parteien durchaus propagiert wurden, zuvorzukommen. Damit war der erste Regierungswechsel nach Bundestagswahlen vollzogen.

Abb. 17: Wahlergebnisse des 7. und 8. Bundestags (nach: MINTZEL/OBERREUTER 1992, S. 512)

	7. Bundestag (19.11.1972)		8. Bundestag (3.10.1976)	
Wahlbeteiligung	91,1%		90,7%	
	Stimmenanteil in%	Mandate	Stimmenanteil in%	Mandate
	100	496	100	496
CDU/CSU	44,9	225	48,6	243
SPD	45,8	230	42,6	214
FDP	8,4	41	7,9	39
NPD	0,6	–	0,3	–
DKP	0,3	–	0,3	–
Sonstige	0,1	–	0,3	–

In den kommenden siebziger Jahren wandelte sich das Parteiensystem erheblich:

Wandel des Parteiensystems

- Die Konzentration des Parteiensystems erreichte in den Wahlen 1972 und 1976 den Höhepunkt von 99,1% für die drei im Bundestag vertretenen Parteien; da die rechtsradikalen und sonstigen Parteien endgültig aus dem Feld geschlagen schienen.
- Die beiden großen Parteien – CDU/CSU und SPD – erreichten eine ähnliche Stärke und glichen sich immer mehr als Massenmitgliederparteien in der Struktur und auch in der Programmatik (rechte Mitte gegenüber linker Mitte) als „Volksparteien" aneinander an.
- Die FDP etablierte sich als bewegliches „Zünglein an der Waage" in der Mitte des Zweieinhalb-Parteiensystems, holte auch programmatisch mit linksliberaler Programmatik („Freiburger Thesen" von 1971) auf und ver-

suchte, sich als eine Art „Mini-Volkspartei" in der Mitte zwischen den beiden Großen festzusetzen, indem sie gleichzeitig in den Ländern unterschiedliche Koalitionen einging.

Modernisierung der Volksparteien

Die größten Veränderungen gingen in der Union vonstatten. Insbesondere die CDU schüttelte in der Opposition, die sie anfangs nicht als ihre Rolle akzeptieren wollte, endgültig die Hülsen einer Honoratiorenpartei und eines Kanzlerwahlvereins ab. Sie wurde eine „moderne Volkspartei" (SCHÖNBOHM 1985) mit Massenmitgliederschaft, professionellen Funktionären und einem ausgebauten Parteiapparat sowie modernen Organisationsstrukturen. Die CSU war ihr auf diesem Wege um einige Jahre voraus (vgl. MINTZEL 1978).

Auch die SPD modernisierte sich weiter, insbesondere seit Helmut Schmidt 1974 von Willy Brandt die Kanzlerschaft übernommen hatte, der aber trotz seiner Resignation als Kanzler nach der Guillaume-Affäre einflussreicher Parteivorsitzender blieb. Die SPD zog Akademiker und Angestellte an sich und verlor endgültig das Odium der reinen Arbeiterpartei. Sie setzte sich aber auch durch die Integration von vielen Nachachtundsechzigern aus der Studentenbewegung und aus der Bürgerinitiativbewegung einer Zerreißprobe zwischen Traditionalisten und neuen sozialen Bewegungen aus – insbesondere seit der Friedensbewegung Ende der siebziger Jahre.

3.3 Transformationsphase 1976-1990

Obwohl bei der Bundestagswahl 1976 die etablierten Parteien noch einmal bemerkenswerte 99,1% der gültigen Stimmen einheimsen konnten, zeichnete sich doch bald nach der Wahl unter dem Bundeskanzler Helmut Schmidt eine immer deutlichere neue Konstellation ab. Die CDU/CSU hatte sich in der Opposition gefangen und mit Helmut Kohl als Kanzlerkandidat beachtliche 48,6% der Stimmen erreicht und war damit bis auf fünf Sitze an die Regierungsmehrheit herangekommen. Einen Rückschlag für die Union bedeutete die Kandidatur des CSU-Vorsitzenden Franz Josef Strauß 1980, die mit seiner Parole „Freiheit statt Sozialismus" so polarisierte und die FDP an die Seite der SPD zurückzwang, dass die CDU/CSU gegenüber 1976 deutliche 4,1% der Stimmen verlor und auf 44,5% zurückfiel.

FDP-Gesundung

Lachender Dritter war die FDP, die mit 10,6% ein hervorragendes Ergebnis erzielen konnte und den Machtwechsel von 1969 damit endgültig verkraftet hatte, der sie einen beträchtlichen Teil ihrer Mitglieder, Funktionäre und Abgeordneten gekostet hatte. Mittlerweile machte sie sich wieder auf zur Mitte, weg von der Sozialdemokratie, hin zu einer wirtschaftsliberalen Position des Neoliberalismus, der in diesen Jahren mit Ronald Reagan in den USA und Margret Thatcher in Großbritannien seine Erfolge feierte.

Die SPD erlebte wachsende innerparteiliche Spannungen, weil der ökonomische Wachstumskurs (im Hinblick auf die Kernenergie) und der außenpolitische Stabilitätskurs (mit Hilfe des Nato-Doppelbeschlusses für eine Raketennachrüstung) Helmut Schmidts von der neuen SPD-Mitgliedschaft aus Angestellten, Beamten, Schülern und Studenten zunehmend kritisch betrachtet wurde.

Verschärft wurde die Situation durch die Neugründung einer ökologischen Partei *Die Grünen*, die 1979 bei der Europawahl einen überraschenden Achtungserfolg von 3,2% der Stimmen erreichen konnte. Durch die Polarisierung bei der Bundestagswahl von 1980 zwischen Franz Josef Strauß und Helmut Schmidt erreichten *Die Grünen* keine Bundestagsmandate, und die sozialliberale Koalition konnte weiterregieren – allerdings mehr schlecht als recht. Gründung der Grünen

Abb. 18: Wahlergebnisse des 9. und 10. Bundestags (nach: MINTZEL/OBERREUTER 1992, S. 512)

Wahlbeteiligung	9. Bundestag (5.10.1980) 88,6%		10. Bundestag (6.3.1983) 89,1%	
	Stimmenanteil in%	Mandate	Stimmenanteil in%	Mandate
	100	497	100	498
CDU/CSU	44,5	226	48,8	244
SPD	42,9	218[1]	38,2	193[2]
FDP	10,6	53	7,0	34
Grüne	1,5	–	5,6	27
NPD	0,2	–	0,3	–
DKP	0,2	–	0,2	–
Sonstige	0,1	–	0,1	–

1) Davon 1 Überhangmandat
2) Davon 2 Überhangmandate

Die Differenzen in der SPD zwischen Gegnern der Kernenergie und des Nato-Doppelbeschlusses einerseits und Helmut Schmidt andererseits, der beides befürwortete, nahmen heftigere Formen an, und auch die Differenzen zum Koalitionspartner FDP um die Wirtschaftspolitik kumulierten, bis im Herbst 1982 die FDP-Minister zurücktraten und Helmut Kohl mit den FDP-Abgeordneten ein konstruktives Misstrauensvotum gegen den immer noch populären Kanzler Helmut Schmidt wagte, das gelang. Bei der vorgezogenen Bundestagswahl im März 1983 wurden er und seine CDU/CSU-FDP-Koalition bestätigt, obwohl in der FDP viele Abgeordnete und Spitzenfunktionäre diese „Wende" nicht nachvollziehen wollten. Mehrere linksliberale Bundestagsabgeordnete und sogar der Bundesgeschäftsführer Günter Verheugen wechselten von der FDP zur SPD über, weil sie dort ihren natürlichen Bündnispartner sahen. Aber trotz dieser erneuten Zerreißprobe von 1982/83 für die kleine dritte Kraft, nachdem sie den letzten Wechsel von 1969 nur knapp überstanden hatte, blieb sie im Bundestag und schaffte es, sich erneut zu konsolidieren. Wende von 1982

Die Grünen zogen mit 5,6% der Zweitstimmen erstmals in den Bundestag ein und veränderten mit ihren basisdemokratischen Ansprüchen viele Positionen und Rituale des eingeschliffenen Parlamentarismus. Gründung und Erfolg der *Grünen* zeigen, dass das deutsche Zweieinhalbparteiensystem, das seit 20 Jahren bestand, keinesfalls ein ehernes Gesetz bildete. Die im Bundestag vertretenen Parteien behandelten allerdings zunächst die neue Gruppierung als illegitimen Eindringling, dem gleiche parlamentarische Rechte in Ausschüssen und anderen Gremien des Parlamentes zu verwehren versucht wurden.

Die Grünen taten selbst dazu ein Übriges, um sich von den herkömmlichen Politikformen abzusetzen, indem sie Neue Politikformen der Grünen

- ein imperatives Mandat propagierten, was bedeutet, dass die einzelnen Mandatsträger an die Entscheidungen der Parteibasis und die Bundestagsfraktion an die Aufträge der übrigen Partei, Parteivorstand und Parteitag, gebunden werden;
- das Rotationsprinzip praktizierten, das bedeutet, dass die gewählten Abgeordneten nach einer ganzen oder sogar nach einer halben Legislaturperiode ihr Amt mit einem Nachrücker auf der Liste tauschen müssen;
- die Inkompatibilität, d.h. strikte Trennung von Parteiämtern und öffentlichem Mandat, avisierten;
- die 50%-Frauenquote in allen Spitzenämtern realisierten;
- die Öffentlichkeit aller Parteigremien ausprobierten.

Sie verstanden sich zunächst als eine Antiparteien-Partei, was sich allerdings auf die Dauer nicht durchhalten ließ. Die meisten der eben genannten neuen Prinzipien wurden, bis auf die Frauenquote, mehr oder weniger sang- und klanglos, einige allerdings aber auch nach harten innerparteilichen Kämpfen, andere nach Vorwürfen der Verfassungswidrigkeit, aufgegeben.

Rekrutierung der Grünen

Die Gründungsgeneration der *Grünen* rekrutierte sich aus diversen Ecken der bundesrepublikanischen Gesellschaft. Insbesondere waren das drei Gruppierungen:

- Reste der Außerparlamentarischen Opposition (APO) aus der Großen-Koalitions-Zeit und der Studentenbewegung, von denen ein Teil auf dem Umweg über die so genannten „K-Gruppen" (das waren aus der Studentenbewegung hervorgegangene kommunistische Parteineugründungen, z.B. KBW, KPD/ML usw.) zu den Grünen stieß;
- Unterstützer der Bürgerinitiativbewegung der siebziger Jahre, insbesondere der Anti-Atom-Kraft-Bewegung (Anti-AKW), aber auch aus den Bildungs-, Kultur-, Frauen-, Friedens- und Alternativökonomie-Bewegungen;
- enttäuschte Parteiwechsler aus Sozialdemokraten, Frei- und Christdemokraten, die Politikstile und Politikinhalte (insbesondere im Umweltschutz) nicht mehr mittragen wollten.

Strömungslehre: Fundis und Realos

Alle diese Gründerströmungen organisatorisch und programmatisch unter einen Hut zu bringen, erwies sich als ungemein schwierig – bis heute. Für einige Jahre beherrschte eine „Strömungslehre" aus manchmal bis zu einem halben Dutzend, im Wesentlichen aber zwei Hauptströmungen die Debatte inner- und außerhalb der Partei. Die Fundamentalisten („Fundis") begriffen sich als antikapitalistische und radikalökologische Systemopposition, die Koalitionen ablehnten; der realpolitisch-reformorientierte Flügel („Realos") plädierte für Umgestaltung von Gesellschaft und Politik durch Mitgestaltung, in erster Linie durch Koalition mit der SPD („rot-grün").

Programm: ökologisch, sozial, basisdemokratisch und gewaltfrei

Auch das Programm der Grünen konnte aufgrund dieser Grundsatzstreitigkeiten über Weg und Ziel der Partei nicht stromlinienförmig ausfallen. Der Grundkonsens aller Flügel wurde 1980 im sogenannten „Saarbrücker Programm" mit den vier Adjektiven „ökologisch, sozial, basisdemokratisch und gewaltfrei" formuliert. Vor allen Dingen der Punkt der Gewaltfreiheit führt Ende der 90er Jahre zu Diskussionen, denn in Bosnien, Kosovo, Mazedonien und zu-

letzt auch in Afghanistan leistet die deutsche Bundeswehr Auslandseinsätze mit der parlamentarischen Unterstützung der *Grünen*. Und dies, obwohl bis zur Bundesdelegiertenkonferenz 2002 jegliche grüne Politik auf der Basis des Grundsatzprogramms von 1980 geschehen ist. Demnach gilt für die Ökopartei die Gewaltfreiheit uneingeschränkt und ohne Ausnahme. Diese Diskrepanz zwischen Grundsatzlehre und Realpolitik beendeten die Delegierten im Frühjahr 2002 in Berlin, indem sie das neue „Grundsatzprogramm 2020" verabschiedeten. Demnach ist Gewaltfreiheit immer noch ein Grundprinzip der *Grünen*, während es vor 22 Jahren noch als einer der vier Grundsätze bezeichnet worden ist.

Literaturhinweise

Es gibt über die junge und kleine Partei Die Grünen überproportional viel Literatur, da wohl viele Sozialwissenschaftler von dieser Innovation fasziniert waren. Am umfassendsten hat Joachim RASCHKE (1993a und 1993b) 2001 über Die Grünen informiert und sie analysiert. Daneben gibt es Publikationen von zeitweisen Protagonisten (z.B. KLEINERT 1992) oder von eher kritischen Beobachtern (z.B. VEEN/HOFFMANN 1992).

Das deutsche Parteiensystem wurde zwischen 1976 und 1990 aber nicht nur durch *Die Grünen* nachhaltig gewandelt, sondern auch durch das erneute Auftreten rechtsextremer Parteien beeinflusst. Bereits zu Beginn der fünfziger Jahre hatte es mit der *Sozialistischen Reichspartei* (SRP, 1952 verboten) und Mitte der sechziger Jahre mit der *Nationaldemokratischen Partei Deutschlands* (NPD) zwei Wellen rechtsradikaler Wahlerfolge gegeben, die aber nie bis in den Bundestag reichten.

Abb. 19: Wahlergebnisse des 11. und 12. Bundestags (nach: MINTZEL/OBERREUTER 1992, S. 513)

Wahlbeteiligung	11. Bundestag (25.1.1987) 84,3%		12. Bundestag (2.12.1990) 77,8%	
	Stimmenanteil in%	Mandate	Stimmenanteil in%	Mandate
	100	497	100	662
CDU/CSU	44,3	223[1)]	43,8	319
SPD	37,0	186	33,5	239
FDP	9,1	46	11,0	79
PDS	–	–	2,4	17
Bündnis 90/Grüne	–	–	1,2	8
Grüne	8,3	42	3,9	–
NPD	0,6	–	–	–
REP	–	–	2,1	–
Sonstige	0,8	–	2,1	–

1) Davon 1 Überhangmandat

Dritte rechte Welle: Die Republikaner

Die dritte Welle rechtsradikaler Wahlerfolge schwappte ab Mitte der achtziger Jahre in die Landtage vieler Bundesländer. Die Partei *Die Republikaner* war im November 1983 in München von zwei ehemaligen CSU-Bundestagsabgeordneten, Handlos und Voigt, gegründet worden und von dem früheren Redakteur des Bayerischen Rundfunks Franz Schönhuber (der wegen seines Buches über seine Waffen-SS-Zeit seine Fernsehauftritte beenden musste) lange als Vorsitzender geprägt worden.

Rasche Aufmerksamkeit im In- und Ausland erregte der Erfolg von 3% beim ersten Auftreten zu den bayerischen Landtagswahlen im Herbst 1986. In den kommenden zwei Jahren stagnierten sie, um dann ab 1989 bei Wahlen zum Berliner Abgeordnetenhaus mit 7,5%, bei der Europawahl mit 7,1% und schließlich bei der Baden-Württembergischen Landtagswahl von 1992 sogar mit 10,9% zu überraschen.

Republikaner: verfassungsfeindlich?

Die Republikaner versuchten, sich programmatisch aus der rechtsextremen verfassungsfeindlichen Ecke abzusetzen und für die gutbürgerliche bzw. kleinbürgerliche Wählerschaft zu öffnen, was ihnen auch partiell mit Wechselwählern aus dem CDU/CSU- und dem SPD-Potential gelang. Dennoch meint der Verfassungsschutzbericht von 1995, dass Anhaltspunkte für rechtsextreme Bestrebungen der *Republikaner* nach wie vor vorliegen. Aktuell kommt der Bericht aber zu dem Schluss,

> „daß die Partei nach dem Wahldesaster 1994 und den seither andauernden parteiinternen Querelen um den richtigen Kurs weitgehend mit sich beschäftigt ist und sich zum Teil paralysiert hat" (VERFASSUNGSSCHUTZBERICHT 1995, S. 140).

STÖSS resümiert die individuellen und gesellschaftlichen Ursachen der Entstehung von rechtsextremen Parteien folgendermaßen:

> „Hinsichtlich der Ursachen des Rechtsextremismus ist zwischen individuellen und gesamtgesellschaftlichen Faktoren zu unterscheiden. Im Zentrum der individuellen Faktoren stehen der ‚autoritäre Charakter' und andere sozialisationsbedingte Fehlentwicklungen, die die Entstehung von antidemokratischen Einstellungen begünstigen. Hinzu kommen Unzufriedenheit mit der persönlichen Lebenssituation und Entfremdung gegenüber den bestehenden wirtschaftlichen, sozialen und politischen Verhältnissen. In dieser Situation werden vielfach Ersatzwelten (Personen, Gruppen, Symbole) gesucht, die Macht, Stärke, Sicherheit und Geborgenheit verheißen und Identifikation und Orientierung ermöglichen.
>
> Zu den gesamtgesellschaftlichen Ursachen des Rechtsextremismus zählen zunächst Krisenerscheinungen im ökonomischen (z.B. Arbeitslosigkeit, Armut, strukturelle Benachteiligung einzelner Wirtschaftssektoren oder sozialer Schichten), sozialen (z.B. unbefriedigende Wohn- und Lebensbedingungen, Infrastrukturen, Freizeitangebote oder Nachbarschaftsbeziehungen) und politischen Bereich (z.B. geringe Akzeptanz der demokratischen Institutionen, mangelnde Integrationskapazität bzw. Bindungsverluste vermittelnder Organisationen). Weiterhin wird die Ausbreitung des Rechtsextremismus durch antidemokratische Elemente in der politischen Kultur begünstigt: Verdrängung und Verharmlosung des Nationalsozialismus, mangelndes demokratisches Bewußtsein und Diskreditierung des Antifaschismus" (STÖSS 1989, S. 257f.).

Literaturhinweise

Zu den Republikanern existiert recht zahlreiche Literatur. Zuverlässig informiert Hans-Gerd JASCHKE (1994 und 1998). Pointiert arbeitet Claus LEGGEWIE (1990) den gesellschaftlichen Kontext heraus. Richard STÖSS' Buch „Die Extreme Rechte in der Bundesrepublik" (1989) gehört zu den besten Gesamtanalysen der rechten Parteien. Speziell zur NPD siehe Lutz NIETHAMMER (1969) sowie KÜHNL u.a. (1969), zum Wählerpotential der Rechten FALTER (1994), zum Stand der Forschung FALTER u.a. (1996) und STARZACHER/SCHACHT (1995).

Wende von 1989

In die Phase der Transformation des deutschen Parteiensystems fielen dann die Wende von 1989 und die deutsche Vereinigung. Vor dem Hintergrund der zunehmenden Polarisierung und Fragmentierung des Parteiensystems wuchs die

Sorge, dieser Trend könnte durch den Vereinigungsprozess weiter verstärkt werden. Solche Befürchtungen und Ängste vor „Weimarer Verhältnissen" sollten sich allerdings nicht bewahrheiten. Festzustellen ist stattdessen in den neunziger Jahren ein allgemeiner Trend zur Mitte.

Von Bürgerbewegungen zu Parteien

Während der Wende von 1989 beherrschten zunächst Bürgerbewegungen die politische Szene: *Initiative Frieden und Menschenrechte*, *Neues Forum*, *Demokratischer Aufbruch*, *Demokratie Jetzt* und viele andere, die bis zur ersten und letzten freien Volkskammerwahl im März 1990 teilweise fusionierten. Übrig blieb von diesen Bewegungen bis heute eigentlich nur das *Bündnis 90*, das sich zur Bundestagswahl Ende 1990 mit den Ost-*Grünen* zusammenschloss. Nach langen Querelen fanden sich die beiden zur neuen Partei *Bündnis ,90/Die Grünen* bundesweit zusammen.

Abb. 20: Ergebnisse der Wahlen zur Volkskammer 1990 (nach: MINTZEL/OBERREUTER 1992, S. 514)

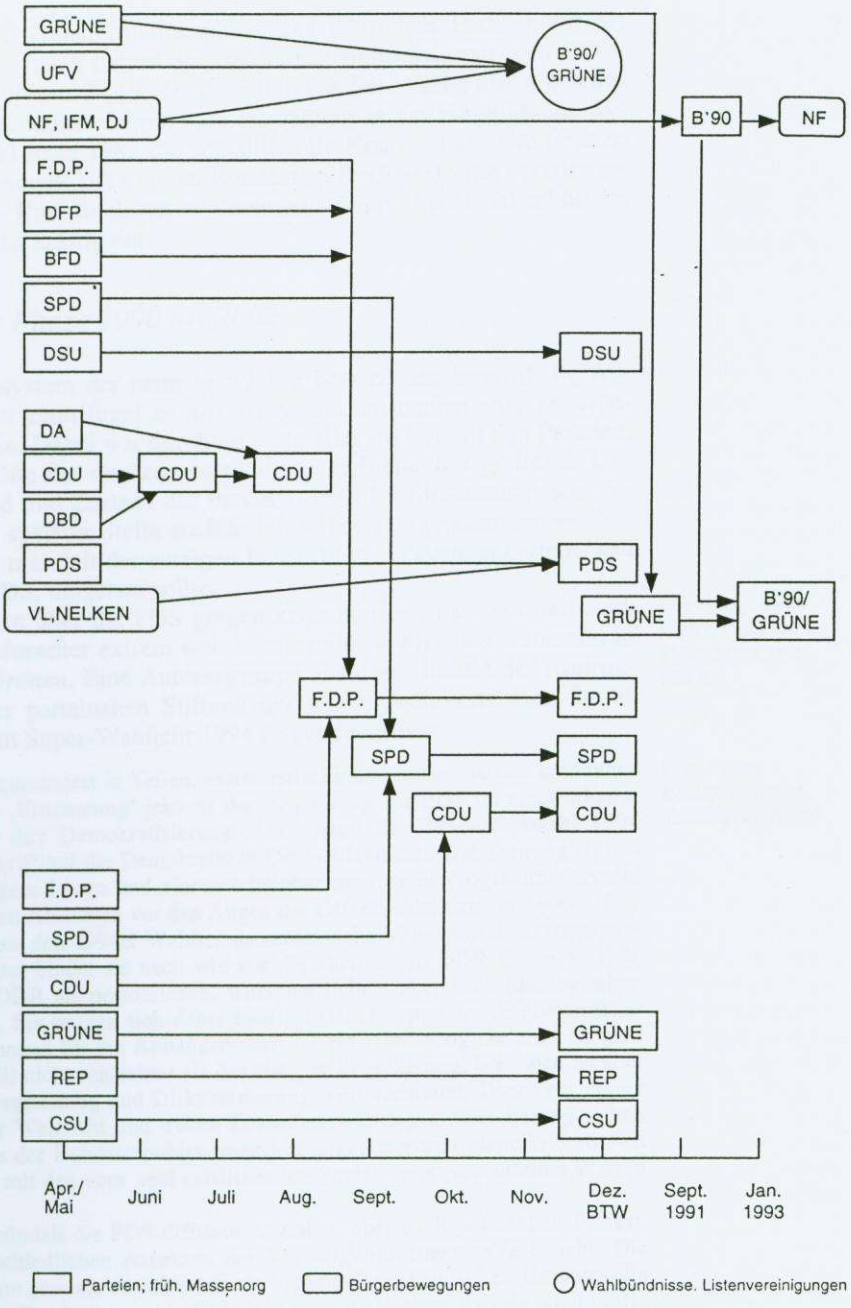
	Volkskammer der DDR (18.3.1990)	
Wahlbeteiligung	93,4%	
	Stimmenanteil in%	Mandate
	100	400
Bündnis 90	2,9	12
Liberale	5,3	21
CDU	40,8	163
DBD	2,1	9
DSU	6,3	25
Grüne/Unabhängiger Frauenverband	2,0	8
PDS	16,4	66
SPD	21,9	88
Sonstige	2,3	4

Aufsaugen von Blockparteien und Bewegungen

Die SPD wurde als SDP im Oktober 1989 im Osten neugegründet und verband sich Anfang 1990 mit der gesamtdeutschen SPD. Die West-CDU nahm nach längerem Zögern Mitte 1990 die Ost-CDU auf sowie Teile des *Demokratischen Aufbruch* und der alten Bauernpartei DBD. Die FDP übernahm nach einigen Zwischenschritten die beiden alten Blockparteien LDPD und NDPD. Die SED benannte sich im Februar 1990 in PDS (*Partei des Demokratischen Sozialismus*) um und revidierte ihr Programm: „Demokratischer Sozialismus" heißt die neue Leitidee.

Die dramatischen Veränderungen von 1989 haben die Grundstrukturen deutscher Politik und des Parteiensystems zunächst mindestens an der Oberfläche nicht erschüttert: Bei der Wahl 1990 wurden die alte Regierung aus CDU/CSU-FDP und die alten Strukturen bestätigt. Die SPD blieb Opposition. Das Plenum wurde nur ergänzt durch die kleine Gruppe *Die Grünen/Bündnis 90* aus den neuen Bundesländern, während die westlichen *Grünen*, auch das sicher eine Einheitsfolge, den Zug der Zeit, d.h. den Einzug in den Bundestag verpassten. Als neue Kraft trat lediglich die PDS in Erscheinung, die sich inzwischen in den neuen Bundesländern fest als drittstärkste Partei etabliert hat und auch im Bundestag weiterhin vertreten ist.

Abb. 21: Wandel des deutschen Parteiensystems 1990-1993
(aus: NIEDERMAYER/STÖSS 1994, S. 14)

Mit Ende 1990 ist die Transformationsphase des deutschen Parteiensystems vorläufig abgeschlossen. 1976 hatten die etablierten Bundestagsparteien CDU/CSU, SPD und FDP noch mit 99,1% der Stimmen das Feld völlig allein bestimmen können. Mit den achtziger Jahren kam Bewegung in das eingefahrene System. Ein Machtwechsel löste 1982 die sozialliberale Koalition ab. *Die Grünen* betraten die Szene und zogen 1983 in den Bundestag. Rechtsextreme Parteien erzielten Landtagserfolge. Und die deutsche Vereinigung von 1989/1990 schüttelte die etablierten Strukturen kräftig durch.

3.4 *Zentripetale Phase 1990 bis 2002*

Das deutsche Parteiensystem der neunziger Jahre bewies eine beachtliche Absorptionsfähigkeit. Statt zentrifugal zu differenzieren, entstanden eher zentripetale Kräfte zur Mitte hin. Dabei war durchaus nicht alles im Lot mit den Parteien. Denn in der ersten Hälfte der neunziger artikulierte sich eine tief greifende Unzufriedenheit mit Stand und Zustand der Parteien: Politikverdrossenheit war das Stichwort. Es wird an späterer Stelle ausführlich wieder aufgenommen werden. Streitig war auch, wie man mit der einzigen Innovation des Parteiensystems seit den *Grünen*, mit der PDS, umgehen sollte.

Die einzige neue Partei, PDS, die gleichzeitig eine alte ist

Die Einschätzungen über die PDS gingen zwischen den Parteien und auch innerhalb der Parteienforscher extrem weit auseinander – wie auch seinerzeit in der Anfangszeit der *Grünen*. Eine Autorengruppe aus dem Umfeld der *Konrad-Adenauer-Stiftung*, der parteinahen Stiftung der CDU, resümierte eine Studie über die PDS nach dem Super-Wahljahr 1994 folgendermaßen:

PDS – eine kommunistische Tarnorganisation?

> „Die PDS ist eine, zumindest in Teilen, extremistische und modernisierte kommunistische Partei. Eine ‚Erneuerung' jenseits der Anpassung der PDS ist nicht erkennbar, noch weniger ihre Demokratisierung. Auch nach der Bundestagswahl 1994 führte sie ihren Angriff auf die Demokratie in Deutschland fort. Die Tarnung ist fast perfekt: Mit peppigem Image und einem scheinbar moderaten Programm versucht die PDS, ihre wahren Absichten vor den Augen der Öffentlichkeit zu verstecken. (...)
> Die PDS ist auch aus den 1994er Wahlen als ostdeutsche Milieupartei hervorgegangen. Als Milieupartei bindet sie nach wie vor die ehemaligen DDR-Eliten an sich, die das Ende der DDR als persönlichen, wirtschaftlichen, aber auch ideologischen Verlust empfinden. Sie ordnen sich daher häufig in die Gruppe der ‚Einheitsverlierer' ein. Kennzeichnend für die Anhängerschaft ist ein ‚Underdog-Gefühl'. Es geht ihnen zwar materiell nicht schlechter als der übrigen Bevölkerung, bei ihnen ist aber das Gefühl der Ausgrenzung und Diskriminierung weit verbreitet. Dies geht einher mit pessimistischer Weltsicht und trüben Zukunftserwartungen. Gleichzeitig stehen sie der Demokratie der Bundesrepublik reserviert gegenüber und identifizieren sich nach wie vor stark mit den vom ‚real existierenden Sozialismus' vermittelten Werten und Normen.
> Als Protestpartei bündelt die PDS diffusen, sozialen, aber auch politischen Protest, der sich an unterschiedlichen Aspekten des Vereinigungsprozesses festmacht. Die PDS genießt so eine gewisse Attraktivität als Sprachrohr ostdeutschen Unmutes. Es zeigten sich bei der Bundestagswahl 1994 zwar erste Anzeichen, daß sie auch in der gesamtdeutschen Parteienlandschaft Protestwähler gewinnen kann; allerdings auf dem niedrigen Niveau einer Splitterpartei. Die PDS steht somit nach wie vor in dem Dilemma, daß ihr politisches Überleben langfristig nur mit einem Wählerstamm aus

den alten Bundesländern zu sichern ist, sie in den alten Bundesländern aber nicht auf nennenswerten Zuspruch hoffen kann. Dennoch ist nicht ausschließbar, daß sie in den alten Ländern durch den realpolitischen Kurs von Bündnis 90/Die Grünen ideologisch desintegrierte Grünen-Wähler für sich gewinnen kann" (LANG/MOREAU/NEU 1995, S. 206ff.).

Völlig anders fassten NEUGEBAUER/STÖSS (1996), zwei Parteienforscher von der FU-Berlin, ihre Befunde zusammen:

PDS – nützlich und anachronistisch?

„Die PDS ist eine Begleiterscheinung des Transformationsprozesses in Ostdeutschland. Sie ist eine notwendige und nützliche, gleichwohl anachronistische und tendenziell entbehrliche Partei. Hier die wichtigsten Befunde der Untersuchung:

Die PDS ist um die Jahreswende 1989/90 im Zerfallsprozeß der SED aus der Hoffnung geboren worden, die DDR könne durch eine schnelle und konsequente Reformpolitik vor dem Niedergang gerettet werden. Rechtlich stellt sie die Nachfolgeorganisation der DDR-Staatspartei dar (von der Neugründung einer Partei wurde aus finanziellen und sozialen Erwägungen abgesehen), organisatorisch ist sie dies nur sehr bedingt, programmatisch überhaupt nicht. Aber sie ist nach wie vor weithin vom Geist der SED und von der Mentalität ihrer Kader durchdrungen. Auf ihrem 1. Parteitag im Februar 1990 gab sie sich ein Statut und ein Programm und überwand damit die Gründungshürde. Anläßlich der Volkskammerwahl im folgenden Monat präsentierte sie sich als ‚Pro-DDR-Partei', als ‚Anti-BRD-Partei', als Sammelbecken der Einheitskritiker bzw. -gegner. Mit dieser Strategie traf sie die Stimmung einer beachtlichen Minderheit in der DDR und wurde drittstärkste Partei in der ersten demokratisch gewählten Volkskammer. Damit hatte sie sich als wichtige politische Kraft im zweiten deutschen Staat etabliert. (...)

Die PDS ist eine etablierte politische Kraft in der Bundesrepublik Deutschland. Sie repräsentiert eine bedeutsame Konfliktlinie im Parteiensystem, die ihre Existenz und ihren Erfolg verbürgt: den Ost-West-Konflikt. Die PDS lebt als einzige Partei von diesem Konflikt, den die übrigen Parteien in sich tragen. Der Ost-West-Konflikt steht für einen Wertekonflikt, der eher soziale und autoritäre mit eher neoliberalen und libertären, der eher traditionalistische mit eher modernen Orientierungen kontrastiert. Er resultiert vor allem aus dem unterschiedlichen Modernisierungsgrad in beiden Teilen der Bundesrepublik (der aus der verschiedenartigen Entwicklung beider deutscher Gesellschaften bis zur deutschen Einheit herrührt) sowie aus den sich vollziehenden Anpassungs- und Modernisierungsprozessen in Ostdeutschland.

Die PDS ist eine Regionalpartei in Ostdeutschland, eine Ostpartei. Sie verkörpert traditionalistische, antiwestliche Wertorientierungen, die einseitig auf soziale Gerechtigkeit abheben und die komplizierten Modernisierungserfordernisse fortgeschrittener Industriegesellschaften negieren. Die fundamentale Bedeutung des Werts soziale Gerechtigkeit für die Mitglieder und Anhänger der PDS (in geringerem Ausmaß aber auch für die der anderen Parteien in Ostdeutschland) signalisiert kaum antikapitalistische bzw. sozialistische Überzeugungen und ebenso wenig den Wunsch nach der Wiederherstellung des gescheiterten Staatssozialismus, sondern in erster Linie nostalgische Sicherheits- und Orientierungsbedürfnisse in einer Zeit des raschen sozialen, technologischen und politischen Wandels, der die Bürger der DDR aus der Geborgenheit und Reglementiertheit des Sozialismus in die individualistische, differenzierte und komplexe, in die unübersichtliche, aber freiheitliche Welt des Westens katapultiert" (NEUGEBAUER/STÖSS 1996, S. 299ff.).

Widersprüchlichkeit der PDS

Die letzte dieser beiden Positionen erscheint sicherlich plausibler, gerade weil sie so widersprüchlich ist. Denn sie bezeichnet die PDS als notwendig und nützlich (zum Auffangen von Werthaltungen des DDR-Milieus) und anachronistisch und

entbehrlich zugleich (gerade wegen der DDR-„Ostalgie" und der möglichen Verhinderung von Koalitionsmehrheiten in Parlamenten von Bund und Ländern).

Konsolidierung der PDS

Die PDS ist zum Ende der neunziger Jahre weiter konsolidiert: Sie toleriert die Landesregierung in Sachsen-Anhalt und sie koaliert mit der SPD in Mecklenburg-Vorpommern. Sie konnte 1998 die 5-Prozent-Klausel mit 5,1% zwar nur knapp überspringen, da sie in allen neuen Bundesländern über 20% der Stimmen erhielt. Aber sie bleibt im Westen marginal, nur in Hamburg und Bremen kam sie über 2% der Stimmen. Immer noch existiert ein Widerspruch zwischen großen Gruppen alter SED-Kader in der Mitgliedschaft und einer Führung, die die Partei modernisieren und auf der linken Seite koalitionsfähig machen will. Die Zukunft der Partei ist also offen.

Superwahljahr 1994

Das deutsche Parteiensystem der neunziger Jahre wurde in zwei Bundestagswahlen neu justiert. 1994 ging als das „Superwahljahr" in die Geschichte ein, weil eine Serie von Wahlen auf Kommunal-, Landes, Bundes- und Europaebene kumulierte.

Bilanz der Bundestagswahlen 1994

Die aufgeregte Diskussion um die Parteienkrise der Jahre 1992 und 1993 ist im Wahljahr 1994 unvermutet abgeflaut. So weit, dass nach der Landtagswahl in Niedersachsen vom Frühjahr 1994 als Einstieg in die große Play-off-Serie des Wahlmarathons der SPIEGEL eine neue Verdrossenheit erfand, die Verdrossenheit an der Parteienverdrossenheit. Denn in Hannover waren STATT-Partei und Republikaner klar abgeschlagen, die Wahlbeteiligung angestiegen, und die Großpartei SPD unter Gerhard Schröder hatte sogar nach einer rot-grünen Koalition wieder die absolute Mehrheit der Mandate erlangt und konnte allein regieren.

Abb. 22: Wahlergebnisse des 13. und 14. Bundestags

Wahlbeteiligung	13. Bundestag (16.10.1994) 79%		14. Bundestag (27.9.1998) 82%	
	Stimmenanteil in%	Mandate [1]	Stimmenanteil in%	Mandate [2]
	100	672	100	669
CDU/CSU	41,5	294	35,2	245
SPD	36,4	252	40,9	298
FDP	6,9	47	6,2	43
Bündnis 90/Grüne	7,3	49	6,7	47
PDS	4,4	30	5,1	36
Sonstige	3,5	–	5,9	–

1) Davon 16 Überhangmandate: 12 CDU und 4 SPD
2) Davon 13 Überhangmandate: 13 SPD

Als schließlich am 16. Oktober 1994 das gesamte Wahlergebnis vorlag, konnte man Bilanz aus all den Kommunal-, Landtags-, Europa- und Bundestagswahlen von 1994 ziehen:

- Die Rechtsradikalen, die vorher so bedrohlich in der Wählergunst angestiegen waren, wurden überall abgeschlagen.
- Die neuen STATT-Parteien, die sich als bürgerliche kommunale Protestbewegung von Hamburg aus verbreiten wollten, hatten sich durch groteske interne Querelen selbst pulverisiert.

- Die Wahlbeteiligung war nicht weiter gesunken, sondern deutlich stabilisiert – mit Ausnahme der neuen Bundesländer, wo die Wähler wohl die Freiheit des Nicht-Wählens genießen wollten.
- Die Großparteien wurden nicht weiter dezimiert, sondern konnten sich stabilisieren.
- Allerdings wurde die FDP aus allen Landtagen und dem Europa-Parlament und vielen Kommunal-Parlamenten 1994 hinauskatapultiert – nur im Bundestag konnte sie sich offensichtlich durch bürgerliche „Leih- und Mitleid-Stimmen" halten.
- *Bündnis 90/Die Grünen* stabilisierten sich im Bundestag und in Europa vor der FDP, allerdings mit Problemen in vielen Landtagen; sie sind aber als koalitionsfähig akzeptiert – auf Kommunalebene selbst bei der CDU.
- Die PDS konnte sich dank Stimmensplitting in vier Wahlkreisen Ost-Berlins behaupten und in den Bundestag einziehen; auch viele grüne und SPD-Wähler wählten offensichtlich mit ihrer Erststimme diese linke Alternative.

Das Stimmensplitting ist besonders aufschlussreich. Es verweist auf eine Politisierung und Aktivierung der Wähler, die klug ihre Stimmen differenziert einsetzen. Dies geschieht nicht nur zwischen Erst- und Zweitstimme auf dem Wahlzettel zur Bundestagswahl. Auch bei gleichzeitigen Wahlen unterschiedlicher Ebenen (Kommune/Land/Bund wie am 16. Oktober 1994) stimmten die Bürger gezielt ab. So wurde die FDP aus fast allen Großstädten von Nordrhein-Westfalen und aus den Landtagen von Schwerin, Erfurt und Saarbrücken herausgewählt, gleichzeitig aber im Bund bestätigt.

Bundestagswahl 1998

Der nächste Schnitt kam mit der Bundestagswahl vom 27. September 1998. War es mehr als ein Einschnitt? Es war eine historische Wahl – nicht nur für die deutsche Sozialdemokratie –, darin sind sich nahezu alle Beobachter einig. Die Frage stellt sich, ob damit auch eine politische Wasserscheide überschritten wurde, die Sozialdemokratie in eine neue Dimension eingetreten, ein „party realignment" nach langem „dealignment" zu beobachten ist: Hat also nach vielen „normalen" Wahlen eine „kritische Wahl" die Karten grundsätzlich neu gemischt, dämmert eine kopernikanische Wende der Parteienkonstellation herauf? Oder war es einfach nur eine glückliche Konstellation aus einem abgewirtschafteten politischen Gegner, einem ausnahmsweise perfekten Mobilisieren der Stammwähler und dem Faszinieren der maximalen Wechselwählerschaft? Kopernikanische Kehre oder politischer Ausreißer, das ist die Frage.

Rekordergebnis der SPD?

Worin besteht denn das Außergewöhnliche dieses Wahlsiegs? Die SPD erreichte mit 40,9% der Zweitstimmen doch nur ein mäßiges Ergebnis, da sie immerhin zwischen 1969 und 1980 bei vier Wahlen deutlich über 40% gelegen hatte mit dem einmaligen Höhepunkt der „Willy-Wahl" von 1972 mit sagenhaften 45,8%. Aber auf die Relation kommt es an! Damals schlug sie die CDU/CSU mit hauchdünnen 0,9-Prozent-Punkten, 1998 lag sie 5,8-Prozent-Punkte vor der Union – ein absoluter Rekord.

Erster „gewählter" Regierungswechsel

Damals waren nur drei Parteigruppen im Bundestag vertreten, 1998 musste der Kuchen unter fünfen verteilt werden. *Bündnis 90/Die Grünen* und PDS mit 6,7% bzw. 5,1% kamen hinzu, die noch dazu beide links der Mitte im SPD-Reservoir konkurrierten. Zum ersten Mal ist in der Bundesrepublik durch Wah-

len ein kompletter Machtwechsel, ein Auswechseln der ganzen Regierung durch die Oppositionsparteien herbeigeführt worden. Bei allen vorhergehenden Machtwechseln, ob mit oder ohne Wahlen, blieb eine Regierungspartei an der Macht sitzen, so 1966 die CDU/CSU, als die Große Koalition mit der SPD etabliert wurde, die 1969 an der Macht blieb, als die sozialliberale Koalition mit der FDP folgte. Und diese führte durch Koalitionswechsel in der Regierung die Wende von 1982 herbei. Das war es auch schon mit Machtwechseln in der zweiten deutschen Demokratie. Mehr Abwechslung in der Demokratie, die doch das Konkurrenzprinzip der Macht auf Zeit verkörpert, gab es nicht in (West-)-Deutschland seit 1949.

Erfolge für kleine Parteien

Aber das Wahlergebnis ist auch aus weiteren Gründen bislang einmalig: Zum ersten Mal haben drei kleine Parteien die 5-Prozent-Hürde überschritten, die lange Jahrzehnte als eine unüberschreitbare Barriere gegen Innovationen im Parteiensystem galt. Außerdem haben die „sonstigen Parteien" mit der Rekordzahl von 27 Parteien für den Bundestag kandidiert, und sie haben zusammen 5,9% der Stimmen eingefahren – ein Anteil, den diese „Splitterparteien" seit 1957 nicht mehr erreicht hatten.

Schlappe für die CDU/CSU

Und noch ein weiterer, negativer Rekord ist zu vermelden: Die CDU/CSU hat mit 35,1% die eindeutig magerste Ernte seit 1949 mit damals 31,0% in die Scheuer gefahren. Immer hat sie deutlich über der 40-Prozent-Marke gelegen, und nun nicht etwa knapp darunter, sondern in der Mitte des 30-Prozent-Turmes abgeschlagen. Das war für die Union ein Desaster.

Konsequenzen für die Parteienkonstellation

Nicht der Wahlsieg der SPD war also die eigentliche Sensation, denn dieser Erfolg war nicht so unerhört hoch. Die schiere Differenz zwischen Desaster und Erfolg machte die Wahl von 1998 zu einer historischen, und genauso ist es mit ihren Konsequenzen für die Parteienkonstellation. Denn in keinem Bundestag je zuvor hatte eine führende Partei eine solche Fülle von Koalitionsoptionen: Die SPD konnte mit *Grünen*, Liberalen, Christdemokraten regieren. Ja selbst mit der PDS und der CSU hätte sie jeweils alleine eine Kanzlermehrheit erreichen können und natürlich in jeder beliebigen Kombination mit allen anderen. Dies konstituiert eine „strategische Mehrheit", die stark macht – allerdings auch die Verführung der Hybris in sich birgt, da alles mit allen möglich ist.

Pluralisierung und Polarisierung

Das Parteiensystem ist durch die Bundestagswahl von 1998 pluralistischer geworden, denn die kleineren Parteien FDP, *Grüne* und PDS haben sich stabilisiert, die großen polarisiert. Dadurch wird der Wettbewerb in Zukunft härter: einerseits, weil SPD, *Grüne* und PDS links von der Mitte um dasselbe Wählerpotential konkurrieren, andererseits weil die SPD mit ihrer Strategie der Neuen Mitte, eines neuen „Dritten Weges" mit CDU und FDP um das Zentrum des Spektrums kämpft.

Gründe für den SPD-Erfolg

Die SPD hat die Wahl gewonnen, weil sie sich nicht auf einen ideologischen Richtungwahlkampf mit der CDU/CSU einließ. Deren Polarisierungsstrategie lief folglich ins Leere (vgl. STÖSS/NEUGEBAUER 1998, S. 16). Die SPD hat die doppelte Hauptaufgabe bei den Wahlkämpfen gemeistert: Stammwähler halten, Wechselwähler gewinnen. Dies gelang mit Schröder als nahezu idealem Spitzenkandidaten, abgesichert durch den Vorsitzenden Lafontaine, der ihm den Parteirücken frei hielt, mit Rückenwind aus den Medien, die Zeit für den Wechsel sahen, mit einem Problemlösungspotential der Partei, das die Wähler hono-

rierten, mit dem Leitmotiv soziale Gerechtigkeit und Innovation, mit einer professionellen Kampagnentechnik – und mit viel Fortune. Manche Fehler, die 1994 zu grotesken Schwachstellen hochstilisiert wurden, konnten diesmal überraschend gnädig verziehen werden und wurden der allgemeinen Wechselbereitschaft von Wählern und Medien untergeordnet.

Zweigeteiltes Parteiensystem

Das gesamtdeutsche Parteiensystem ist ein Jahrzehnt nach der Wende noch immer zweigeteilt. Im Westen hat sich an den Strukturen und Kräfteverhältnissen kaum etwas geändert. Die PDS konnte hier nicht Fuß fassen. Die traditionellen Parteien blieben ziemlich unberührt. In den neuen Bundesländern allerdings bleiben wohl noch länger andere Konturen lebendig: Hier hat sich inzwischen ein Drei-Parteien-System mit der PDS als einer starken dritten Kraft herausgebildet. Die FDP konnte ihre Anfangserfolge im Osten nicht halten, verlor dramatisch an Bedeutung und ist inzwischen kaum mehr als eine Splitterpartei. Auch *Die Grünen* mussten in den neuen Bundesländern starke Verluste hinnehmen und sind in den Landtagen nicht mehr vertreten. Die CSU, die anfangs ihre eigene Politik mit der DSU versuchte, konnte sich nicht über Bayern ausdehnen.

Die Volksparteien mussten im Osten wechselvolle Erfahrungen machen. Die CDU konnte sich zunächst als stärkste Partei etablieren, sah sich aber Mitte der neunziger Jahre zunehmenden Misserfolgen ausgesetzt. Die SPD, die optimistisch gewesen war, in ihren alten Stammlanden an alte Erfolge anknüpfen zu können, hatte große Probleme insbesondere beim Versuch, eine nennenswerte Mitgliedschaft in den neuen Ländern aufzubauen, wurde dann aber – bedingt in erster Linie durch die zunehmende „Vereinigungsenttäuschung" – deutlich stärker. Nach dem Erfolg bei der Bundestagswahl von 1998 musste die SPD wiederum einige herbe Niederlagen einstecken, so insbesondere bei der Landtagswahl in Thüringen, bei der sie dramatische Einbußen hinnehmen musste und auf die dritte Position, noch hinter der PDS, zurückgeworfen wurde. Daneben ist eine Stärkung rechter Parteien, z.B. der DVU, der der Einzug in die Landtage von Brandenburg und Sachsen-Anhalt gelang, zu beobachten.

Das Parteiensystem in den neuen Bundesländern bleibt wohl noch lange eigenartig. Nur wenige West-Importe unter den Politikern konnten so erfolgreich agieren wie Kurt Biedenkopf als sächsischer Ministerpräsident („König Kurt"), der auch an seine Grenzen stieß. Von anderen fühlen sich die Menschen fremdgesteuert. Politik gilt nach dem Ende des Staatssozialismus mit seiner verordneten Freiwilligkeit als zweitrangig. Deshalb beteiligen sich die Menschen dort deutlich weniger an Wahlen und generell am politischen Leben. Parallelen zur bundesdeutschen Nachkriegszeit und zu den fünfziger Jahren mit der damaligen „Ohne-mich-Haltung" liegen auf der Hand.

Mehr Wechselwähler

Aber auch im Westen sind mittlerweile ähnliche Tendenzen festzustellen, besonders die schwindende Bindungswirkung der Parteien. Dieser Trend schlägt sich einmal in der sinkenden Wahlbeteiligung nieder. Darüber hinaus ist bei einer wachsenden Zahl von Wechselwählern eine abnehmende Identifizierung mit der eigenen Partei zu erkennen. Hintergrund für diese Entwicklung ist die Auflösung der klassischen Sozialmilieus:

> „Dadurch entfällt zum einen ein wesentliches Rekrutierungsfeld für die Parteibasis, und zum anderen nehmen die traditionellen Parteibindungen in der Wählerschaft ab

bzw. die dominanten Parteibindungsmotive wandeln sich von einer gesinnungs- und gefühlsmäßigen zu einer instrumentellen, nutzenbestimmten Bindung, wodurch der Stammwähleranteil der Parteien zugunsten potentieller Wechselwähler schrumpft und die Parteibasis allmählich ausgezehrt wird" (NIEDERMAYER 1999, S. 19).

Die Folgen dieser Entwicklung sind in rasch wechselnden Mehrheitsverhältnissen zu sehen, was sich nicht nur in den Umfrageergebnissen widerspiegelt, sondern auch in den Wahlergebnissen zeigt. Kaum eine Wahl in den letzten Jahren brachte nicht dramatische Änderungen in die eine oder die andere Richtung mit sich.

Trend zur Mitte?

Trotz der Erfolge der PDS am linken Rand des Parteienspektrums ist in den neunziger Jahren insgesamt eine stärkere Orientierung auf die politische Mitte erkennbar. Besonders deutlich ist dies beim Wandel der *Grünen* zu beobachten. Unter dem Eindruck ihrer Niederlage von 1990 entwickelten sich *Die Grünen* unter Einschränkung ihres basisdemokratischen Charakters zugunsten der Straffung der Entscheidungsverfahren und Professionalisierung der Organisation zu einer „normalen" Partei. Spätestens mit der Bildung der rot-grünen Bundesregierung 1998 ist auch die Entwicklung von der systemoppositionellen Haltung zur reformorientierten Partei abgeschlossen. Parallel fand auch eine Mäßigung in den politischen Zielen statt, antikapitalistische Forderungen verschwanden nach und nach aus den Programmen der Partei. Dieser Trend wurde durch die Etablierung der PDS als linker Alternative noch verstärkt. Allerdings ist selbst bei der PDS eine gewisse Annäherung an die traditionellen Parteien, besonders an die SPD, nicht zu übersehen. So entwickelte sich die PDS zu einer „bedingt koalitionsfähigen" Partei, zunächst durch die Tolerierungspolitik gegenüber der SPD-Regierung in Sachsen-Anhalt, seit 1998 dann auch durch die Koalition mit der SPD in Mecklenburg-Vorpommern.

„Neue Mitte"?

In der SPD ist ein Trend zur Mitte ebenfalls seit der Niederlage 1990 mit dem Kanzlerkandidaten Oskar Lafontaine als Exponenten des linken Parteiflügels erkennbar. Die Erfolge „moderner Sozialdemokraten" wie Tony Blair mit seiner „New Labour" in Großbritannien und Bill Clinton in den USA legten einen vergleichbaren Richtungswechsel auch für die deutsche Sozialdemokratie nahe. Es setzte sich auch allmählich die Erkenntnis durch, dass die durch den Strukturwandel bedingte Erosion der traditionellen Milieus die Gewinnung neuer Wählerschichten nötig machte, eben jener „Neuen Mitte", die Kanzlerkandidat Gerhard Schröder im Bundestagswahlkampf 1998 ins Zentrum seiner Kampagne stellte.

Tendenzen im bürgerlichen Lager

Demgegenüber ist eine Neuorientierung der CDU/CSU auf den ersten Blick nicht zu erkennen. Zwar hatte der Arbeitnehmerflügel der CDU durch die Vereinigung mit dem Osten eine deutliche Stärkung erfahren, dieser artikulierte sich aber nicht bundesweit. Die Notwendigkeit der Strukturhilfen für den Osten zur Bekämpfung der Arbeitslosigkeit bewirkte außerdem einen „etatistischen" Trend in der Union, was ein Anzeichen einer „Sozialdemokratisierung" der Partei ist. Angesichts des zunehmenden „Gedränges" in der Mitte des Parteienspektrums geriet die FDP als traditionelle Partei der Mitte in existenzielle Schwierigkeiten. In der Folge suchte die Partei nach Möglichkeiten, das eigene Profil gegenüber dem konservativen Partner zu schärfen und setzte dazu auf einen neoliberalen, wirtschaftspolitisch orientierten Kurs. Durch die Selbstdarstellung als „Steuersenkungspartei" wollte man verlorenen Boden wieder gut machen. Vorbilder fand man dafür in der niederländischen VVD. Versuche des rechten Flügels um den ehemaligen General-

bundesanwalt Stahl, die Partei nach Vorbild der „Freiheitlichen" um Jörg Haider in Österreich rechts von der Union zu positionieren, scheiterten dagegen.

SPD auf dem „Dritten Weg"?

Dieser Trend zur Mitte hat sich auch nach der Bundestagswahl 1998 weiter fortgesetzt. In der SPD konnte sich Bundeskanzler Schröder gegen seinen innerparteilichen Widersacher Oskar Lafontaine durchsetzen. Durch die Überwindung dieses innerparteilichen Richtungsstreits, der sich nach Lafontaines Rücktritt als Parteivorsitzendem und Finanzminister deutlich personifizierte in der Besetzung des Finanzministeriums mit Hans Eichel und in der Inthronisierung von Schröder als Parteivorsitzendem, gelang es auch, die anfänglichen Probleme der neuen Regierung in der Außenwirkung zu überwinden. Allerdings bleibt die innerparteiliche Spannung zwischen Modernisierern und Traditionalisten erhalten. Noch im Juni 1999 stieß das so genannte „Schröder-Blair-Papier", das einen dritten Weg zwischen alter Sozialdemokratie und Neoliberalismus sucht, auf heftige innerparteiliche Kritik. Und die Sparpolitik von Hans Eichel musste sich mit dem Vorwurf der „Gerechtigkeitslücke" auseinandersetzen.

Grüne als Öko-FDP?

Schmerzhafter noch war der Prozess der Anpassung an die Regierungsrealität wohl für *Die Grünen*. Sie mussten sich schnell mit den Koalitionszwängen abfinden, was die Partei im Falle des Kosovo-Konflikts und des Atomausstiegs an den Rand der Selbstverleugnung führte. Sind hier doch fundamentale grüne Grundsätze, ja die historischen Wurzeln der *Grünen* betroffen. Daneben hat die Partei in der Wirtschafts- und Sozialpolitik längst zu einer liberalen Richtung gefunden. Auch die innerparteiliche Struktur steht vor weiteren Veränderungen. Die „Doppelspitze" und die Trennung von Amt und Mandat als letzte Reste des alternativen, basisdemokratischen Parteimodells stehen zur Disposition, spätestens seit sie sich im Regierungsalltag als problematisch erwiesen haben.

CDU im Umbruch

Die CDU befindet sich nach der Wahlniederlage 1998 in einer Umbruchphase. Die Erfolge bei einigen Landtagswahlen (Hessen, Saarland) schienen dies zunächst zu überdecken, durch den Finanzskandal der Partei und den Konflikt mit dem früheren Ehrenvorsitzenden, Altbundeskanzler Helmut Kohl, ist der anstehende Konflikt aber voll ausgebrochen. Auch inhaltlich ist der Weg der CDU alles andere als klar. Konservativen Tendenzen, wie sie vor allem in der Unterschriftenkampagne gegen das neue Staatsbürgerschaftsrecht zutage getreten sind, stehen liberale Entwicklungen entgegen, wie sie etwa in der Familienpolitik durch gemäßigte Öffnung zu alternativen Lebensformen deutlich wurden. Sie werden unter anderem von dem nordrhein-westfälischen Spitzenkandidaten für die Landtagswahl im Mai 2000, Jürgen Rüttgers, vertreten – sicherlich nicht ohne Wahlkampfgedanken. Befürchtungen, die CDU könne durch den Skandal um ihre Parteifinanzen durch schwarze Konten im Ausland, dubiose Spenden, die Weigerung von Helmut Kohl, Namen von Spendern zu nennen, sowie durch unbewiesene Korruptionsvorwürfe in einen Strudel geraten, in dem sie untergeht wie ihre italienische Schwesterpartei Democrazia Cristiana, werden als Spekulation angesehen.

FDP: Unverhofft kommt oft?

Unverändert schwierig ist die Lage 1998 für die FDP geblieben. Für eine Funktionspartei wie die FDP ist die neue und ungewohnte Oppositionsrolle existenzbedrohend, da die Notwendigkeit ihrer Wahl schwer zu vermitteln ist. Durch den Wegfall der Bundesminister droht der Partei außerdem ein immenser Verlust an öffentlicher Aufmerksamkeit. Auf die Außenwirkung ihrer Regierungsmitglieder war die FDP jedoch wegen ihrer finanziellen und organisatori-

schen Schwäche ohnehin in besonderem Maße angewiesen. Dabei fällt auch ins Gewicht, dass die FDP 1998 ihren Unterbau in Form von parlamentarischen Vertretungen in den Ländern nahezu vollständig verloren hat. Dieser Nachteil konnte aber in den folgenden Jahren ausgeglichen werden, denn die FDP schaffte den Einzug in viele Landesparlamente.

PDS als linke Alternative?

Die PDS hat sich 1998 fürs Erste fest im bundesdeutschen Parteiensystem etabliert. Sie profitierte in erster Linie von ihrer Stärke in Ostdeutschland. Durch die Regierungsbeteiligung in Mecklenburg-Vorpommern deuten sich für die Zukunft jedenfalls auf Länderebene weitere Koalitionsmöglichkeiten an.

Einschnitt durch die Bundestagswahl 2002

Die Bundestagswahl am 22. September 2002 stellt wieder einen Einschnitt dar, denn diese Wahl unterscheidet sich in vielen Punkten von vorherigen Wahlen. Nach einem für Deutschland spektakulären Wahlkampf, der wie nie zuvor im Zeichen von Personalisierung und Inszenierung gestanden hatte, war der Ausgang einer Wahl sicherlich nie so spannend. Während der Legislaturperiode gab es ein Auf und Ab der Parteien in der Wählergunst. Lag die christlich-liberale Opposition unmittelbar nach der Bundestagswahl 1998, bedingt durch die Machtquerelen in der SPD, in den Umfragewerten der Meinungsforschungsinstitute schnell wieder vorne, brach diese Gunst im weiteren Zeitverlauf, trotz gewonnener Landtags- und Kommunalwahlen, durch das Aufkommen der Spendenaffäre in der CDU deutlich ein. Nach der Trennung von Altbundeskanzler Kohl und der Aufklärungsarbeit von Parteichefin Merkel stiegen die Umfragewerte der CDU an, was vor allen Dingen durch die schlechten Wirtschaftsdaten und Probleme der SPD in den eigenen Reihen begünstigt wurde. Nutznießer dieser Situation war neben der Union vor allen Dingen die FDP, die aufgrund der neuen ihr zugebrachten Sympathie und Jürgen Möllemanns Wahlerfolg in Nordrhein-Westfalen das „Projekt 18" ins Leben rief und sich damit marketingstrategisch als dritte Volkspartei etablieren wollte. Lange Zeit sah es dann nach einer klaren Mehrheit für schwarz-gelb aus. Erst im Sommer 2002 konnte die Regierungskoalition, begünstigt durch Faktoren wie die Hochwasserkatastrophe in Ostdeutschland und die Positionierung in der Frage eines möglichen Irak-Krieges, aber auch durch die immer schwächer werdende FDP, zu einem Kopf-an-Kopf-Rennen aufschließen.

Abb. 23: Wahlergebnisse des 15. Bundestags

	15. Bundestag (22.9.2002)	
Wahlbeteiligung	79,1%	
	Stimmenanteil in%	Mandate [1]
	100,0	603
CDU/CSU	38,5	248
SPD	38,5	251
FDP	7,4	47
Bündnis 90/Grüne	8,6	55
PDS	4,0	2
Sonstige	3,0	–

1) Davon 5 Überhangmandate: 1 CDU und 4 SPD

Ausgang der Bundestagswahl 2002

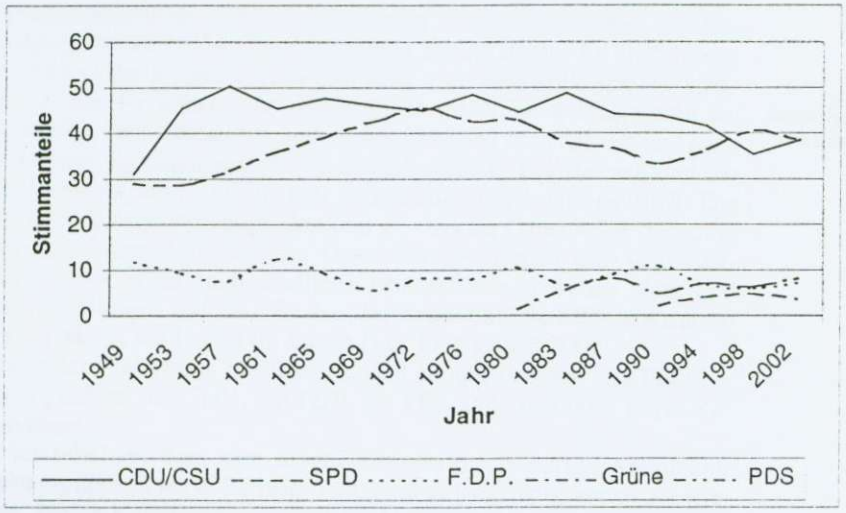
Was ist das Besondere an dem Ausgang der Bundestagswahl 2002? Die Wahl 2002 war insofern einmalig, als dass keine der großen Parteien über 40% der Stimmen erringen konnte. Dies hatte es seit 1949 nicht mehr gegeben. Noch etwas wurde durch die Bundestagswahl 2002 deutlich: Die kleinen Splitterparteien, die „Sonsti-

gen", wurden vom Wähler deutlich in die Schranken verwiesen. Protestparteien, wie z.B. die *Schill-Partei*, hatten bei der Bundestagswahl 2002 keine Chance.

Die Wahlbeteiligung sank gegenüber der letzten Bundestagswahl um 3,1% auf 79,1%. Dies ist zwar nicht erfreulich, im Vergleich mit anderen westlichen Demokratien aber immer noch ein respektables Ergebnis.

Der Sieg der rot-grünen Regierungskoalition war äußerst knapp, und dieser geringe Vorsprung wird gleichzeitig noch durch die Mehrheit der Opposition im Bundesrat begrenzt. Blickt man an dieser Stelle auf die langfristige Entwicklung der Parteien, zeigt sich sogar eine strukturelle Mehrheitsfähigkeit der CDU/CSU im Bund. Seit 1949 hat die CDU bisher nur zwei Mal die Führung als stärkste Fraktion im Bundestag an die SPD abgeben müssen, das war 1972 bei der Wahl von Willy Brandt der Fall und 1998 bei der Abwahl von Helmut Kohl und dem ersten Wahlsieg von Gerhard Schröder. Bei der Wahl 2002 konnte die SPD nur mit ein paar tausend Stimmen und mit Hilfe von Überhangsmandaten stärkste Partei im Bundestag werden. Den eigentlichen Wahlsieg hat sie dem starken Erfolg der *Grünen* zu verdanken, die CDU/CSU ihre Niederlage dagegen dem schwachen Abschneiden der FDP.

Abb. 24: Die Bundestagswahlen von 1949 bis 2002

SPD

Die SPD konnte sich als stärkste Kraft behaupten, wenngleich ihr Ergebnis nicht überragend war und mit 38,5% hinter ihrem Ergebnis von 1998 zurücklag. Es war vor allen Dingen die Person des Bundeskanzlers Gerhard Schröder, dessen Sympathie- und Popularitätswerte eine Wahlniederlage verhinderten, die SPD selbst lag in allen Umfragen stets hinter der CDU zurück.

CDU/CSU

Die Union schloss nach ihrem schlechten Ergebnis von 1998 zur SPD auf, erreichte aber mit nur 38,5% ihr drittschlechtestes Ergebnis seit 1949. Im Gegensatz zum amtierenden Bundeskanzler erreichte der Kanzlerkandidat Edmund Stoiber bei weitem nicht die Popularitätswerte von Gerhard Schröder.

Bündnis90/Die Grünen gingen bei der Bundestagswahl als die eigentlichen Gewinner durchs Ziel - ihr Erfolg konnte nahezu als historisch bezeichnet werden. Dies war nach den Verlusten bei Landtagswahlen während der ganzen Legislaturperiode nicht erwartet worden. Vor allen Dingen Joschka Fischer nutzte seine innen- und außenpolitische Akzeptanz. *Bündnis90/Die Grünen* profitierten auch von ihrer Zweitstimmenkampagne, denn die Differenz zwischen ihren Erst- und Zweitstimmen betrug 3%. Bündnis 90/Die Grünen

Die FDP blieb weit hinter ihren eigenen Erwartungen zurück, obwohl das Ergebnis deutlich besser war als 1998. Im Verlauf der Legislaturperiode konnte die FDP bei einigen Landtagswahlen glänzen und errang deutliche Stimmenzuwächse. Die Strategie, 18% der Wählerstimmen anzupeilen, erwies sich für die Partei, die eine recht klar umrissene Zielgruppe hat, als nicht förderlich. Das klare Profil wurde verwässert und die Liberalen avancierten mehr zu einer Spaßpartei als zu einem ernstzunehmenden potentiellen Koalitionspartner. Möllemanns Flugblatt-Aktion wenige Tage vor der Wahl hat die Situation nochmalig verschärft. FDP

Die PDS wird im Deutschen Bundestag nur noch mit zwei gewonnenen Direktmandaten vertreten sein. Sie wurde in ihrer Funktion endgültig auf eine regionale Partei Ostdeutschlands zurückgestuft. Der Abgang von Gregor Gysi hatte ihr Ansehen in den westdeutschen Ländern weiter geschmälert, die Flutkatastrophe und die Positionierung der Regierungsparteien im Zusammenhang mit dem Irak-Konflikt haben ihr Protestpotential ins Leere laufen lassen. Es bleibt abzuwarten, ob die PDS in der Bundespolitik zukünftig noch eine Rolle spielen wird. PDS

Vor allen Dingen die regionalen Unterschiede im Wahlergebnis waren bei dieser Wahl auffällig. Der Abstand zwischen der SPD und der CDU ist im Osten Deutschlands zweistellig zugunsten der Sozialdemokraten. Die Betrachtung der Gewinn- und Verlustrechnung macht den Unterschied besonders deutlich: Die SPD verlor im Westen vier Prozentpunkte und gewann im Osten 4,7% dazu, die Union gewann im Westen 3,8% und im Osten nur 1%. Neben dem Ost-West-Gefälle gab es bei der Wahl auch deutliche Unterschiede zwischen Nord und Süd, allerdings nur bezogen auf den Westen der Republik: Die SPD gewann im Norden und in der Mitte, die Union im Süden (vgl. ROTH/JUNG 2002). Auffällige regionale Unterschiede

Der Ausgang der Wahl hatte die Erwartungen einiger Parteien und Politiker enttäuscht. Dazu gehören die CDU, die FDP, die PDS und viele ihrer Repräsentanten und Anhänger.

Es bleibt festzuhalten, dass sich möglicherweise die bisherige Architektur des Parteiensystems ändern wird. Es zeigt sich, dass es langfristig immer schwieriger wird, eine „kleine Koalition" aus einer der Volksparteien und einem kleineren Koalitionspartner zu bilden. Ob möglicherweise die „große Koalition" die Konsequenz ist, wird sich zeigen.

Es gibt überraschend viel Literatur zum Parteiensystem nach dem Umbruch. In erster Linie ist zu verweisen auf NIEDERMAYER/STÖSS (1994), Frank LÖBLER u.a. (1991), Rainer LINNEMANN (1994) sowie aus der parteinahen Stiftung der CSU, der Hanns-Seidel-Stiftung, die Bände von Gerhard HIRSCHER (1995) und EISENMANN/HIRSCHER (1992). Weitere Bücher sind erschienen von Oskar NIEDERMAYER (1996) und GABRIEL/NIEDERMAYER/STÖSS (1997), zur Entwicklung nach der Bundestagswahl 1998 Oskar NIEDERMAYER (1999). Zur Bundestagswahl 2002 ist hinzuweisen auf HARTENSTEIN/MÜLLER-HILMER (2002) und auf ROTH/JUNG (2002), ebenso auf Wichard WOYKE (2002). Literaturhinweise